

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

«ЗАЛКАР АКЫНДАР» СЕРИЯСЫ

КЕТБУКА, АСАН КАЙГЫ, ТОКТОГУЛ ЫРЧЫ, КАЛЫГУЛ, АРСТАНБЕК

I ТОМ

Академик **Абдылдажан Акматалиевдин**
жалпы редакциясы астында

Түзгөндөр:

Абдылдажан Акматалиев, **Батма Кебекова**,
Самар Мусаев, **Райкул Сарыпбеков**

Бишкек
«Бийиктик плюс» – 2015

УДК 821.51
ББК 84 Ки 7-5
З-22

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151) негизинде жарык көрдү.

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды.

Р е д к е н е ш:

<i>Акматалиев А.А.</i>	<i>Мусаев С.Ж.</i>
<i>Байгазиев С.</i>	<i>Садыков Т.</i>
<i>Жайнакова А.Ж.</i>	<i>Токтоналиев К.Т.</i>
<i>Маразыков Т.</i>	<i>Эркебаев А.Э.</i>

Рецензенти *М.Садыров* – филология илимдеринин кандидаты

З-22   **Залкар акындар: Кетбука, Асан кайгы, Токтогул ырчы, Калыгул, Арстанбек: 1-том./**
Түз. А.Акматалиев, Б.Кебекова, С.Мусаев,
Р.Сарыпбеков. – Б.: «Бийиктик плюс», 2015.
296 б. («Залкар акындар» сериясы)

ISBN 978-9967-33-119-8 (I том)

ISBN 978-9967-33-126-6 (жалпы)

Залкар ырчылардын чыгармалары жана алар жөнүндө материалдар камтылды. Бул акындар Кыргызстан көз карандысыздыкка жеткенден кийин гана объективдүү өз баасын алды. Буга чейин «Залкар акындар» сериясынын Женижок, Калмырза, Чонду, Эсенаман, Үмөтаалынын чыгармалары жарык көргөн эле. Ошондуктан хронологиялык тартип анча сакталбаган. Мындан кийинки томдордун жайгашышы ырчылардын жаш курактарына жараша берилмекчи.

З 4702300200-15

УДК 821.51

ББК 84 Ки 7-5

ISBN 978-9967-33-119-8 (I том)

ISBN 978-9967-33-126-6 (жалпы)

© КРУИА, 2015

© «Бийиктик плюс», 2015

КЕТБУКА

(XI-XII к.к.)

КЕТБУКА (Бука ырчы)

Легендарлык ырчылардын катарында кылымдардан кылымга ысымы аталып жүргөндөрдүн бири – Бука ырчы. Ал орто кылымдарда найман уруусунан чыккан, кадыр-баркка, сый-урматка ээ болгон инсан.

Анын чыгармачылыгынын калыптанышы, өсүп-өнүгүшү замандын каардуу мезгилине – Чынгысхандын тушуна дал шайкеш келгендиги жана ошол мезгилдин тарыхый окуялары менен жандуу аралашып тургандыгы менен даана айырмаланат. Чынгысхандын тушунда миңдеген жана «мен деген» көп ырчылар жашагандыгына эч кимдин күмөнү жок, бирок алардын чыгармачылыгы эл оозунда айтылып, Бука ырчыдай уламышка айланып калбады. Анын ысымынын өзгөрүлүп калышы да түздөн-түз Чынгысханга барып такалат.

Чынгысхандын улуу уулу Жуучунун өлүмү азыркы күнгө чейин табышмак, ал жөнүндө ар түрдүү көз караштар, талаш-тартыштар жана оозеки чыгармачылыкта көптөгөн варианттардагы уламыш-аңыздар бар. Демек, Бука ырчынын маданий мурасын ошол мезгилден жана тарыхый окуялардан бөлүп алууга болбойт. Албетте, уламыштар мезгил өткөн сайын жылышып, жаңы мазмун алып өзгөрүп турушу мүмкүн, бирок Жуучунун өлүмүнө байланыштуу Бука ырчынын чыгармасы түрк тилдүү элдердин фольклорунда, негизинен, бирдей айтылышы менен жалпылыкка ээ.

Бука ырчынын чыгармачылыгынын элдин аңсеминде калып калышынын бир себеби – Жуучунун жөн эле өлүп калышы эмес, атайы карасанатайлык менен өлтүрүлүшү аркылуу түшүндүрүлөт.

Тарых барагына кайрылсак, академик В. В. Бартольддун көз карашы боюнча Жуучу кыргыздар менен тыгыз байланышат. 1207-жылы кыргыздардын өлкөсүнө келгенде аны ак шумкар, боз ат жана кара калтарларды тартуулап тосуп алышкан.

Чындыгында, Жуучу хан өтө акылдуу, ак көңүл болгон, каратып алган жерлериндеги элдерге камкордук кылышы, бейпилдикти каалашы, кадыр-баркынын өскөндүгү менен атасынын каарына калган. Ошону менен бирге өз уулу эместиги жөнүндөгү ой да (Борте меркиттерге туткунга түшкөндөн кийин Жуучу төрөлгөн) Чынгысханды психологиялык жактан түбөлүк кыйнаган.

Көптөгөн тарыхый материалдар боюнча Чынгысхан өлөр-өлгөнчө Жуучуну өзүнөн алыс кармап, андан шектенип келген.

«Когда Жоши увидел земли и воды, воздух кипчаков, он понял, что во всем мире нет лучше земель, прозрачной воды, чистого воздуха, как у кипчаков. Он настолько любил кипчаков, что обязался, что, оставшись на этой земле, спасти (освободить) этот народ от разорения; он сказал своим единомышленникам, что Чингисхан, видимо, сошел с ума, поэтому разрушил столько земель, истребил столько народа, поэтому когда выйдем на охоту, я его убью. Чагатай, почуяв эту мысль брата, доносит отцу, и отец повелел убить Жоши, незаметно дав яд»¹.

Бирок Чынгысхан уулун өлтүртүп коюп: «Кимде-ким суук кабар алып келсе, анын оозуна коргосун куямын!» – деп алдастаган.

---

¹ Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой орды. Извлечение из киргизских источников. – М. – Л.: Издательство АН СССР, 1941. 108-бет.

Жуучунун өлүмү жөнүндөгү легенда 1897-жылы «Киргизской степной газета» деген басма сөздө жарык көргөн (Омск, 1897, № 13, 14, 18). Анын өлүмүн Чынгысханга угузуу жөнүндө легендалар көп кездешет. Мисалы, XIII кылымда өмүр сүргөн арабдын атактуу илимпозу Ибн-аль-Асир жазып калтырган. Чынгысханга уулунун өлүмү тууралуу кет Бука деген улуу акын билдириптир.

Жуучунун өлгөнүн угузуу жөнүндөгү легендалар да башка элде ар кандай жагдайда болгону менен жалпы мааниси бир.

Б. Кебекованын төмөнкү пикирине толук кошулабыз: «Кыскасы, угузуу бардык элдерге бир башаттан тарагандыгы талашсыз. Анын ногой фольклорундагы фактылар да далилдеп турат. Албетте, чыгарма жаралган доордон бери нечен кылымдар өттү, ногой, кыргыз, казак элдеринин тарыхы да, тагдыры да өзгөрдү, жашаган территориясы жагынан да айырмаланды. Ар бир элде өз төл чыгармасы катарында өз өзгөчөлүктөрү менен жашады»¹.

Айрым варианттарда Чынгысхандын аты алмаштырылып Айхан делип жүрөт. Мындай алмашуу элдин мифологиялык түшүнүгүнөн келип чыккан. Кыргыз фольклорунда Чынгысхан (Айхандын) баласынын каза болушу үч түрдүү түшүндүрүлөт. Биринде кулан тепсеп өлтүрөт², экинчи вариантында Айхандын Жолчухан аттуу жалгыз баласын жигиттери менен сейилдеп жүргөн жеринде жолборс чайнап салат³. Бир нускасында Айхан жалгыз уулун суук көздөн качырып, бийик жар таштын бооруна атайлап үй салдырып бактырган жеринде кара курт ча-

¹ Кебекова Б. Кыргыз-казак фольклордук байланышы. – Фрунзе: Илим, 1982. 169-бет.

² Буудайбек Сабыр уулу. Унутулгус күндөр. – Фрунзе, 1977. 8–11-беттер.

³ Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун Кол жазмалар фондусу. Инв. № (1302).

гып өлтүрөт¹. Бардык варианттарда баласынын өлгөнүн каардуу ханга даап угуза албай адамдардын айласы куруйт. Ошондо Бука ырчы өтө акылдуулук менен текстке мол көркөм сөз каражаттарын колдонуп, комуздун муңдуу ыргагы менен оор кайгыны Чынгысханга (Айханга) жеткирет

Чынгысхан суук кабарды угуп, Бука ырчыны «кет Бука» деп кууган. Мына ушул тарыхый себептен улам Бука ырчы кет Бука аталып кеткен.

Башына кылыч жалаңдап ойноп турса да Бука ырчынын ар-намыстуулугу, кайраттуулугу таң калтырат. Анын коргошундай куюлушкан сөздөрү гана эмес, жан дүйнөнү бүлүккө түшүрүп, аны коштогон муңдуу күүсү да Чынгысханды ийилтет, ал согуш майданында жеңилбегени менен кары ырчынын алдында бөксөрүп, кемип басынып жер карап отурат.

Демек, поэтикалык текстке тарыхый окуялардын кайсылары туура келет же келбейт деген көз караш маанилүү роль ойногону менен эң башкы маселе кандай болгондо да Чынгысханга уулунун өлгөнүн угузуу болуп саналат. Бука ырчы тарабынан айтылды деген варианттардын бардыгында бул жогорку көркөм чеберчиликте жүзөгө ашкан.

Бир түрмөгүндө Бука ырчынын угузуунун каймана формасын өтө эпчил пайдалангандыгы көрүнөт. Бирда Чынгысхандын акылдуулугу жана ойчулдугу даана көрүнөт. Бир түрмөгү чакан болгонуна карабастан ага философиялык ойлор терең камтылган. Биринчиден, ырчы Жуучунун көркөм келбетин табышмактуу боёктор менен элестүү чагылдырат. Экинчиден, Чынгысхандан жашыруун ички сырынын жообун билгенсип, ага күнөө койгонсуп, суроо жаадырып турат. Үчүнчүдөн, «баш кесмек бар, тил кесмек жок» дегендей, ак жеринен өлүмгө дуушар болгон Жуучуну аёо сезими болсо, каардуу Чынгыс-

¹ Кебекова Б. Аталган китепте.

ханга тике карап, өлүмдөн баш тартпас эрдик кылып турат. Төртүнчүдөн, өзүнүн жеке кызыкчылыгы үчүн уулун өлүмгө кыйган Чынгысханды сөз менен сындырып отурат.

Демек, бул бири суук кабар угузуп, экинчиси ага жооп кылуусу жөнүндө окуяны камтыган чыгарма гана эмес, тарыхтын жана тагдырдын татаал оролгон барактары бүктөлүп, өзгөчө Чынгысхандын дүйнөсүнө бүлүк түшүрүп жатат. Ал, балким, Жуучуну кара ою менен өлтүрүп алып, туура эмес жасагандыгын моюндап жаткандыр. Балким, Борте аялынын алдында абийири сынып, Жуучуда өзүнүн каны болгонун сезип орду толгус кайгыга учурагандыр.

Уулун өлтүрүп коюп Чынгысхан ыйлап жатабы?! Анткени ал тууралуу тарыхтын бул барагын окусак – Жуучу өз баласы болуп чыга келип жатпайбы: «У Чингисхана весьма много сыновей. Старший сын Биинь был убит в бою при штурме западной столицы (Цзиньцев) Юньжуна во время разгрома государства Цзинь. Ныне второй сын является старшим царевичем и зовут (его) Иоджи»¹. Ал эми экинчи бир тарыхый булак боюнча Жуучудан мурун Чынгысхан Фуднин беги деген кыздуу болгон, меркиттер Бортени туткундаганда Жуучу боюнда кеткен.

Бул текстен Чынгысхандын да жоопторунун салмактуулугун, көркөмдүгүн белгилеп коюу керек. Чынгысхан өмүрүндө көзүнө жаш албаган, анын жан дүйнөсү ырда ыйлап жатпайбы! Балким, ал өзүнүн эл, коом, келечек алдындагы актануусудур?! Чынгысхан эмне үчүн өз убадасына туруп Бука ырчынын оозуна коргошун куйган жок?! Корктубу?! Алсыздык кылдыбы?! Чынгысхан абийир дегенди билеби?! Ырчыны аядыбы, ага боору оорудубу?! Өкүмдүү

¹ Тизенгаузен В. Г. Аталган китепте.

*буйрукту аткарууга кандай тоскоолдуктар болду?!
Адилеттик өкүм сүрүп, ырчы тирүү калдыбы?! Чын-
дыкты моюндоого Чынгысхандын кудурети жетти-
би? Сөздүн наркы, касиети аны ынандырдыбы?!*

*Бука ырчынын ырчылык касиетинин күчтүүлүгү
катаал, дүйнө жүзүн таманына таптаган Чын-
гысхандын өзүн солкулдатып, жүрөгүн сууруп ал-
гандай абалда сүрөттөгөндө эмеспи.*

*Бука ырчынын саптарында адеп-ахлактык про-
блемалар, философиялык тереңдик гана эмес, чоң
тарыхтын өзү жаткандыгына күбө болдук. Демек,
анын ысмы уламышка айланып кетишинин түпкү
мааниси да мына ушунда эмеспи!*

А. АКМАТАЛИЕВ

АЙГАНДЫН¹ БАЛАСЫ ӨЛГӨНДӨ УГУЗГАНЫ

Айхандын² (Чынгысхан) баласы өлгөндө хандын каарынан коркуп, эч ким даап айта албай коёт. Ошондо кет Бука ырчы угузган дешет.

К е т б у к а:

Туу куйругу бир кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан бошонуп,
Шумкар качты, Айганым.
Алтын така, күмүш мык
Дулдул качты, Айганым.
Алтын туур ордуна
Туйгун качты, Айганым.
Алтын ордо багынан
Булбул качты, Айганым.
Дениз толкуп чайпалып,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Терек түптөн жулунуп,
Жер бөксөрдү, Айганым.

---

¹ Катталган материалда Айган, Айхан болуп эки түрдө кезигет.

² Айхан, Чынгысхан бир эле ат. Анткени байыркы монголдордо Чынгыстын түпкү атасы Ай-нур деген мифологиялык түшүнүк кеңири жайылган. Ушул мазмундагы уламыш Абулгази, Рашид-ад-динде жана монгол летопистеринде («Алтай Тобчи», «Сокровенное сказание») да орун алат.

Ала-Тоо кулап, пас болуп,
Бел бөксөрдү, Айганым.
Берекелүү нур качып,
Эл бөксөрдү, Айганым.
Төрөлөрдүн уругунан
Төл бөксөрдү Айганым.
Агын дайра соолуп,
Көл бөксөрдү, Айганым.
Кара жандан таптатты
Ынак көчтү, Айганым.
Касиеттүү башкача
Чырак өчтү, Айганым.

Муңканган комуз күүсүнөн табышмактуу ырдын
сөзүнөн баласынын өлгөнүн Айган түшүнүп:

Кет, кет, кет Бука,
Кеби суук ит Бука.
Карап турган кашымда
Кашың да курусун, ит Бука.
Күү менен сүйлөгөн
Сөзүң курусун, ит Бука.
Комуз чертип ырдаган,
Ырың курусун, ит Бука.
Кара жанды кашайткан,
Чырың курусун, кет Бука.
Атайы келген алдыма
Ишиң курусун, кет Бука.
Комуз чертип жоруган
Түшүң курусун, кет Бука —

деп ыйлап отуруп калган экен.

Чынгысхандын баласын кулан тээп өлтүргөндө
Бука деген ырчы угузган экен.

Б у к а:

Алтын боолуу ак шумкар
Алтын боосун тытыптыр,
Айды карап сызыптыр.
Күмүш боолуу ак шумкар

Күмүш боосун тытыптыр,
Күндү карап сызыптыр,
Ал эмине болучу?
Туу түбүндө көк бука
Күндү карап өкүрөт,
Алчагай мүйүз ак эркеч
Айды карап бакырат,
Бул эмине шумдугу?
Асмандан ак ала булут сөгүлөт,
Аяктап мөндүр төгүлөт,
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп мөндүр төгүлөт,
Бул эмине шумдугу?

Чынгысхан:

Алтын боолуу ак шумкар
Алтын боосун тытканы,
Айды карап сызганы
Ал кулунум ботом болгону.
Күмүш боолуу ак шумкар
Күмүш боосун тытканы,
Күндү карап сызганы
Бул кулунум ботом болгону.
Култук мүйүз көк бука
Туу түбүндө өкүрсө,
Ал атасы болгону.
Алчагай мүйүз ак эркеч
Айды карап бакырса,
Ал энеси болгону.
Асмандан ак ала булут сөгүлсө,
Аяктап мөндүр төгүлсө,
Көктөн көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп мөндүр төгүлсө
Көзүмдүн жашы болгону,—

деп баласынын өлгөнүн түшүнүп:

Кет-кет, кет Бука,
Кеби жаман ит Бука,

Сенин айтар кебиң бул эмес,
Менин угар кебим бул эмес, –

деп ырчыны колго багылган арстан, жолборско
таштап жиберерде Бука:

Кыздары соккон кыялдай¹,
Кылыгы жакшы Айханым.
Келиндер сайган кестедей,
Кеби жакшы Айханым.
Элчи менен ырчыга
Хан алдында кай өлүм? –

дегенде Чынгысхан ачуусунан кайтып, ырчыны өлтүрбөй башына азаттык берет.

Илгери өткөн заманда Айхан деген жашап, анын Жолчухан аттуу жалгыз баласы болот. Ал жанына кырк жигит алып ууга барган жеринен баланы жолборс жарып өлтүрөт. Жолчухандын өлгөнүн атасына кантип угузарын билбей айлалары кетип турушканда кырк жигиттин ичинен кет Бука деген ырчы чыгып угузган дешет.

Туу, туу, туу кучак,
Тулпар качты, Айганым.
Туурунан ажырап,
Шумкар качты, Айганым,
О не болот, Айганым?
Алтын боолуу ак шумкар
Айды көздөй сызыптыр,
Алтын боосун тытыптыр,
О не болот, Айганым?
Күмүш боолуу ак шумкар
Күндү көздөй сызыптыр,
Күмүш боосун тытыптыр,
О не болот, Айганым?
Абадан ак ала булут сөгүлөт,

---

¹ К ы я л д а й – текстте кооздоп түр салуу, оймо-чийме деген мааниде.

Аяктап жамгыр төгүлөт,
О не болот, Айганым?
Көктөн көк ала булут сөгүлөт,
Көнөктөп жамгыр төгүлөт,
О не болот, Айганым?

А й х а н т ү ш ү н ү п:

Туу, туу, туу куйрук
Тулпар качса карматпай,
Менин туйгунум өлгөн турбайбы,
Ошондо шорум курбайбы.
Алтын боолуу ак шумкар
Айды көздөй ал сызса,
Менин арыстаным өлгөн турбайбы,
Менин бир шорум курбайбы.
Көктөн көк ала булут сөгүлсө,
Көнөктөп жамгыр төгүлсө,
Көзүмдүн жашы турбайбы,
Менин бир шорум курбайбы.
Кет, кет, кет Бука.
Комузунду колго алып,
Сүйлөткөнү келдинби?
Бүгүн Айган пашанды
Ыйлатканы келдинби?
Жолчуханды тапсанар,
Кыркынды паша кыламын,
Жолчуханды таппасаң,
Кыркынды кырк жерде
Башыңарды аламын,—

деп айбалтаны белине кыстарып, Буканы жанына алып, токойго кирсе Жолчуханды жолборс басып жатыптыр. Бука жолборстун маңдайына барып комуз черткенде жолборс көшүп уктап кеткен имиш. Ошондо Айхан жолборсту башка чаап өлтүрүп, жонунан кайыш тилип, Жолчухандын сөөгүн үйүнө алып кайтыптыр деген сөз бар.

**АСАН
КАЙҒЫ**

(XIII—XIV к.к.)

«Көчмөндөрдүн философ-акыны» (Ч. Ч. Валиханов) Асан кайгы мурдагы (XIII—XIV кылымдардагы) Алтын Ордого караштуу бир катар элдерге (кыргыз, казак, каракалпак, ногойлогго) өзүнүн өлбөс-өчпөс чыгармаларын калтырып кеткен.

Ал – философ, ойчул, даанышман. Ошондуктан ал төкмө акындардай комуз же домбуранын коштоосунда шар төгүп ырдабастан, көбүнчө күңгүрөнүп жалгыз олтуруп, жан-жаныбар, жаратылыш-табият, жер-суу, ай-аалам, адамзат, адамгерчилик, адам парзы, адам жана эл-журт тагдыры, бийлик менен социалдык-коомдук түзүлүш ж.б. жөнүндө кенен акыл менен коштолгон философиялык ой толгоолорун тактап, аны эл алдына келгенде макал-лакап таризде жай салмакта акыл-насаат катары жорго сөзгө жакын айткан түрү бар.

Ар кыл турмуштук көрүнүштөрдү сюжетсиз тизмектеп философиялык ой жүгүртүп, ой толгоп, жай олтуруп акыл-насаат айткан дидактикалык чыгарма катары берет. Формасы жагынан төкмө ырлардан айырмаланып, интонация, ыргакы боюнча макал-лакапка жакындашып, кадимки речитатив түрүндө айтылганы байкалат.

Асан кайгы, атап айтканда, гуманист-философ акын. Анын кайсыл чыгармасын албайлы, гуманисттик ой толгоолордун философиялык жыйынтыгы. Чыгармаларында акын жер жүзүндөгү тиричилик эткен жандуу-жансыздардын чоң-кичинесине, адам турмушуна пайдасы бардыгына же жоктугуна карабай, табият, тагдыр алдына кой-

гон чабал жактарын эсепке алып, бардыгын тегиз аяп, боорукерлик менен муңга баткан.

Ошол ак жайдын күнү калың мөндүр түшүп, жаан көнөктөп куюп, борошого айланып, каз-өрдөк каркылдап уча албай, мал жер тээп оттой албай, жер бетин муз каптап, суу тоңуп жут болгондо кээ бир макулуктардын өлүмгө туш болуп кырылышына боору ооруп, жаны ачып сүрөттөшү жөнөкөй кишинин да зээнин кейитет.

Жадесе көзгө илешпеген майда макулуктар көгөн, чымын, кар түшкөндө уясын басып, шордогон тырнактай чымчыктан беркинин көргөн күнүн ойлоп муңга баткандыктан, эл анын атына «кайгы» деген сөздү кошуп айтышкан. Албетте, жөнөкөй адамдарга жогоркудай жандыктардын көргөн күнү ойлондурбай, кайдыгер калтырышы турган иш. Ошондуктан болор-болбос ишке да капалана бергенди «Асан кайгычыл адам» дешип, анын атын лакапка да айландырып жиберишкен.

Чындыгында, өзүн эмес атын укканда адамдын дене-бою «дүр» дей түшкөн жыланга да аёо менен караган Асан кайгы не деген керемет боорукер болгон.

Асан кайгы жалаң жандууну гана эмес, жансыз жаратылышка да аёо менен карап убайым тарткан.

Асан кайгы өсүмдүктөрдү жансыз эмес, жандуу, кадимки адам таризде элестетип, өсүп-өнгөнүнө кубанып, акыры өлгөнүнө (куураганына) кадимкидей жаны кейийт. Мисалы, «Как элеси башкача, карагай сулуу» адамча жаралат (туулат). «Жалбырагы күбүлбөй, жайы-кышы туруп» бой жетет, анан «бир нече кылым өткөндө, өзөгү чирип бузулуп, жалбырагы куурап жарга кулайт, отунчу жарып, ордуна доому калбайт». Бул Асан кайгыга курман болгон кечээги баатырлар таризде таасир калтырып: «Мына мындай өзгөрүү мага салды ар-

манды», — дейт. Же болбосо дарак бийиги ак терек, шагы ийилген алма, асылдыгы билинген анжылар: «Акыры өчүп кеткенде жүрөгү көктөй тилинет».

Ошентип, Асан кайгынын ой жүгүртүүсүндө адам жана табияттын жалпы гармониясын түзүү менен жаманчылыкты четке кагууга болот. Б.а., адам бардык жандуу-жансыз нерсеге этият мамиле жасап, ага жардам кылуу, аны сыйлоо менен аны менен бирдиктеги жалпы гармонияны түзө алат. Кыскартып айтканда, Асан кайгынын моралдык көз карашынын негизин адам гана эмес, жалпы эле жаратылыштагы жандуу-жансыз нерсеге боорукерлик кылуу менен адам менен табияттын эки ажырымы эмес, бирдиги түзүлөт. Асан кайгынын бул асыл идеясы бүгүнкү күндө дүйнө жүзүн кара тумандай каптап келе жаткан экология проблемасын чечүүгө да үндөшүп турушу менен актуалдуулугун жоготпостон, кайра жаңы бийиктикке көтөрүлүп чыгууда.

Албетте, Асан кайгынын чыгармаларынын башкы темасынын бири — адам. Ал бул жагынан демократ акын катары көрүнөт. Биринчи иретте, турмуштан жабыр тарткан бей-бечаралардын тагдырын ойлоп, азаптанат.

Тагдыр кыйынчылыкка туш кылган калктын ар бир катмарына өз-өзүнчө көңүл бөлүп сары санаа тартат.

Ошондой эле Асан кайгы өз журтунун кайгы-касиретин, муктаждыгын терең түшүнүп, муңун муңдап, зарын зарлап, анын көрөр күнүн ойлоп кайгы тартат. Ал бейбит жайлуу, молчулук өмүрдү эңсейт.

Асан кайгы кредосун сөз жүзүндө гана эмес, иш жүзүндө да жүзөгө ашырат. Ал өз көңүлүнө толбогон Жаныбек хандын кылыктарын батылдык менен сынайт.

*«Ай, кан, мен айтпасам билбейсиң,
Айтканыма көнбөйсүң.
Чабылып жаткан калкың бар,
Аймагын көздөп көрбөйсүң.
Кымыз ичип кызарып,
Мастанып, кызып тердейсиң.
Өзүңдөн башка кан жоктой,
Өрөпкүп неге сүйлөйсүң?»*

Асан кайгынын чыгармачылыгы Алтын Ордонун хандары, мырзалары өз ара тартышкан, бирин бири кырышкан XIV кылымда өсүп-өнгөн. Натыйжада, бир кездеги күчтүү мамлекет алсыраган абалга жеткен. Асан кайгы буга баарынан мурун Жаныбек хан күнөөлүү деп эсептейт.

Асан кайгы элдин аң-сезиминде кандай жол менен согушсуз, өз ара талап-моноосу адилеттүү коомду эңсеген боорукер катары сакталган.

Р. САРЫПБЕКОВ

АСАН КАЙГЫНЫН САНАТ, ТЕРМЕЛЕРИ*

Кууп анга жетпесе,
Куландын жолун кеспесе,
Кумай иттен не пайда?
Куушуруп анга кирбесе,
Кыядан түлкү илбесе,
Кыраан куштан не пайда?
Кышкы суук чилдеде
Кылчылдатып үшүтүп,
Жылуулугу болбосо,
Кырмызы тондон не пайда?
Аргый-аргый жүгүрүп,
Аскар тоону ашпаса,
Артындан жете келгенде
Азгырып жоону качпаса,
Аргымактан не пайда?
Элиң бейпил болбосо,
Желе тартып, бээ байлап,
Суу жакалай конбосо,
Сугун тартып душманың
Суундун башын булгаса,
Ат күлүгүн ылгаса,
Аргымак минип дууласа,
Салкын төрдөн не пайда,
Эс-акылым бейпайда...

---

* Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фондусу, 1999.

Тандайлашкан доо келсе,
Маңдайлашкан жоо келсе,
Калк алдында беттешип,
Калыс кебин айтпаса,
Калк камчысын чаппаса,
Чечендиктен не пайда?
Жоодон сууруп албаса,
Жолун тосуп барбаса,
Калкка назар салбаса,
Башын байлап барбаса,
Баатырлыктан не пайда?
Журтка кайыры тийбесе,
Байлыгындан не пайда?
Калыстыгың болбосо,
Акимдигиң не пайда,
Карыяң болор бейпайда.
Элим-элим дебесе,
Өйдө-төмөн удургуп,
Көчүп-конуп жүдөгөн
Элдин камын жебесе,
Улук алды чыкпаса,
Улуу сөздөн айтпаса,
Акылмандан не пайда?
Калкым-калкым дебесе,
Калктын камын жебесе,
Хан алдына чыкпаса,
Калыс сөзүн айтпаса,
Башын катып уктаса,
Карыядан не пайда?
Артымдагы калганга
Айткан сөзүм бир пайда.

* * *

Күн тутулуп жоголсо,
Ай тутулуп тоголсо,

Жылдыз өчүп бөгөлсө,
Күндүн кетип жылуусу
Айдын кетип жарыгы
Капкарангы түн болор,
Дүнүйө жүзү не болор?
Борошолоп күн жааса,
Бороон-чапкын сел болор,
Адамзат баласы
Айласын таппай дел болор.
Жан-жаныбар баарысы
Жүрө албастан тел болор.
Дүйнө жүзү чайпалып,
Ашуу бүтүп, бел болор.
Бар макулук кырылып,
Таштай катып дүнүйө
Акыр заман күн болор,
Ай тутулуп түн болсо,
Жылдызга жылдыз урунуп,
Кагылышып кум болор.
Жаан төгүп нөшөрлөп,
Дүйнө жүзү сел болор,
Жердин жүзү калкылдап,
Толкундаган көл болор.
Күн чыкпаса жаркырап,
Тиричилик түгөнүп,
Кандай гана күн болор?
Акыл кетсе башыңдан
Мандайыңда шор болор,
Эр азамат кор болор.
Ачуу-душман, акыл дос,
Ачуу түбү кем болор.
Ачууну тыя албаса,
Агайынды арбаса,
Ар душманга жем болор.
Ынтымак кетсе ыдырап,

Журт башчысы дел болор,
Айткан сөзү жел болор.
Кызыл жибек кырмызы
Баркы кетип боз болор,
Баасы кетсе улуктун
Бар адамга сөз болор.
Кайгы түшсө башына
Күндө кара түн болор.
Адыр-адыр ак талаа
Козголбосо ным болор.
Атадан калган алгы сөз
Айтылбаса кор болор.
Алтын капка ак калаа
Корголбосо чым болор,
Анда бир күнүң не болор?
Элиң кетсе ыдырап,
Жооң турса жобурап,
Жонго чаап кодулап,
Ошондо айлаң не болор?
Ай карангы түн болор,
Асыл жаның күм болор.
Башыңа мүшкүл иш түшсө,
Түбү бирге эмеспи
Тууганың келер кашына,
Душманың чыгар башыңа.
Тоз-тоз толуп кетерсин,
Айлаңды таппай жашына,
Тоо, токой болор конушун,
Мындай заман туш болсо,
Кыйын болор оңушун.
Аргымактан жал кетер,
Азаматтан ал кетер.
Азган журтуң не этер?
Асан кайгы карыян
Желмаян минип жер кезер.

* * *

Ар нерсени көргөн билер,
Алыс жолду жүргөн билер.
Ат кадырын жөө жүрүп,
Белге этегин түргөн билер.
Бул кадырын саткан билер,
Туз кадырын таткан билер,
Ток кадырын ач билер,
Сөз кадырын айткан билер,
Жөө кадырын баскан билер.
Соо кадырын оору билер,
Зар кадырын өлгөн билер,
Муң кадырын күйгөн билер,
Бар кадырын жок билер,
Дүйнө кадырын тапкан билер,
Тууган кадырын бөлүнгөн билер.
Мал кадырын баккан билер,
Күлүк кадырын саяпкер билер,
Күмүш кадырын зергер билер,
Куш кадырын мүнүшкөр билер.
Эл кадырын азган билер,
Эр кадырын эл билер.
Жер кадырын көчкөн билер,
Булак кадырын ичкен билер,
Өмүр кадырын өчкөн билер,
Хан кадырын калк билер,
Агайын кадырын жат билер.
Өлүү кадырын тирүү билер,
Тоо кадырын сүрүлгөн билер.
Жоо кадырын чабылган билер,
Заман кадырын тарыган билер,
Башынан өтүп көрбөгөн,
Жаман, жакшыны кайдан билер.

* * *

Ат кадырын биле албайт,
Алыска сапар жүрбөгөн,
Калк кадырын биле албайт,
Адилетсиз сүйлөгөн
Чом кадырын биле албайт,
Жабуулап атын минбеген.
Жер кадырын биле албайт,
Көчүп-конуп жүрбөгөн
Суу кадырын биле албайт,
Чаңкап келип конбогон
Журт кадырын биле албайт,
Акыл айтса көнбөгөн,
Сөздүн жайын биле албайт,
Жыйылган топко барбаган
Нар кадырын биле албайт,
Катарлап төө тизбеген
Жетелеп жүрүп байге албайт,
Жетеси буудан чаппаган
Куштун табын биле албайт,
Ак шумкар таптап салбаган,
Өмүрүндө оңолбойт.
Өз эшигин аттаган
Кадим-каада биле албайт,
Жакшыдан нуска тийбеген.

* * *

Бул дүйнөдө не карып,
Ак калалуу боз карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо,
Карыя болор тез карып.
Кадырын жеңе билбесе,
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо,

Бетегелүү бел карып,
Каз-өрдөгү болбосо,
Айдың чалкар көл карып.
Мурадын таап албаса,
Кемел да болсо уул карып.
Улук адил болбосо,
Убара болот эл карып.
Жакшыларга айтпасан,
Алтын каухар сөз карып.
Айтып жүрөм ар кимге
Ангеме кылып мен карып.
Эмилдин (Эдилдин) башы кыр болот,
Эрикпей айтсам ыр болот.
Жалтандын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсоң,
Акыры бир күн доо болот.

* * *

Аргымакты жаман – деп,
Бууданды кайдан табасың?
Туйгунунду жаман – деп,
Шумкарды кайдан табасың?
Агайынды жаман – деп,
Тууганды кайдан табасың.
Ак саманды жаман – деп,
Чөптү кайдан табасың?
Аз оокатты жаман – деп,
Көптү кайдан табасың?
Көлдүн суусун жаман – деп,
Эдилди кайдан табасың?
Акимиңди жаман – деп,
Адилди кайдан табасың?
Ак тонунду жаман – деп,
Кээжимди кайдан табасың?
Алганыңды жаман – деп,

Асылды кайдан табасын?
Акылманды жаман – деп,
Сөздү кайдан табасын?
Көжө жарма жаман – деп,
Этти кайдан табасын?
Уулунду жаман – деп,
Урматты кайдан табасын?
Карыяңды жаман – деп,
Кадырды кайдан табасын?
Ата Журтуң жаман – деп,
Как талаада каласын.
Адам өлсө өлүк, жан өлбөйт.
Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт.
Сабырдын түбү – сары алтын,
Саргарган жетээр муратка,
Сабырсыз калат уятка.
Акыл оошот, ырыс жугушат.
Жар башында жапалак,
Жапалак көрсөң атып өт,
Жакшыга ызаат боюң сатып өт.
Бай мактанса бир жуттук,
Баатыр мактанса бир октук.

Ай, кан, мен айтпасам билбейсин,
Айтканыма көнбөйсүң.
Чабылып жаткан калкың бар,
Аймагың көздөп көрбөйсүң.
Кымыз ичип кызарып,
Мастанып, кызыл тердейсиң.
Өзүңдөн башка кан жоктой,
Өрөпкүп неге сүйлөйсүң?
Коргон салдың мээнет кылып,
Кызматчың жатат ичип-жеп,
Аны неге билбейсиң?
Катын алдың карадан,

Айрылдын кандык каададан,
Элге эге уул таппас,
Айрылар ата мураадан
Муну неге билбейсиң?
Кулаалы куштун кулу эле,
Чычкан жеп жүнү түлөдү.
Ак куу куштун төрөсү
Көлдө эркин жүрчү эле.
Андып жүргөн көп душман,
Элиңи жоолап кирбейби.
Кулаалы кууну өлтүрсө —
Өз башына келбейби.
Кулун көп сени өлтүрөр,
Ушуну Асан билбейби.
Муну неге билбейсиң?
Ай, Жаныбек, ойлосоң,
Кыйды заман болбойбу,
Сууда жүргөн ак ортон,
Карагай башын чалбайбы,
Муну неге билбейсиң?
Кош, аман бол, Жаныбек
Эми мени көрбөйсүң.

* * *

Көлдө жүргөн конур каз,
Кыр кадырын не билсин!
Кырда жүргөн тоодактар
Суу кадырын не билсин!
Айылдагы жамандар
Эл кадырын не билсин!
Көчүп-конуп көрбөгөн,
Жер кадырын не билсин!
Көчсө, коно билбеген,
Консо, көчө билбеген,

Акылыңа көнбөгөн
Журт кадырын не билсин!

* * *

Эдил бол да, Жайык бол,
Эч ким менен урушпа.
Жолдошуңа жоо тийсе,
Жаныңды аяп тырышпа.
Эрдин куну болсо да,
Алдыңа келип калган соң,
Кол куушуруп барган соң,
Аша кеч да коё бер,
Мурдагыны куушпа.
Акың болсо бирөөдө,
Айыбын тап да ала бер,
Эрегишип урушпа.
Сеники жөн болсо да,
Атың чыкпас дуруска.
Мүнөзү жаман адамга,
Кайрылып барып жугушпа.
Жакшы көргөн кишинден,
Жалган айтып суутпа.
Өлө турган тай үчүн,
Көчө турган сай үчүн,
Желке териң курушуп,
Ар ким менен урушпа.
Ачуу-душман, артынан
Түшүп кетсең кантесин,
Түбү терең куушка.
Бакыт конгон эрлердин
Ар бир иши оң болор.
Барбай жүрөт жакындап.
Жакыны мунун өзгөчө,
Жаман күндү көрбөсө,
Атасы мунун өлбөсө,

Арманды жүзү көрбөсө.
Базармандуу жаш башы,
Баланы кийин бакпаспы.
Үлпүлдөшүп жасанат,
Үйүнө отун албаспы.
Байлар кантет бакжаңдап,
Басалышпайт талтаңдап,
Бабырашып сүйлөшсө,
Баштары турат калтаңдап.
Ачуусу чындап келгенде
Абийири кетет чакчаңдап.
Каадалуу киши кептенип,
Карысы сүйлөйт какчаңдап.
Пайда десе жүгүрүп,
Баса калат саксаңдап.
Айылга барса шаңданып,
Аксакал билбейт алчаңдап.
Жакшылар мунун билбейби,
Жакыны боктоп тилдеди.
Арын сактап жүрсө – деп,
Ачынып ичим зилдеди.
Багып жүрөр ага жок,
Бапестеген ата жок.
Жетим баатыр канткендир,
Карап алар эри жок,
Кайрылып коёр деми жок,
Жесир баатыр канткендир.
Таңдайынан сөз чыккан,
Чечен баатыр канткендир.
Отурган жерде жылалбай,
Бечел баатыр канткендир.
Күнү-түнү онтолоп,
Кесел баатыр канткендир.
«Ак» – деп элден ала албай,
Эшен баатыр канткендир.

Мунун ээк кемпийген,
Кемпир баатыр канткендир,
Кайненеси бек залим,
Келин баатыр канткендир.
Нанын чайнап жей албай,
Абышка баатыр канткендир.
Чапаны жок жыланач,
Кедей баатыр канткендир.
Оокат таап кылалбай,
Жалкоо баатыр канткендир.
Бөрк ал десе баш алган,
Шанкоо баатыр канткендир.
Айткан сөздү элебес,
Анкоо баатыр канткендир.
Үйдөн жүрүп чыгалбай,
Кыркы кургур канткендир.

БАК-ДАРАК, ӨСҮМДҮКТӨР ЖӨНҮНДӨ

Чынар бактын улуусу,
Чырпыгында туушу.
Жалбырагы күбүлбөй,
Жайы-кышы турушу.
Адамзаттар таңданып,
Аңгеме кылат ушуну.
Как элеси башкача,
Карагай бекен сулуусу.
Бир нече кылым өткөндө,
Өзөгү чирип бузулду.
Жапырмагы куурайды,
Жарды карай сулады.
Отунчулар машады,
Ордунда доому калбады.

Мына мындай өзгөрүү,
Мага салды арманды.
Кече күнкү баатырлар,
Канаке, тирүү калганы.

Ак терек дарак бийиги,
Алманын шагы ийилди.
Анжырлар өсүп айлымда,
Асылдыгы билинди.
Акыры өчүп кеткенде,
Жүрөгүм көктөй тилинди.
Кулап жаткан даракты,
Коктудан көрсөм чиринди.
Бир заманда тал эле,
Көргөнүм жемиш чийимди.
Өзүмдөгү азиздик,
Өлгөндөр кайдан тирилди.
Дөөлөтү күндө артылып,
Не кылса да жөн болор.
Тайгандар түлкү алып,
Карчыгасы каз илип,
Сөз сүйлөсө эм болор.
Не десе да жарашар.
Байсың деген ат коюп,
Эли оозун карашар.

* * *

Аргымакка миндим – деп,
Арткы топтоң адашпа.
Күнүндө өзүм болдум – деп,
Менменсинип адашпа.
Артык үчүн айтышып,
Досторуң менен санашпа.
Илимим журттан ашты – деп,

Кенешсиз сөз баштаба.
Кезектүү ишти таштаба,
Жеңемин деп бирөөнү,
Жалган менен коштобо.

* * *

Хан чакырса барайын,
Каадалуу сөзүм салайын.
Акыл кимде, жол кимде,
Аягын сындап багайын.
Нечен кыр сөз болот,
Кээде душман өз болот.
Адамзаттын ичинде,
Ийриси болот, түз болот.
Жер асмандын үстүндө,
Колот болот, зоо болот.
Тура бербейт бул чоңдук,
Зордун түбү кор болот.
Айтышып келчү доо болот,
Атышып чыгар жоо болот.
Күчтөн тайбас кеп болот,
Кылыч кеспес тил болот.
Арыганча жүктү көтөргөн,
Айбандын чоңу пил болот.
Адамдын куну акылда,
Акылы барга жакында.
Эстүү болсо башчыңар,
Кары да болсо жашсыңар.
Акылсыз болсо башчыңар,
Муздап турган ташсыңар.
Атадан туулуп уул калат,
Энеден туулуп кыз калат.
Абалтадан өмүрдө,
Толбой акыл баратат.

* * *

Жаман катын, жаш бала
Экөөлөсө кантесин.
Жардычылык куу тагдыр,
Төртөөлөсө кантесин.
Жарма тапсаң туз таппай,
Жабыктырса кантесин?
Эт тапсаң, ун таппай,
Эзилтсе жигит кантесин?
Нанды тапсаң чайы жок,
Какап калсаң кантесин?
Катуу ичип ашыңды,
Чакап калсаң кантесин?
Бала тапсаң чапан жок,
Басып алат жокчулук.
Кенен болсо тамагын,
Кесирди салат токчулук.
Жетпеген жүрөт жүгүрүп,
Жеткени жүрөт сүйүнүп.
Карыпчылык чырмаса,
Канкыят жигит бүгүлүп.
Акылсыз жүрөт аландап,
Акмак жүрөт табандап.
Ала көөдөн нечендер
Айылда жүрөт шадандап.
Баркы түгөл түгөнсө,
Кантип жашаар жан сактап.
Калпычы сүйлөп канкылдап,
Ушакчы жүрөт талпылдап.
Алаңказар ашыгып,
Айылга сыйбайт чанкылдап.
Аш аңдыган байкуштар,
Ар кайда бар салпылдап.
Бала кезден эмгекке,
Кулкуну кургак тамызда,

Сөксөөл өсөт такырга.
Бетинде тырык чаары,
Берекелүү арманы.
Карагай бербей тоолорду,
Какшыган сайда калганбы.
Айылыбызда айтылган,
Аңыз сөздөр жалганбы.
Кол көтөргүс ойлосом,
Коргошундай шактары.
Кызарып чогу муштумдай,
Кыйын экен таптары.
Жайытында суу көрбөй,
Жай тамызда какталды,
Каткандай каны бозоруп,
Өлүмдү турат тапканы.
Жапырмагы бозорот,
Жашоодо кайсы максаты.

Жылкы болуп жылыбыз
Көбөйүп калды чырыбыз.
Кургакчылык айынан,
Кетип турат ыркыбыз,
Койдум көчөт сөгөттү,
Кандай болор көктөшү.
Шамал улуп уулдап,
Бак-дарактар шуулдап.
Суук-аяз закымдап,
Чилде келди жакындап.
Тогуз торко тон кийген,
Шилби баатыр кантти экен.
Жаланкат көк чапандуу
Ыргай баатыр кантти экен.
Карыш узун тамыр жок,
Камгак баатыр кантти экен.
Али дагы бышпаган,

Жангак баатыр кантти экен.
Кеспей жылда бир шагын,
Шабдоол баатыр кантти экен.
Чечектеп түштү боз туман,
Өрүк житип кантти экен.
Жүзүмдөрдү көмбөдүк,
Талдары тоңуп кантти экен.
Аяз жалап кызыл гүл,
Өңү өчпөй кантти экен.
Ташка өсөт таш жарбай,
Сөлү качып кантти экен.

Таруу эким жайыкка,
Таранчы учуп бардыбы.
Данын күбүп салдыбы,
Кызыл мыя шортондо,
Тамырын доңуз каздыбы,
Түбүн койбой алдыбы.
Мындан кийин түбөлүк,
Көктөбөс болуп калдыбы.
Дүмбүл болду коноктор,
Мегежиндер бардыбы.
Торошону кутуруп,
Марегин чайнап салдыбы.
Мончоктой буудай дандарын,
Шатырап жамгыр жаадыбы.
Бузулуп даны калдыбы?

ААЛАМ, ЖЕР ЖӨНҮНДӨ

Мөндүр сабап бадырап,
Күбүлүп жерде калдыбы?!
Көтөргөн мени жер экен,
Төшү жайы кең экен.

Ичи жалын от экен,
Мындай баатыр жок экен.
Шекилине карасам,
Жумалак бир топ экен.
Эки учун кар баскан,
Алты айга чейин таң аткан.
Таппайсың жерим чатылуу,
Кутпага күчү тартылуу.
Ысырайыл жылдызга,
Бир жак каруу артылуу.
Асманымдын чеги жок,
Барган адам деги жок.
Күн жылдыздын сулуусу,
Сулуу эмес улуусу.
Күн болбосо жарык жок,
Күндө жашоо туушу,
Жарыктыгы болбосо,
Бүткүл аалам түн ушу.
Керебе чачып койгондой,
Асманда жылдыз мончоктой.
Көктө турат каалгып,
Бир калыбында козголбой.
Аз эмес бул жөнүндө,
Атаман калган жомоктор.
Такаган түркүк болбосо,
Бирөө кармап койбосо
Тоо көтөрмөк онойбу.
Көтөргөн далай тоолорду,
Жашап турган жериндей
Баатырлар мындай болгонбу.
Бир кезекте бул аалам,
Чакыйган мундай тонорбу,
Же болбосо от болуп,
Жашылдыгы оңорбу.
Же болбосо согулуп,

Топондой болуп тозорбу.
Мына ушинтип дүйнөдөн,
Адамзатты жоёрбу.
Акыры мен да карыдым,
Ойлоп далай ойлорду.

АСАН КАЙГЫНЫН СӨЗҮ

Бир жылдары ак жайдын күнү калың мөндүр түшүп, кара жаан көнөктөп төгүп, борошого айла-нып, каз, өрдөк каркылдап уча албай, мал жер тээп оттой албай, жер бетин муз каптап, суу тоңуп, жут болуп, мал-жандан түгөл кол жууп калуу коркунучу туулат. Ошондо Асан кайгынын кайгырып айтканы:

Куйругу жок, жалы жок,
Кумда туулуп, чөлдө өскөн,
Кулан байкуш кантти экен?
Чымчып алар жүнү жок,
Чыңырарга үнү жок,
Боорунда буту жок,
Жылан байкуш кантти экен?
Кылган камы жок,
Алган даны жок,
Баккан малы жок,
Мал багарга алы жок,
Көзү башын көгөртүп,
Көгөн байкуш кантти экен?
Таразасын көтөрүп,
Тарбандаган шор тумшук
Таш бака байкуш кантти экен?
Жатарга жайы жок,
Жан багарга алы жок,

Чымын байкуш кантти экен?
Боору жерге жабышып,
Баса албаган балчактап,
Бака байкуш кантти экен?
Кирерге эшиги жок,
Корголорго тешиги жок,
Коңуз байкуш кантти экен?
Оргон-жыйган чөбү жок,
Эчтемеге эби жок,
Доңуз байкуш кантти экен?
Бороон-чапкын күч алды,
Суунун бетин муз чалды,
Балык байкуш кантти экен?
Көргүлүктү көргөн чыгар,
Суу түбүндө өлгөн чыгар.
Жайлоодо жабуу албаган,
Арык байкуш кантти экен?
Баш калкалар үйү жок,
Пааналаган жери жок,
Курт-кумурска кантти экен?
А дүйнөнү көргөн чыгар,
Куурап баары өлгөн чыгар,
Боюн сууда жашырып жүргөн,
Жаян байкуш кантти экен?
Колун алып бооруна
Конолго¹ издеп корголоп,
Коркуп жүргөн элендеп,
Коён байкуш кантти экен?
Уясын кар баскан чыгар,
Шору таштай каткан чыгар,
Муздап карга жаткан чыгар,
Чымчык байкуш кантти экен?
Ээси жок багарга

---

¹ Конолго – түнөй турган жай.

Элик байкуш кантти экен?
Жерге-сууга жукпай жүргөн,
Жейрен байкуш кантти экен?
Бөрү мунун душманы эле
Бөкөн байкуш кантти экен?
Кара таштан жай алган,
Таштан башка үйү жок,
Үй оокаттын бири жок,
Кийик байкуш кантти экен?
Суук түшүп, кыш болду,
Суулар тоңуп муз болду,
Каз, өрдөктөн канча өлдү экен?
Канаттарын каккылап,
Каркыра байкуш кантти экен?
Оокат кыларга эри жок,
Отун аларга эби жок,
Чапаны жыртык, жеңи жок,
Жесир байкуш кантти экен?
Алдейлерге эне жок,
Асырарга ата жок,
Жетим байкуш кантти экен?
Түн ичинде кыз издеп,
Улан байкуш кантти экен?
Айдай бети тытылып,
Жубан байкуш кантти экен?
Өйдө чыкса белим – деп,
Ылдый түшсө тизем – деп,
Токтото албай өз боюн
Кары байкуш кантти экен?
Жармач эле малы жок,
Жамынарга жабуу жок,
Актап ичер таруу жок,
Алкынып чыгар алы жок,
Жарды байкуш кантти экен?
Балдары үшүп бүжүрөп,

Же ичерге тамагы жок,
Жагарга отуну жок,
Бутуна киер өтүгү жок,
Заманасы куурулуп,
Тозок отун көргөн чыгар,
Толгонуп ыйлап жүргөн чыгар.

АСАН КАЙГЫНЫН ЖЕРГЕ БЕРГЕН СЫНЫ

Уламыш боюнча бир жагынан жоо алып, бир жагынан доо алып жана да Жаныбек хандын катаалдыгынан калк катуу тукулжурайт. Ошондо Асан кайгы желмаян минип, малга жайлуу, адамга сыйлуу конуш издеп жер кезет. Обь, Иртыш суусун, Сыр дарыя боюн, Түркстан жерин, Шу (Чүй) аралыгын кыдырып Көл, Ат-Башы, Текес, Жылдыз, Алты-Шаар, Кашкарга чейин жетет. Акылмандын жер кыдырышы аңыз-ангеме болуп кара сөз түрүндө айтылса да, андагы айрым ыр түрмөктөрүнүн авторлугу Асан кайгыга ыйгарылат. Асан Кайгы Илеге токтоп:

Кулдур-кулдур кумдак чөл,
Арасынан аккан көл.
Аягы деңиз дайра көл,
Иленин башы Үч-Арал,
Төгөрөгү чалкар бел,
Тулпар минип, туу ашып,
Чалкып жатса кайран эл.
Тоосу шибер, токой чер,
Күндөрдүн күнү болгондо
Айдап чыгар душман эл,—

деп анын келечеги жөнүндө тынчсызданат. Сары-Аркага өтүп:

Бетеге белден буралып,
Туш-туштан тунук суу агып,
Тулпар минип жигити
Карчыга шумкар куш салып,
Энделей тартып, эр азып,
Тарчылык заман болгондо
Эли кетер сандалып, –

деп кайгырат.

Анжыянды аралап:
Жигити тилин албаган,
Карысы карап турбаган,
Эмгектүү жер экен, – дейт.

Кашкар, Алты-Шаар көңүлүнө көп ынабайт:

Бетеге, шыбак чөбү жок,
Төө жүрүүчү жер экен.
Таяк алып колуна
Жөө жүрүүчү жер экен.

Ысык-Көлдү көргөндө:

Керме-керме тоо,
Оту, чөбү жок туруп,
Малы семиз керме тоо.
Упа, эндиги жок туруп,
Кызы сулуу керме тоо, –

деп көңүлү бир топ эргийт. «Бул жерге көз арткан-
дар көп болор» – деп өрүш албай өтүп кетет.

**ТОКТОГУЛ
ЫРЧЫ**

(XIV к.)

ТОКТОГУЛ САЙДАЛИ УУЛУ

Дүйнөдө көлөмү жагынан да идеалдык-көркөмдүгү, мазмуну жагынан да эң алдыңкы орунда турган «Манас» эпосун эң алгач ким айтканы илимге азыр белгисиз. Эл ичиндеги уламыш боюнча кырк чоронун көрүнүктүүлөрүнүн бири «Бичкыры бапик кырк мууну, БИрамандын БИрчы уулу» (өз аты Каратай) Манас каза болгондо, анын эрдигин, эл-журтка сиңирген эмгегин, кылган кызматын кошок кылып айткан экен. Кийинчерээк ошол кошокторду жана эл оозунда айтылып келе жаткан аңыз сөздөрдү бир сюжетке бириктирип, Токтогул ырчы эпоско айландырып айткан экен – делет. Муну улуу акын жана санжырачы Тоголок Молдо минтип ырастайт:

*«Брамандын соңунан,
Иши келип оңунан,
Элден таап нускасын,
Арбытып айтып кыскасын,
Толубай сынчы сындаган,
Токтогул ырчы ырдаган,
Токтогул ырдап турганда,
Элдин баары тыңдаган».*

Токтогулдун качан туулуп, качан өлгөнү жөнүндө так маалымат жок. Анын ырларында сакталган маалыматтарга караганда ал Алтын Ор-

донун ханы Жаныбектин (1341–1357-жылдары бийлик кылган), анын иниси Бердибектин (1357–1359-жылдары бийлик кылган), Мавереннахр, Түркстан (Сыр дарыя бою), Хорезм, Иран, Ирак, Ооганстан, Закавказье, Түркия, Индиянын бир бөлүгүн бириктирген (Пенджаб) улуу империянын өкүмдары Аксак Темирдин (ал 1370–1405-жылдары бийлик кылган) тушунда жашаган.

«Жалпы журтка сайраган
Булбул элем, Токтогул,
Чарчабаган аргымак
Дулдул элем, Токтогул,
Тартынбаган ар иште
Кургур элем, Токтогул,
Качырганын кайсаган
Тунжур элем, Токтогул,
Толубайга жап-жакын
Тууган элем, Токтогул,
Топту бузуп туу жыккан,
Буудан элем, Токтогул» —

деген ырына караганда ал Жаныбек хандын тушунда жалпы журтка атагы жайылып, булбул деген атка конуп, таланты ташкындап, болжол менен 1310–1320-жылдары туулуп, күчкө толуп турган убагы болот да, Тимур аны даргага тарттырганда карылыкка баш койгон мезгили 1380–1390-жылдарга туура келет.

Токтогул деспот бийликке ар дайым каршы туруп, «Жалпы журт көргөн жабырды, Жайын айтып козгогон» демократ акын болгону биздин күндөргө сакталып жеткен аз сандагы эле ырларынана даана көрүнөт. Мисалы, Жаныбек хандын залымдигин, зулум зордукчул экенин тартынбастан бетине минтип айтат:

*«Ата түрктүн балдарын,
Алды алдынан айдадың,
Адилет ишке барбадың.
Карчыга салдың калкылдап,
Ааламды алдың арчындап.
Эр өлтүрүп кун бербей,
Талап алып пул бербей,
Канкорлугуң арбыды.
Сенден кордук көрбөгөн,
Түрк баласы калбады.
Эрдин башын байладың,
Кошунуңду эзилтип,
Кодулап журтту жайладың.
Кемер курду байландың,
Журттун сөзүн укпастан,
Залимдикке айландың.
Акыретке барганда,
Чыкпас торго кармалдың».*

Токтогул жеке Жаныбек хан эмес, өз заманында бет келген ар бир деспотту ашкерелеп, сындап ырдаган түрү бар. Амир Темир менен Кудаяндын кордугуна чыдай албай, амалсыздан көнүп жаткан элдин муңун муңдап Токтогул акын ырдаган экен.

Жаныбектен зор кордук тартса, Амир Темирдин зынданына түшүп, акыры даргага асылып өлгөн. Динге каршы чыккан катары өлүгү көмүлбөй, жакын адамдарынын үн чыгарып ыйлоосуна тыюу салынган. Амир Темирдин каарынан корккон эл түн ичинде үй-бүлөсүнө жашыруун угузуп, кара эчки союп кара ашын беришет.

Ошондуктан,

*«Токтогулдай ырчыны айт,
Толубайдай сынчыны айт» —*

делип, анын аты эл оозунда макалга айланып, түбөлүк сакталып калган.

Токтогул өтө назик лирик акын. Анын сүйүүгө арналган айрым ырлары бизге жетип олтурат.

Акын ашык болгон Буржундук Акмырза сулуу Аксак Темирге аргасыздан турмушка чыккандан кийин, Токтогул аз да болсо Акмырзаны көрүп туруш үчүн хандын кол ырчысы болуп кызмат кылган.

Замандаштары Асан кайгы, Жээренче чечен, Толубай сынчы, Акыл карачач, Алдар көсөө сыяктуу мурдагы Алтын Ордого караштуу көчмөн түрк элдери казак, кара калпак, ногой, кумыктардагыдай аты, кылган иштери аңыз сөз, уламыштарда сакталбаганына караганда, Токтогул кыргыз урууларынын биринен чыккан жана бүткүл кыргыздарга гана таандык аттын кашкасындай таанымал улуу акын болгон.

Р. САРЫПБЕКОВ

ТОКТОГУЛ ЫРЧЫНЫН САНАТТАРЫ*

Амирин күчтүү болсо,
Жанымды аларың бар.
Бирок мен жалынбаймын,
Тагдырга таарынбаймын.
Өлтүрсөң өнөрүм бар,
Өлбөөчү өнөрүм бар.
Астырсаң денем калар,
Ырларым оттой жанар.

Жакынга салам айтам,
Жашоодон кабар айтам.
Өлгөнгө көңүл айтам,
Тириүүнө өмүр айтам.
Дос көрсөң сырым айтам,
Жаншаган ырым айтам.
Мен дагы дүйнө салып,
Өмүрдөн бир күн кайтам.

Көзүмдү жумсам түш көрөм,
Көктөгү учкан куш белен.
Кайберен болуп бутана,

---

* Кыргыз поэзиясынын антологиясы. I том. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фондусу, 1999.

Качан бир жүрүп туш келем.
Арманда жатып түш көрөм,
Айланып учкан куш белең.
Ак марал болуп бутуна,
Акмырзам качан туш келем.

СОҢКУ ЫР

Брымдан башка дүйнөм жок,
Ырдасам жүрөк күйгөн чок.
Аларда сени Акмырзам
Артымдан келип тийди ок.
Сазымдан башка дүйнөм жок,
Сагынып жүрөк күйгөн чок.
Жетерде сага Акмырзам,
Жарадар кылды тийген ок.
Келсин деп жазган кабарың,
Көрмөккө сенин жамалың.
Булбулу болдум багыңдын,
Бул сенин кылган амалың.
Келтирди сенин кабарың,
Көздөрүң күйгөн жанарым.
Сен үчүн келдим ордого,
Бул менин кылган амалым.
Сүйүүгө акмын, тазамын,
Көтөрөт бардык жазанын,
Сүйгөнүм үчүн Акмырза,
Тартарсың сен да азабын.
Капаска түштүк экөөбүз,
Сайрашып жүрүп өтөбүз.
Ширини татпай дүйнөнүн,
Чырактай бир күн өчөбүз.

Тузакка түштүк экөөбүз,
Кол жетпей зарлап өтөбүз.
Жазыгын көрбөй жашоонун,
Турмуштан бир күн көчөбүз.
Алыска сапар алып,
Үн салып кербен кетет.
Тааныштай токтой калып,
Көк менен булут көчөт.
Сагынтып турагыма,
Шыңгыры коңгуроонун
Угулат кулагыма.
Жымындап жылдыз көктө,
Зынданда жатсам көрөт.
Апапак булут өтсө,
Кошулуп кетким келет.
Кыйырсыз чексиз аалам,
Тар болуп калганым көр.
Ырчыга ушул арман,
Кабарлап койсоң кана,
Үнүмдү угар болсоң,
Сазы жок ырчың мына,
Сагынып күткөн болсоң,
Ак булут айтып барар,
Армандуу ырчысы жок,
Кербендер кайтып барар.
Мен минген каймал жайдан,
Ээсин издеп барар,
Кербендер уруп айдап,
Тили жок күйүп жанар.
О жүрөк эстен танар,
Мен минтип каларымды.
Боз каймал боздоп барар,

Угузуп кабарымды.
Сырдашып бусун болуп,
Ыйласам ыйлап барат.
Гүлгө окшоп турсам соолуп,
Аяйт го атаганат.
Бере албай мага канат,
Барамбы барбаймынбы.
Ак булут, ашпак булут,
Айта бар кабарымды.

ЖАНЫБЕК ХАНГА АЙТКАНЫ

Аз Жаныбек ханыбыз,
Аман жүрсүн жаныңыз.
Хан болсоң да кабарлайм,
Сөзгө кулак салыңыз,
Азирет ханым, кебим бар,
Арзымды угар эбиң бар.
Арзыгып кылган ишине,
Арылбай турган кебиң бар.

Ата түрктүн балдарын
Алды-алдынан айдадың.
Адилет ишке барбадың.
Карчыга салдың калкылдап,
Ааламды алдың арчындап.
Эр өлтүрүп кун бербей,
Талап алып, бул бербей,
Канкорлугун арбыды,
Сенден кордук көрбөгөн,

---

¹ Тоголок Молдонун варианты боюнча.

Түрк баласы калбады.
Эрдин башын байладың,
Кошунунду эсиртип,
Кодулап журтту жайладың.
Кемер курду байландың,
Журттун сөзүн укпастан,
Залимдикке айландың.
Акыретке барганда
Чыкпас торго кармалдың.

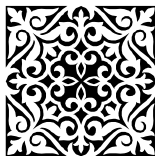
ЖАНЫБЕК ХАНДЫ ТАБАЛАП ЫРДАГАНЫ¹

Атым менин – Токтогул,
Аз Жаныбек, соттодун.
Айтып ырым чача албай,
Армандуу болуп токтодум.
Аз Жаныбек тушунда
Армандуу болуп боздодум.
Жалпы журт көргөн жабырды,
Жайын айтып козгодум.
Жалпы түрктө сайраган,
Булбул элем Токтогул.
Чарчабаган аргымак,
Дулдул элем Токтогул.
Тартынбаган ар иштен
Кургур элем Токтогул.
Качырганын кайсаган
Тунжур элем Токтогул.
Толубайга жапжакын
Тууган элем Токтогул.
Топту бузуп, туу жыккан
Буудан элем Токтогул.
Жаныбек басты белимди,
Калмактыгы билинди,
Калк ичинде сүйлөтпөй,
Кагып салды жинимди.
Арманы көп Токтогул
Айнып калдым акылдан.
Айрылып калдым жете албай,
Агам Толубай жакындан.
Зили душман калмактан,

---

¹ Калмак деген сөз ырдын текстине кийинчерээк кирген.

Көрдүк далай кордукту.
Келин-кызга ээ кылбай
Кылып турду зордукту.
Аябады жаныңды,
Алып турду малыңды.
Кызыталак ит калмак,
Кызылдай сорду каныңды!..
Берендигин карматып,
Бердибек¹ болду ханыбыз.
Берен түрктүн балдары
Тынчыды эми жаныбыз,
Куттуу болсун ханыбыз.
Кумардан чыктык баарыбыз.
Атпай түрктүн балдары,
Аман болсун жаныңыз!

¹ *Бердибек* – Жаныбек хандын иниси.

КАЛЫГУЛ БАЙ УУЛУ

Калыгул реалдуу жашагандыгы күмөн туудурбай турган, ошону менен бирге эле аты, иштеген иштери легендага айланып, Калыгул олуя деген ылакап ысмы аңыз кептердеги Асан кайгы, Токтогул ырчы, Толубай сынчы, Жээренче чечен, Акыл Карачач сыяктуу ысымдар менен бир катар айтылып калган улуу инсан.

Болжол менен Калыгул XVIII кылымдын акыркы чейрегинин ичинде дүйнөгө келип, XIX кылымдын биринчи жарымын толук көргөн делинип эсептелинет. Окумуштуулар арасында кабыл алынып пайдаланылууда жүргөн салт боюнча ал адам 1785-жылда дүйнөгө келип, 1855-жылда Ысык-Көлдүн күңгөйүндө Ак-Сууда өлгөн.

Калыгулдун атасы Бай сарыбагыш уруусунун ичиндеги оокаттуу адамдардын биринен болуп, маанптар тукумунан экендигине карабастан эл башкаруу ишине катышпаптыр. Ошондой эле ал адамдын мансаптык даражасы болгону да эч жерде эскертилбейт. Калыгулдун өзү бий даражасына ээ адам экендиги айтылат. Адатта «бий» делген эпитет Калакенин чынчылдык, калыстык белгилерин туюнтуп маанисинде көбүрөөк колдонулат.

Калыгулдун өмүр жолу, чыгармачылыгы жөнүндө илимде ирээтке салынып, такталган маалыматтар али жок, колдо болгону үзүлдү-кесилди

түрүндөгү айрым оозеки айтылып жүргөн аңыз кептер, ошолордун ичинен түрдүү учурларда, ар кимдин айтуусунан кагаз бетине түшүрүлгөн өтө эле аз сандагы кабарлар. Аларды тактоо, толуктоо, бул улуу инсанга тиешелүү маалыматтарды эл арасынан дыкаттык менен чогултуу аракеттери али алдыда деш жөндүү.

Калыгул жөнүндө ирээттүү илимий пикир айтуу аракетин биринчилерден болуп баштаган белгилүү изилдөөчү Т.Саманчин 1941-жылы: «Калыгул жөнүндө бизге дайындуу эч нерсе маалым эмес. Калыгулдун айткандары деп, ушул убакка чейин эл оозунда айтылып жүргөн макал формасында он чакты сөздөрдү билебиз жана Калыгул жөнүндө айтылып жүргөн бир нече ылакаптар бар. Болбосо биздин күнгө чейин бул акындын Калыгул деген атынан башка документке тиркелген эч нерсеси жеткени жок. Көп жашап, көптү көрүп, көп уккан карыялар: Калыгулдун оң бетинде калы болгон. Сүйлөгөндө оң ийинин каранып алып: «Ой журтум!» – деп узун сабак сөзүн баштоочу экен деп, ылакап кылышат. Ал карыялар андан нары ылакап сөздөрүн кичине узатып барып: «Ошол Калакем мындай деген» – деп, Калыгулдун айтканы деген сөөмөт сөздөрдөн эки-үчөөнү таапты коюшат. Калыгул жөнүндөгү бардык маалыматтын болгону ушул»¹ – деп жазган эле.

Андан бери жарым кылымдан көбүрөөк убакыт өтүп, окумуштуулардын бир нече мууну алмашып, ошол шартка салыштырмалуу алганда кыргыз филологиясы илимдин өзүнчө тармагы катары орчундуу ийгиликтерге жетишип, алда канча жого-

¹ Тазабек Саманчин. «Калыгул». Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 138, 2—3-беттер.

ру турган баскычка көтөрүлгөнүнө карабастан, илимдин Калыгул таануу багытындагы табылгалары дээрлик бир орунда жылбай токтоп, бул инсан жөнүндөгү билгендерибиз Т. Саманчин мүнөздөгөн абалда бойдон калды. Мындай көрүнүштүн негизги себеби ошол Т. Саманчин өз изилдөөсүн жазган учурларда эле журт арасында «Калакем» делип, сыймык менен аталуучу ысымга узак жылдар бою көө шыбалып, реакционер делген жалаа жабылып, ага чейин урматтоо менен аталып келген ат күнөөлөнүп, анын дарегине оң маанайда пикир айтуу оупурталдуу ишке айлангандыгы болду. Натыйжада, калктын калың катмарында кадыр-баркын бөксөртпөй, дээрлик мурдагы эле калыбында сакталып келгени менен официалдуу деңгээлде Калыгулдун мурасына көңүл бурулбай, бурулса да реакциячыл акын, реакциячыл заман агымынын баштоочусу жана көрүнүктүү өкүлү делген мүнөздө терс сыпаттамада гана үстүртөн эскертилип, терең изилдөө колго алынган эмес, бул багытта аракет кылган адам да болбогон. Жарым кылымга жакын убакытка созулган ушундай абалдын кесепетинен кыргыз элинин улуу инсандарынын бири ушул күндөргө чейин өзүнө тиешелүү туура баасын ала албай келди, тоталитардык бийлик мезгилиндеги идеологиялык мындай кенемтиктин өзгөчө зыяндуу жагы кулак-мурдунан үркүп, сактанып жан сактоо жалпы эл үчүн мүнөздүү белги болгон ошол тарыхый шартта бийлик ээleri терс мамиледеги адам жөнүндө маалымат берүүдөн көпчүлүк информаторлор тарткынчыктагандыктан, ошондой эле эл чыгармачылыгын жазып алып, чогултуп жүргөн илим кызматкерлери да активдүү аракет жасай албагандыктан, Калыгул жөнүндөгү эл арасындагы көптөгөн баалуу маалыматтар өз учурунда жыйналбай, кагаз бетине түшү-

рүлбөй, илим үчүн түбөлүк, орду толбой турган жоготууга учурагандыгы.

Адам өмүрүн эске алганда жарым кылым бир топ узак убакыт – элүү жылда эл жаңырат. Ошончо мезгил мурда аракеттенгенде Калакени көбүрөөк билген, анын өмүрү, чыгармалары жөнүндө кененирээк маалымат бере ала турган адамдардын саны алда канча көп болуп, илимге зарыл керек баалуу маалыматтар алда канча мол жыйналары шексиз эле. Бирок болору болду, өткөн өмүр да, кеткен убакыт да кайра келбейт, эмки максат жана милдет тегеренип кеткен тарых дөңгөлөгүнүн бир учурун айтып кейүүдө, өкүнүүдө эмес, азыр да болсо активдүү аракеттенип, кенемтиктин кемин толтуруу аракетин көрүү. Анткени эл ичи кенч. Элде Калакеге байланышкан аңыз сөздөр, легендалар, башка түрдүү маалыматтар болушу, куйма кулак, көкүрөгү тетик, сөз жандуу адамдар арасында айтылып жүрүшү толук ыктымал. Жарым кылым чамалуу мезгил ичинде официалдуу бийлик ээлери Калыгулду жектеп, атын жаманаттылаганы менен улуу уулуна калың калктын мамилеси мурдагы салттык үлгүсүнөн – урмат көрсөтүп, сыймыктанып аталуу адатынан бөксөргөн эмес. Демек, атадан балага, укумдан тукумга өткөн маалыматтардын жугун эл арасынан бүгүн да тапса болот – деп үмүттөнүүгө толук мүмкүн. Ушул жагдайды эске алганда кыргыздан чыккан улуу инсандардын бири Калыгул ойчулдун өмүрү, чыгармалары жөнүндөгү өзү билген, илимге али белгисиз чоң жана кичине ар бир маалыматты көптүн ортосуна салып, түбөлүк жоголуп кетүү коркунучунан сактап, филология илиминин бул багытын байытуу, Калакенин өзүнө таптыктуу чыныгы баасын алууга көмөк көрсөтүү жүгүн

моюнга алган ата уулдары татыктуу иш иштеген болор эле.

Калакенин балалык, жигиттик курактары жөнүндө дээрлик кабар жок. Эл эсинде көбүнчө ал адамдын өмүрүнүн акыркы учурлары «Калаке», «Калыгул бий», «Калыгул акылман», «Калыгул олуя» наамдарынын ээси болуп, атак-даңкы таш жарып, аты кыргыздардын оңу менен солуна эле эмес, казак, өзбек, уйгур сыяктуу чектеш, канатташ элдердин арасында да урмат менен эскерилип турган мезгилдери көбүрөөк сакталыптыр.

Кыргыздардын арасынан Калыгулдун өмүр жолуна, чыгармачылыгына терең кызыгып, алардын дарегин эл арасынан жыйнап чогултууга көп күч аракет жумшаган адамдардын алгачкыларынын бири белгилүү манасчы Шапак болуптур. Бул абал жөнүндө ал өзү Калыгулдун сөздөрүн:

*«Билгендерден сурадым,
Минтип айтып курадым,
Тапкандардан сурадым,
Далайын элден курадым,
Далай күнү курадым»¹ –*

деп эскерет.

Ошол Шапактын поэмасында берилген маалымат кабарларга караганда Калаке «орозо менен намазын ката кетирбеген»², «арак, бозо ичпеген»³, «конок келсе дайым кубанып күткөн»⁴, «сарамжалдуу»⁵, «жашынан уят-сыйытты катуу сактаган»⁶, «чечен,

¹ КРИУАнын кол жазмалар фондусу. Инв. № 1319. 25-бет.

² КРИУАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1319. 29—30-беттер.

³ Жогорку эле кол жазма, 30-бет.

⁴ Ошондо, 30-бет.

⁵ Ошондо, 30-бет.

⁶ Ошондо, 30—31-беттер.

сөзү элге өтүмдүү»¹, «Кокондун каны Кудаярдын алдына нечен жолу элчи болуп барган»², «бүт ак калпак кыргызга, албан, дуулат, башка казактарга атагы маалым»³, «Ормон канга, Төрөкелди баатырга акылчы, кеңешчи болгон»⁴, дөөлөттүү жана өзгөчө кадыр-барктуу адам болгондугуна карабастан, «малай күтүп, кул жумшабаган, малын өз балдары баккан»⁵ адам болуптур. «Ит агытып, куш салганды жакшы көрчү»⁶ экен. Кыскасы:

*«Адамдын акын жебеген,
Андай-мындай дебеген,
Сөзү ширин киши экен
Күлө багып сүйлөгөн,
Күңгүрөнүп, күлбөгөн,
Адамга жаман дебеген,
Арам тамак жебеген»⁷.*

Улууларды – аксакалдарды, ата-баба арбагын катуу сыйлагандыгы⁸ баса белгиленип эскерилет. «Айтканы кабыл келген, тыштан душман келгенде үйдө жатып билген»⁹ олуялыгына өзгөчө көңүл бурулат. Ормон опуза, кыргыз жерине жакындап каптап келе жаткан орус падышалыгынын жүрүшүн токтотуу үчүн айла-амалдар иштөө аракеттери да Калыгулдун акылы менен иштелген делет¹⁰.

---

¹ Ошондо, 31-бет.

² Ошондо, 31-бет.

³ Ошондо, 31-бет.

⁴ Ошондо, 27-бет.

⁵ Ошондо, 32-бет.

⁶ Ошондо, 32-бет.

⁷ Ошондо, 33-бет.

⁸ Ошондо, 33-бет.

⁹ Ошондо, 34-бет.

¹⁰ Ошондо, 27—28-беттер.

Калакенин Шапак берген портрет-мүнөздөмөсүн кыргыздын белгилүү тарыхчысы Б. Солтоноевдин маалыматтары тактайт жана кеңейтет: «Сөздү көп ачылып айтпаган, акыл-насаат катарында токтоо сүйлөгөн адам»¹ болуптур.

Өз атасы Өмүрзактан уккан катары кадимки куудул Куйручук сыпаттап айткан Калакенин сырткы белги көрүнүштөрү бул: «тогуз топчулуктуу кара кашка ныпчасы² бар, сыртынан төө боз чепкен, башында кары бою кештелүү³ ак калпак, сары жаргак шымынын багалегин басма менен сайдырган, бутуна көк жеке⁴ кийген чап жаак, кара сур киши»⁵.

Булардан башка да эл арасында Калакенин көзүн жуумп сүйлөгөн, сүйлөп жатканда: «Ыраспы, ыя?!» – деп оң ийни тарапты карап коймой, сөз арасында угуп олтургандарга кайрылуу, чакырык ирээтинде: «Ой, журтум!» – деп кез-кези менен үн салып коюу сыяктуу адаттары бар экени көп эскерилет. Көзгө урунуп турган сырткы өзгөчө белгиси катары оң бетиндеги калы айтылат. Ал эле эмес өзгөчөлүктүн, жышааналуулуктун көрүнүш белгиси катары ушул оң бетиндеги калга айрыкча маани берилет (кыясы, ал белги калга бала төрөлгөндө эле көңүл бурулуп, Калыгул – калдуу кул маанисиндеги ысым да ошон үчүн коюлган окшойт).

Калыгулдун кат-сабаттуулугу, кандайдыр мектеп же атайын окуу жайынан билим алгандыгы, ал эле эмес окуганды, жазганды билген, билбегендиги жөнүндө даректүү так маалымат жок. Айрым

¹ Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1037. 269-бет.

² Ныпча – кемсел, кемселдин эски түрлөрүнүн бири.

³ Кеште – сайма, сайманын түрү.

⁴ Көк жеке – кооздолуп тигилген, сыйда кийилүүчү өтүк.

⁵ КРУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1354. 2-бет.

имиш түрүндөгү айтылыштарга караганда намаз окуганды бирөөдөн үйрөнгөн экен. Ошону менен бирге эле диндик билим алганы да белгисиз. Бирок чыгармаларындагы айрым кабар-маалыматтарга, өз түшүнүк, ишенимдерине караганда исламдын негизги канондору менен бир топ эле дурус тааныш. Андай жалпы мүнөздөгү түшүнүктөргө дээринен зээндүү, жаратылышынан тунук акылга ээ, анын үстүнө куйма кулак – уккан-эшиткендерин дароо жадысында сактап калуу сапат-касиетине ээ адам атайын мектеп көрбөсө, системалуу билим албаса да ар кимдер менен катышып, эл арасында көп болуп, бирөөлөрдөн угуп, экинчилерден сурап дегендей өз алдынча жүрүп эле ээ болушу да ыктымал.

Кыскасы табигат, жаратылыш, коом жөнүндө ой жүгүртүү деңгээли, түрдүү түшүнүк-көз караштар менен тааныш болуу жана аны урунуштуруп түшүндүрүү, кабыл алуу, аларга карата өз мамилесин, оюн билдире алуу ж.б. жалпы деңгээли, акыл дарамети боюнча Калыгул өз доорунун, учурунун, чөйрөсүнүн ичинде бир кыйла жогору турган адам экендиги даана байкалып, сезилип турат.

Калыгулдун коомдогу ээлеген орду, аткарган кызматы жөнүндө калк арасында кара кылды как жарган калыстыгы менен атагы чыгып, өзгөчө кадыр-баркка ээ болгону, ушул сапаты аркылуу өз уруусунда гана эмес, чоң-чоң уруулар арасындагы орчундуу чыр-чатак, доо ж.б. чечүү, адилет бүтүм чыгаруу иштерине катышканы, ал гана эмес казак-кыргыз, кыргыз-орус ж.б. түрдүү элдер мамилелерине, айрыкча, түндүк кыргыз уруулары менен Кокон кандыгынын өз ара катыш, мамиле иштерине активдүү аралашканы, көп учурларда чоң роль ойноп, таасири зор болгону көп эскерилет. Эл ичин-

деги ушул мүнөздөгү уламыш-аңыздарга таянып манасчы Шапак:

«Калыгул, Ормондор
Кат алышып барышчу,
Оруска кабар салышчу,
Элчилери бар экен,
Ушунун баарын эптеген
Калыгулдун кеби экен» – дейт.

Тарыхчы Б. Солтоноев: «Калыгул Ормон кандын жардамчысы болгон»,¹— деп жазат.

Бүгүнкү жашагандар жана келечек муундар үчүн биринчи кезекте Калыгулдун өз учурундагы коомдон алган ордун тактоого караганда артына калтырган мурастарынын – чыгармаларынын маанимаңызын тактоо, алардын мүнөзүн белгилеп, туура баа берүү иштери орчундуу ролго ээ.

Ушул багытта ортого салына турган ой, кепкеңеш аз эмес. Эң алды менен өнөр ээси, акыл-ой адамы катары Калыгул ким?

Бүгүнкүгө чейин илимде бул суроо кеңири талдоого негизделген так, ишенимдүү жообун ала элек.

Сөздүн чын-чынына келсек мындай суроо атайын илимий проблема катары эч качан көтөрүлгөн да эмес.

Жалпы кабыл алынган жана колдонулуп келе жаткан салт боюнча Калыгул Бай уулу акын-ырчы делет, ырчылардын арасынан нускоочу акындардын катарына кошулуп жүрөт.

Илимге белгилүү колдо болгон жазма түрүндөгү маалыматтарга караганда Калыгулду акынга кошкон жана кыргыз акындарынын атасы атаган фольклорчу К. Мифтаков болуптур. Ал адам 1922-жылы

---

¹ КРУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 1057. 272-б.

Нарын тарапта эл арасынан оозеки чыгармалар жазып жүрүп: «Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акынын уга албадык»¹ — деп жазат. Бирок анын чыгармачылыгынын мүнөзү жөнүндө пикир айткан алгачкы изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгү Калыгул өнөр ээси катары ырчы эместигин атайын белгилеп көрсөтүшөт. Мисалы: Б. Солтоноев: «Калыгул ырчы эмес» — деп жазса, Т. Саманчин: «Калыгул эл арасында «ырчы» деген атакка ээ болуп, айтылуу акын-ырчылардай эл кыдырып ырдаган эмес жана чыгарган ырларын эл алдында комузун күүлөп, үн кошуп ырдап да берген эмес. Ал эл арасында кадыры чоң акылман киши болгондуктан алдына келген элге, топ жыйындарда өз чыгармаларын меселдетип гана сүйлөп берген» — дейт.

Чынында эле эл арасында Калыгулду ырчы деп атоо учурлары кездешпейт. Адатта ал адам Калыгул олуя, Калыгул акылман, Калыгул бий, Калаке баатыр делген атак, наамдар менен аталат. Көзүнүн тирүү кезинде ага кайрылгандар, негизинен, кийинки үч сөздү көбүрөөк колдонгону жана ал сөздөрдүн ар бири өзүнчө мааниге ээ мансаптык титул, даража белгиси катары түшүнүлгөнү жана пайдаланылганы күмөнсүз (Калыгул бий — ал адамдын коомдогу кызмат абалын туюнтуп, негизинен, анын өзүнө теңтууш, даражалаш, же жашы, орду жактан жогору адамдар тарабынан пайдаланылса, «баатыр» — сөздүн тар маанидеги түз маңызында эмес, эл, уруу башчысын туюнткан сыйлуу мансаптык белги катары көпчүлүк эл, аны урматтап, жогорук укугун тааныган, же сыйлаган адамдар ара-

---

¹ КРУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 58. 3-бет.

сында айтылып, ал эми «Калаке», же «Кал аке» анын акылмандык белгисин туюнтуучу атайын белги, же аны өзгөчө урматтап, өзүн ага жакын сезип, эркелетүү, сыйлоо сезимдерин баяндоочу кайрылуу деш жөндүү).

Эл арасында Калыгулдун өзү ырчы деп аталбаган сыяктуу эле анын чыгармалары да ыр делбейт. Ал жараткандар Калыгулдун сөзү, Калыгулдун месели, Калыгулдун макалдары – деп аталып, адатта, Калыгул ырдады, же ырдаган делбей, Калыгул айткан делет.

Калыгул зор талантка ээ адам болгондугу шексиз. Балким, ал адам ошондой эле жаратылышынан көркөм сөз өнөрүнүн ээси болуу – көркөм сөз түзүү, көркөм элес – образ жаратуу шык-жөндөмүнө да эгедер болгондур. Анын меселдери, макалдары, айткан насаат сөздөрү мазмуну, элестүүлүгү, көркөмдүк курулушу жактан андай шыгы бардыгына күбө өтүп да турат. Бирок ошого карабастан Калыгулдун ырчы болуу жөндөмү канчалык ашып-ташып турган күндө да, ал өзү кааласа да ырчы боло алмак эмес, ырчылык милдетти аткара да алмак эмес – буга анын насили, тегинин кимдиги, өзүнүн коомдогу ээлеген орду, намыс-ары жол бербейт эле. Бул абалды ошол Калыгул жашаган коомдук түзүлүштүн кабыл алынган салттык эрежелерин эске ала Т.Саманчин өз изилдөөсүндө тээ 1940-жылдардын баштарында эле туура белгилеп көрсөткөн: «Калыгул өзү чоң атанын тукуму болуп, ошону менен бирге эл арасында анын чоң кадыры ырдоого жол берген эмес. Ал заманда Калыгулдай кадыры улуу кишинин канчалык ырчылыгы ашып-төгүлүп турбасын эл кыдырып, эл алдында ырдашы ар, намыс катарында болгон. Эл кыдырып ырдап, комуз чертүү кыргыз эл акындарынын эзелтен берки кесиби эле. Алар

ошол ырчылык өнөрү аркасында күн көрүп, катын-баласын жан сактаткан. Калыгулду болсо атасынан калган дөөлөт аны дүйнөдөн кор кылган эмес. Бул жагынан да Калыгулдун ырчылыкты өнөр кылып, эл кыдырып ырдашынын эч кандай зарылдыгы жок болчу»¹.

Окумуштуунун түшүндүрмөсүнүн ырастыгына Калыгул өз тукумунан чыккан жаш (ал бала бир жерде Калыгулдун кичи уулу делип, экинчи учурларда небереси деп атала берет) адамдын ырга шыктуулук жөндөмү бар экенин билип калып, ага ырдоого ырчылык өнөргө умтулуусуна катуу тыюу салып, токтотуп коюу фактысынын өзү да күбө өтүп турат.

Калыгулдун ырчы болууга аракеттенбегендиги жана өзүн ырчымын деп эсептебегендиги маселенин бир гана жагы. Маселенин экинчи, болгондо да чечүүчү мааниге ээ жагы – Калыгулга таандык мурастар өз маңызы, аткарган жүгү – милдети, түзүлүшү жактан эмне экендик. Деги эле Калакенин бүгүн бизге белгилүү болгон чыгармаларын мүнөзү жактан эмес, башкы маңызы, түпкү максаты жактан кадимки ырчылардын чыгармасы дешке болбу?

Биздин терең ишенимибизде Калыгулга таандык мурастарды формалык айрым белгилери боюнча ыр түрүндөгү чыгармаларга жакын экендигине карабастан, кадимки ыр дешке, же ыр катары кабыл алууга болбойт.

БГрас, Калыгулдун мурастары оозеки айтылган, эл арасында оозеки тарап, ооз жүзүндө эсте тутуу жолу менен сакталган. Бул белгилер ал жараткан чыгармаларды оозеки мурастардын, ошонун ичинен

---

¹ КРУИАнын Кол жазмалар фондусу. Инв. № 138, 12-бет.

оозеки көркөм чыгармалардын катарына киргизүүгө түрткү болот. Бирок кыргыздардын ошол тарыхый шартында, айрыкча Калыгулдун чөйрөсүндө элдин руханий кенчтеринин түрлөрүнө жата турган үлгүлөрүн жаратуунун да, аны жайылтуунун жана сактап, укум-тукумдарга калтыруунун да башка ыгы, формасы болгон эмес. Анын үстүнө коомдук өсүп-өнүгүүнүн ал учурдагы шартына ылайык көркөм өнөрдө да, акыл-эс формаларында да көп жактуулук-синкретизм ыгы өкүм сүргөндүктөн, бир эле форма менен ар түркүн маңыз чагылдыруусу толук мүмкүн эле. Ошон үчүн макал-лакап, санат-насыяттар, же учкул сөз накыл үлгүлөрүндөгү – формасы жактан элдик оозеки көркөм чыгармачылыктын бул же тигил түрүнө жакын үлгүдөгү ар бир эле чыгарма мазмуну жактан болсун, аткарган милдети жактан болсун кадимки ырчылардын репертуарына кирүүчү чыгармалар катары кабыл алынуусу да туура боло бербейт. Мисалы: эл арасында оозеки жашап, укумдан тукумга өтүп, формалык белгилеринин көбү жагынан ыр үлгүлөрүнө жакын турган Асан кайгынын чыгармаларын да эл кадимки ыр катары кабыл албайт, ошондой эле Асанды ырчылардын катарына да кошпойт. Ылакап атынан эле даана көрүнүп тургандай, Асан – ойчул, коом, эл турмушу, жашоо, өмүр, жер-суу ж.б. көрүнүштөргө байкоо жүргүзүп, ошолорго карата өз оюн айтып, мамилесин билдирген – ар бир жандуу, жансыздагы мүчүлүштүккө жаны кейип, ошолордун телегейи тегиз, төрт тарабы төп болбой турганына кайгырган: «Шыйпанып коргонууга куйрук-жалы жок, чымын-чиркейлүү ысык жерде жашаган кулан байкуш кантти экен? Же бут, же колдон жок, боору менен жылып жан сактаган жылан байкуш кантти экен?» – деп, аларга боору ооруган адам.

Жогорку учурларды эске алганда Калыгул чыгармачылыгынын мүнөзү жактан да, аткарган милдети жактан да ырчы эмес. Өзү да ырчылык өнөргө умтулган, бул багытта аракеттенген адамдардын катарына жатпайт. Табигый шыгынын мүнөзү да такыр башка багытта. Буга анын чыгармаларынын курулушу, аткарылуу ыгы, тематикалык багыты да күбө өтүп турат: ага таандык мурастар атайын бир темага, же белгилүү окуяга арналган көлөмдүү чыгарма эмес, турмуш көрүнүштөрүнүн ар кыл учурларына тиешеси болгон акыл-насаат кеңеш берген нуска түрүндөгү ыгы келген шартта айтылган, же пайдаланылган макал-лакап, учкул сөз, чулу же элестүү ой камтылган сүйлөмдөр, куплет, чакан ыр түрүндөгү масел ж.б. Бүгүн эл арасында айтылып жүргөн сөздөрдүн изилдөөчүлөр өздөрү «Калыгулдун Ысык-Көл жөнүндө айтканы», же «Кан Ормонго карата айтканы» ж.б. тема коюлуп айтылып жүргөндөрүнүн атайлыштары да шарттуу, ал адам өзү андай тема койбогону, тек гана ыгы келген учурда айткан сөздөрү уккандар тарабынан эске тутулуп калып сакталганы, ага ылайыктуу ат берүү ишин кийинки адамдар жүзөгө ашырганы шексиз.

Ой толук болсун үчүн ушуга байланыштуу дагы бир эске тутуп коюучу учур – Калыгулга таандык мурастардын ыргак менен уйкаштыкка келтирилип, сырткы формалык курулушу боюнча ыр формасына жакын айтылышы алардын кадимки ыр экендигинин далили эмес. Жазуу-сызуу өнөрү пайда болууга чейинки шартта жашаган ар бир элдерде оозеки айтылган жана эл арасына оозеки таралып, өмүрүн ооз жүзүндө улантууга ылайыкталган ар бир ой аны жаттап алуу, эске тутуу, сактоо оңой болсун үчүн жана анын уккандарга таасир тийгизүү күчүн арттыруу максатында ыргакка, уйкаштыкка келти-

рилип, элестүү, көркөм ык менен түзүлгөндүгү мурда-тадан жалпыга белгилүү фактылардан. Демек, Калыгулдун сөздөрү да ушул жалпыга таандык салтка ылайык көрүнүштөрдүн бирине жатат. Ошентип Калыгул акын-ырчы, анын чыгармалары ыр эмес. Бул багытта Калыгулдун ырлары дебей, «Калыгулдун айткандары, Калыгулдун сөздөрү» деген элдин арасында айтылып жүргөн аныктамага кошулуу жөндүү.

Анда Калыгулду ким дейбиз? Бул суроого деле ата-ыйн термин ойлоп чыгарбай эл өзү атап жүргөн наамды пайдалануу, бул инсанды эл атап жүргөн ат менен атоо туура болор. Эл түшүнүгүндө «Калыгул акылман», кээде «Калыгул олуя» делген аталыш да пайдаланылат, бирок маани-маңызы боюнча тагыраагы жана бул адамдын инсандык турпатына, ишаракет, мурасына караганда көбүрөөк төп келе турганы да «Калыгул акылман» делген аныктама.

Кыргыздар арасында илгертеден бери «ырчы» делген кесиптик белги сыяктуу эле адамдын шык-жөндөмүнө, иштеген иштерине карата айтылуучу «акылман», «акылмандык» наам-атактар да кеңири белгилүү болгон жана ыгына жараша турмушта бир топ эле кеңири пайдаланылган. Мисалы: элибиздин байыркы чыгармаларынын бири «Манаста» «Тебетейи чоктуу кул, айтарга оозу шоктуу кул Ырамандын ырчы уулу», ошондой эле «Караңгыда көз тапкан, капилет жерден сөз тапкан акылман Бакай, батасы журтту байыткан олуя Кошой» эскерилет. Андай түшүнүктөр кийинки кездерге чейин эл турмушунда кенен орун алган.

Ырчылык өнөр сыяктуу эле акылмандык да кесиптик белги, ал сапат сынчылык (Толубай сынчы), чечендик (Жээренче чечен) ж. б. сыяктуу жогору бааланат жана анын ээси калк арасында өзгөчө урмат-сыйга ээ.

Калыгул өмүрүнүн кийинки мезгилдеринде айткандарын «Акыр заман сөздөрү» – деп атоочу экен. Анын жолун жолдоп, айткан ойлорунун негизги маңызын уланткан жана эң башкы белгиси – өз учурундагы коом ичиндеги өзгөрүүлөрдү, эл абалын баяндап, күн санап терс көрүнүштөр арбып, оң маанидеги салттык жөрөлгөлөр азайып, журт ичинде жүрүм-турум, адеп-ахлак бузулуу арбып баратканын сынга алып ырдаган акындар өз чыгармаларын «Тар заман», «Зар заман», «Замана» ж.б. ушуга жакын, маанилеш аттар менен атоо өнөкөткө айланып келет. Ушул көрүнүштү кийинки илим адамдары «Заман адабияты», «Замана поэзиясы» аташты.

Бүгүн Калыгул Бай уулунун мурастары катары эсептелип жүргөн материалдарды мүнөзүнө, тематикасына карата эки чоң топко бөлүүгө болот: макал-лакап, санат-насыят, терме, накыл сөз түрүндөгү чыгармалар; акыр заман сөздөрү.

Эл арасында мурдатан калыс ыр, калыс сөз делүүчү термин менен аталып, мүнөзү боюнча адеп-ахлактык, жүрүш-туруш эрежелери, оң-терс, жакшы-жаман, адилеттик, калыстык ж. б. темага арналуучу материалдардын тобу салт боюнча, адатта, жеке бир адамга таандыкташтырылуу учурлары аз болот. Алардын басымдуу көпчүлүгүнүн качан, кандай шартта, эмнеге байланыштуу ким тарабынан биринчи чыгарылганы – айтылганы белгисиз, аткарылуу, колдонуу укугу да баарыга негизинен тең орток, аларды ким болбосун керектүү учурда, ыгына жараша пайдалана алат. Ушул жагдайды эске алганда Калыгулдун чыгармачылыгынын башатында, негизинен, ошол түрдөгү чыгармалар турганы күмөнсүз, тагыраак айтканда, жаратылышынан акылга зирек, баамчыл жаш Калыгул элге таанылууну өзүнүн орундуу, ыгы менен туура айтылган сөздөрүндө жеке

өзүнө таандык байкоолорунун жыйынтыктарын гана эмес, мурдатадан элге кеңири белгилүү чулу ойлорду – макал-лакаптарда, санат-насыяттарда камтылган чындыктарды кеңири пайдаланып, айтуу менен элге таанылып, оозго кире баштаган болуу керек деген жоромол жөндүү болор.

Калыгулдун өмүр жолунун акыркы мезгилдерине таандык жана анын негизги чыгармалары, албетте, «акыр заман сөздөрү». Алардын Калыгулга таандык экендиги да оңой далилденип, анча күдүк туудурбайт.

Жогоруда айтылгандардын жыйынтыгында Бай уулу Калыгул кыргыздардын оңу менен солуна бүт кеңири таанымал, аты жана жашоосу легендага айланып, иштеген иштери, айткан сөздөрү узактан бери унутулбай эл эсинде сакталып, өзгөчө урматсыйга ээ, Калыгул акылман, олуя, баатыр, кара кылды как жарган калыс бий, Калаке делген атак-наамдар менен аталып, ысмы даңкталган улуу инсандардын бири экендигин көрөбүз. Ал чыгармачыл инсан, бирок акын-ырчы эмес, элдик аныктама боюнча акылман. Коомго, турмушка мамилеси, көз карашы боюнча мурдатадан келе жаткан элдик мыкты оң салттардын улантуучусу. Өмүрүнүн акыркы мезгилдеринде ошол тарыхый шартта Орто Азия элдеринин арасында кеңири жайылып, турмушта активдүү роль ойногон акыр заман түшүнүктөрүнүн жактоочуларынан болгон жана бул багыттагы анын «акыр заман сөздөрү» көптөгөн жактоочуларды, ал ойду улантуучуларды пайда кылган.

Чыгармачыл инсан катары да, көптүн бири болгон адам катары да Калыгул өз учурунун өкүлү, өз элинин кулуну. Ошон үчүн ал өз коомунун кызыкчылыгын жактайт, иш-аракети, акыл-дараметинин күчү менен элине кызмат кылууга аракеттенет.

Ошол Калыгул жашаган тарыхый шартта кыргыз эли үчүн жалпы калк тагдырына байланышкан эки чоң маселе өкүм сүрүп, ар бир элим деген эр уул журт адамынын ой-санаасындагы жүрөк өйүгөн көйгөй болгону күмөнсүз. Алардын бири – байыртадан жамы кыргыз үчүн жашоодогу негизги максат, иш-аракеттеги башкы багыт болуп, элдин эл экендигин айгинелөөдөгү негизги салттык жосунга айланган көз карандысыздыкты сактоо, эл катарындагы атын өчүрбөй жашоо, экинчиси ушул ой-санаа менен тутумдаш, аны аткаруудагы зарыл шарт болуп эсептелген биримдик, ынтымак.

Калыгул жашап, инсан катары калк арасында аракеттенген тарыхый шартта кыргыз урууларынын, ошолордун ичинде Калыгулдун өз уруусунун да, көз карандысыздыгына коркунуч туудурган реалдуу күч Кокон кандыгы эле. Ошон үчүн бул коркунучка каршы Калыгул иш-аракети, алыска кеткен кадыр-баркынын күчү, акыл-насаат, кеп-кеңеши менен да активдүү күрөшкөн. Эл эсинде сакталып, бүгүнкү күнгө чейин айтылган көптөгөн маалыматтар анын ошол аракеттеринен кабар берип, күбө өтүп турушат. Мисалы, Калыгул күүлү-күчтүү кездеринде Кокон кандыгына барган элчиликтерге көп жолдо-ру өзү катышып, акыл күчүнүн жардамы менен кан алдында ага тең ата мамиле кылып, намысын коргоп, кадыр-баркын жогору сактап, ыгына жараша керек учурда сес көрсөтүп, күчү жактан да, акыл-эс, нускалуулук, адат-салтты түшүнүү жана сактай, баалай билүү жактан да андан кем эместигин айгинелеп, абийир табат. Балким, сарыбагыш уруусуна Кокон кандыгынын таасири, бийлиги тарабай калышында анын ушундай иш-аракеттеринин чечүүчү таасири болбосо да, бул багытта белгилүү ролу болгондур. Анткени келе жаткан сыйлуу ко-

ноктордун – элчилердин жолуна төшөлүп коюлган баалуу килемдерди ат менен тепсетип бастырып баруу; мындай килемдер силерде барбы? деген суроого мындай килемдер биздин көчкөн журтубузда калат, аларды унаага жүк кылып артынып жүрбөйбүз! – деп жооп берүү күчтүү, өз баркын билген, тектүү, бай элдин өкүлү экендиктен кабар берип, күтүп жаткандарга тең ата экендигин, күчү, байлыгы алардан ашса ашып, кемибесин билдирген белгиден болсо, конок деген шылтоо менен чакырган кан алдына байкоостон барып алып, мейман-туткун абалына түшүп, басынтылып, кордук көрүп, улагага олтуруп калган Ормондун артынан издей барып, ордунду таап олтурбайсың деп жемелеп, татыктуу жайга өткөрүп олтургузуп, анын ким экендигин билдирүү чоң мааниге ээ атайын дипломатиялык чебер ыктардан. Андай ыктар кыргыздар арасында мурдатадан эле кеңири колдонулганы «Манас» эпосунун сюжетиндеги мисалдардан да даана байкалат.

Албетте, Кокон кандыгынын жөө тумандай жылып, кыргыз жеринин кокту-колот, өрөөндөрүн акырындап-акырындап өзүнө баш ийдирип келе жаткан жүрүшүн өзү жеке катышкан элчилик, оозеки опуза, же бир кишинин кадыр-баркынын күчү менен токтотуп коюуга болбой турганын акылман Калыгул жакшы түшүнгөн. Мындай апаат-алааматтан арачалап кала турган негизги күч элдин – уруулардын ынтымагы, биримдик, жалпы баш кошулуу менен каршы турган активдүү күрөш эле. Ошон үчүн акылман Калакенин элге айткан насаат сөздөрүнүн – меселдеринин негизги мазмунун жалпы журтту ынтымакка, биримдикке чакырып, ата-бабанын мурдатадан келе жаткан мыкты салт, жөрөлгөлөрүн катуу сактап жашоо түзөт. Ушул мазмун-

дагы месел – мурдатадан элге кеңири белгилүү ма-
кал сөздөрүнүн бириндеги ой-маңызды туюнткан
накыл бул:

*«БҮрыс алды – ынтымак,
БҮнтымагың жок болсо
Алдыңдан таяр алтын так»¹.*

*БҮнтымак, элдин биримдиги Калыгулдун түшүнү-
гү боюнча өзүнөн өзү боло койбойт, ал алды менен
журт башында туруп, анын сөзүн сүйлөп, камын
көргөн, биримдикке, ынтымакка данакер болуп, өзү
үлгү көрсөтүүчү азаматка байланышкан. Андай аза-
маттын Калыгул көргөн идеал элеси мындай:*

*«Жакшы чыккан азамат
Элин билет,
Элин билген ал адам
Билим билет,
Эчен түрдүү адамдын
Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул конот.
Түбү жоон тамырлуу
Терек болот,
Көлөкөсү көп жанга
Керек болот.
Ошол адам ойлосоң
Кимден чыгат?
Ушул турган калайык
Элден чыгат».*

---

¹ Ушул жана мындан наркы келтирилүүчү макал-санаттар, меселдер, ыр саптары азыркы жыйнактан алынгандыктан, алардын ар биринин булагын көрсөтүп олтурууну зарыл деп эсептебедик.

Калыгулдун өмүр жолунун акыркы учурларына жакын жалпы кыргыз журтчулугунун өз алдынчалыгына коркунуч келтирген дагы бир күч пайда болгон. Ал коркунуч казак талааларын басып өтүп, Алматыга келип калган орус падышачылыгынын бийлиги эле.

Калыгул үчүн да, башка кыргыз уруулары үчүн да Кокон кандыгы – үйрөнгөн жоо, көп жактан тең ата, анын үстүнө алуучу салыгынан башка зыяны жок, уруулардын ички ишине дээрлик кийлигишпеген, өз бийлигин негизинен уруу башчыларына таянып, ошолордун жардамы менен жүргүзгөн, өзүнүн да түбү бош, күч-кубаты чамалуу, ошон үчүн көбүнчө жалтак, анын жарлыгын ыгы келгенде тоотпой коюуга да боло турган душман болсо, дини, салт-санаасы, көптөгөн түшүнүктөрү башка орус падышалыгы алда канча коркунучтуу болчу. Эң башкысы ал түптүү элге таянган, абройлуу, бет алганынан кайтпас, түбү солк этпес, күчтүү жоо экендиги.

Чар тараптан кабары бар, бүгүнкү болуп жаткан эмес, эртеңки келечекте эмнелер болорун байкай алган баамчыл, терең акыл адам Калыгул казактарды басып келген орус падышалыгынын бийлиги бүгүн болбосо да, эртең кыргыз жергесине жайыларын, анын жылышын токтотуп коё ала турган реалдуу күч жоктугун таасын сезип-билип турган. Эл мүдөөсүн көздөө максаты каны-жанына сиңген, ак ниет, калыс адам көрүп-билип турганын элге айтпай, эскертпей коё алган эмес.

Эл ынтымагы, биримдиги, тилеги таш каап, башкалар турмак өз жакын туугандары да бул максатын колдобой койгондон оозу күйгөн Калыгул эл башына түшкөнү келе жаткан коркунучту эскертип айтуу менен, андан журтун калкалап

калуунун туура жолун таппай айласы куруп,
далбас урат.

Мурдагы ата-бабанын басып өткөн жолундагы тажрыйбага таянып көчмөн калктын өкүлү катары Асан кайгы калк башына келе жаткан коркунучтан кутулуп кетүүнүн башка жолу болбосо көчүп кетип, жаңы жай таап жан сактоону сунуштаса, андай жол оң натыйжа бербесин Калыгул жакшы түшүнгөн. Анын үстүнө кыргыздар келе жаткан жоодон сактануу, кутулуу үчүн көчүп кете турган жайлуу жай – бош жаткан ээн жер да жок эле – казак-кыргыздар кытай менен орустардын арасында жай алып жан сактаган элдер экендигин Асан кайгы, Букар жырау эле эмес, бул эки элдин акыл жүгүртө билген ар бир ата уулу мурдадан эле билишчү. Ошон үчүн коркунуч каптап келе жатканын түшүнүп турган Калыгул көчө качалы дебейт, тескерисинче, ушундай опурталдуу ой башка бирөөнүн нээтине келбесин – деп, чочулап алдын алган таризде өз журтуна:

«Күңгөйдөн агат миң булак,
Тескейден агат миң булак,
Аягынан агып чыкпайт бир кулак,
Тегереги туюк,
Төбөсү бийик,
Суу сайын нарын табак эти бар,
Ысык-Көл бейиштин бир эшигидир.
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Жай болуп жан кейиткен ысыгы жок,
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетерби,
Адам мындан кетерби,
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!»—

деген насаатын айтыптыр (Калыгулдун Ысык-Көлгө, ошол аркылуу Мекенге берген баасы башка шартта, бөлөк маани-маңызда өзүнчө себептерге байланыштуу айтылуусу да ыктымал. Бул жерде жалпы ойдун багытына ылайык гана мисал түрүндө келтирилди).

Ошентип, эл башына дагы бир алаамат, оорчулук, кыйын-кыстоого дуушар кылуучу коркунуч келе жатканын сезип, билип турган Калыгул журтту андан куткаруунун туура жолун, калкаланып калар айла-амалды көрө албаса, айтып бербесе да чындыкты алдын-ала эскертет жана ошол келе жаткан опоттун чегин, өлчөмүн, коркунучтуу натыйжаларын эл туура баалап, терең түшүнсүн үчүн аны калкка мурдатан тааныш замандын белгиси катары баяндайт. Бул үчүн алды менен акыр заман доору кандай болору жөнүндөгү белгилүү малыматтар эске салынат:

«Акыр заман кишиси,
Кичине болот мүчөсү,
Илгери өткөн адамдан
Башка болот,
Адеби жок сүйлөгөн
Кашка болот,
Конушу такыр, чөбү жок,
Ташка конот,
Эгиндин нурку азайып,
Ачка болот.
Акыр заман адамы
Бакыл болот,
Мал азайып-арымдап,
Жакыр болот.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот,

*Андан кийин замана
Акыр болот».*

«Акыр заман жакындап келип калды», анын бир белгиси:

*«Өңү сары, көзү көк
Орус чыгат,
Узун чыккан чөп болсо
Оруп чыгат,
Кыска чыккан чөптөрдү
Коруп чыгат,
Ай-ааламдын баарысын
Соруп чыгат».*

Орус келсе малы-жаныңды «эсептеп катка салып», «миң үйгө бир адамды болуш коюп», колуңдан бийлигинди алып, «тың чыккан эл азаматтарын бирден терип кармап», мал-мүлкүңө, жер-сууңа ээ болбой каласың. Ошол алааматтын эң башкы зыяны – коркунучтуулугу жер-суу, дүнүйө-мүлкүңдү эле эмес, эс-акылыңды да басып алып, өзүнө баш ийдирет. Натыйжада, «карыядан каада кетип, катындан уят кетип, келинден келбет, уулдан урмат, кыздан кылык кетип, атанын тилин уул, аганын тилин ини албай» калат.

Элдин өз башына өзү ээ болбой, бийлигинен ажырап, жер-суу, мал-мүлк эле эмес, эс-акылы да туткундалып, каада-салт өзгөрүлүү акыр заман доорунун белгиси, ошондо:

*«Тууганың кас болор,
Корооң бош болор,
Миңгениң жыгач ат болор,
Ыгы жокко жан берип,
Ыйманынан жат болор.
Тоо токой болор,
Токол байбиче болор,*

Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар»...—

деп эскертет.

Эл арасындагы жакшы-жаман, оң-терс жөнүндөгү бардык түшүнүктөр мурдатан келе жаткан ата-бабанын каада-салттарынын эреже-жосундарына байланышкан, адамдардын жүрүш-туруш, адеп-ахлак, бири-бири менен болгон мамилелерине тиешелүү ар бир кадам ошол салттык эреже-жосундар аркылуу гана бааланган жана түшүндүрүлгөн ошол тарыхый шарттын учурунда мурдатан калыптанган жана жалпы кабыл алынып негизги заң-мыйзамдык укукка, бузулбай турган негизге, жалпыга бирдей таандык ыйыктык деңгээлге ээ болгон каада-салттардын бузулушу, өзгөрүшү коомдун бардык мүчөлөрү – элдин бардык өкүлдөрү, улуу-кичүү дебей жалпы журт үчүн өтө коркунучтуу да, оор да көрүнүштүн белгиси болчу.

Кыргыз жергесине орустун келерин Калыгул жөн эле болжоп айтпайт, ал өзү уккан, жакшы билген маалыматтарга таянып, ошолордун негизинде жыйынтыкка келет:

«Омбуга орус толду – дейт,
Бизди онтотор кези болду – дейт,
Алматыга орустан
Аскер келип конду – дейт,
Казакты бүтүн каратып,
Бизди какшатар кези болду – дейт».

Казакты бүт каратып алган орус ага канатташ жашаган кыргыздарга келбей токтоп калар жөнү жок экенин байкоо-түшүнүү Калыгул сыяктуу

*терең акылга ээ, баамчыл адам үчүн анча деле кы-
йын эмес эле. Ошон үчүн ал:*

*«Алматыга келгенде
Албай бизди койчу эмес,
Каршылык кылып катылсак
Оңой-олтоң сойчу эмес» —*

деп эскертет. Ошол орус келсе:

*«Мал-башыңды кагазга
Каттап алат,
Көңүлүнөн чыгарбай
Жаттап алат»...
«Жериңди орус алган соң
Корук болот,
Түрлүү-түрлүү алаамат
Жорук болот,
Кыргыз сага кара таш
Конуш болот,
Жердин-суунун ээси
Орус болот»...*

*Калыгулдун акыр заман сөздөрүндөгү кийинки
муун өкүлдөрүн айран-таң калтырып, авторуна мур-
датан берилген акылмандык даңкынын үстүнө ан-
дан баркы боюнча кем калышпаган олуя, көзү ачык
делинген наам-атактардын ыйгарылышына түрткү
болгон өзгөчө белгинин бири — «сөздөрдөгү» айрым
жоромол-болжолдордун турмуш көрүнүштөрүнүн кээ
бир учурларына дал келип, айтылгандардын төп
чыгып тургандыгы.*

*Калыгул терең акылдын ээси экендигине эч ким
шек кылбайт. Ошондой эле анын тарыхый учур-
шарт талабын туура түшүнгөн, фактыларды уру-
нуштуруп, салыштыруу аркылуу туура натыйжа
чыгара алуу, окуянын жүрүшүн, багытын белгилеп,*

келечектен жоромол айта алуу жөндөмүнө ээ баамчылдыгына таң бербей коюуга да мүмкүн эмес. Би-рок кандай гениалдуу акылга ээ адам болсо да өзүнөн 100–200 жылдар кийинки учурлардагы коомдо, элде, турмушта боло турган ар бир өзгөрүштү, жаңылыкты так белгилеп айтуусу турмушта болууга мүмкүн эмес, акылга сыйбас нерсе.

Ырас, Калыгул феодалдык уруу түзүлүшүнүн кыйрап, бытырандылыкка баш коюп, натыйжада уруулар арасындагы биримдик, ынтымак жоголуп, ата-бабанын мурдатадан ардакталып келген көптөгөн салттык жорук-жосундары бузулуп, өз баркынан ажырап бара жатканын жана ага кошумча болуп өзү күчтүү, атак-даңктуу чоң мамлекеттин башкаларды, айрыкча өзүнөн чабал элдерди басып, каратып алуу далалатынан улам келип чыккан коркунуч күн санап жакындап келе жатканын көрүп, ал коркунучтан кутулуунун жолу жок экенин түшүнгөн. Ошондой эле ал жакындап келе жаткан коркунучтун себепкери дини, тили, үрп-адат, жорук-жосундары жактан кыргыздардан башка эл экенин эске ала ошол баскынчы бийликке ээ болсо, мал-мүлктү, жер-сууну алуу менен эле алымсынып калбай, элдин түшүнүгүнө, эс-акылына да баскынчылык кылып, чабуул коёр, таасирин тийгизбей койбос, натыйжада ансыз эле ыдыроого баш койгон жорук-жосун, салт-санаа өзгөрүп, мурдагы ата-бабалар кабылдаган нук-насилинен башкачаланар – деп баамдаганы ырас деш жөндүү. Муну ал акыр замандын башталышынын белгиси катары жоруп, жер астын-үстүн болуу, жакшы-жаманга айлануу, жорук-жосун бузулуу, пейил таруу, адамдардан уятсыйыт кетүү, напси бузулуу ж. б. терс көрүнүштөр күч ала турган доор жөнүндөгү мурдатадан белгилүү болгон ишенимдердин негизине таянуу менен өзүнө

чейинкилер жана өз учурунун көпчүлүк адамдары оң катары кабылдап, түшүнгөндөрдү астын-үстүн кылып, оңун терске айландырып айткан: тегиз жерден тегирмен чыгар, тексиз жерден бий чыгар, уй пул болор, кул бий болор, же «кызыл-кызыл кыялар, кыргый талга уялаар, такыясын колго алып, кыз жигитти кубалаар» ж.б.

Ушул негизинен өтмө катар, каймана маанисинде түшүнүлүүчү, жалпылык мүнөздө айтылган сөздөрдү кийинки муун өкүлдөрү тарыхый өсүп-өнүгүүнүн, коом-заман өзгөрүүнүн натыйжасында пайда болгон эл арасындагы, коомдук турмуштагы, жүрүш-туруш, түшүнүк, салт-санаадагы ар бир жаңылыктарга, өзгөрүүлөргө өз алдынча жоруп, баягы Калыгулдун айткандарынын белгилери катары чечмелеп түшүндүрүү адатка айланган. Ошону менен бирге эле айрым акындар, жөн салды эл арасындагы кайдыгер адамдар деле өзү айткан Калыгулга таандык материалдардын арасына турмуштагы бул же тигил учурга туура келе турган маанидеги бир, бир нече ыр саптарын өзү кошуп кыстырып айтуу учурлары аз эмес экендикти да эстен чыгарбоо зарыл. Ушул эле жыйнакка кирген материалдардын ичиндеги информатор өзү айткан Калыгулдун сөздөрүнүн арасына «Айнектен сүрөт көрөсүң» деген сүйлөмдү кошуп айтып, азыркы телевизорду айтып жатпайбы деп түшүндүрмө берүүсү – ушундай учурлардын таасын мисалдарынын бири.

Акыр заман сөздөрүнөн башка Калыгулга таандык делип эсептелген мурастардын ичинде макал-лакап, санат-насыят түрүндөгү чыгармалар да бир топ арбын. Алар тематикасынын мүнөзү, мазмуну жактан ар кыл. Айрыкча оң-терс, жакшы-жаман жөнүндөгү мурдатадан келе жаткан элдин

салттык түшүнүктөрү, адамдардын сапаттарындагы, кулк-мүнөздөрүндөгү пайдалуу жана зыяндуу жактар, үрп-адаттардагы алгылыктуу, же керексиз көрүнүштөр, турмуш тажрыйбасынын корутундусу катары айтылган чулу ойлор, накыл-учкул сөздөр басымдуу орунду ээлейт. Мисалы:

*«Атын баккан азамат
Катын багат,
Итин баккан катындар
Элге жагат,
Элге жаккан ал катын
Эрге жагат» —*

деген сыяктуу адамдык сапаттагы оң көрүнүштөрдү жогору баалаган, же:

*«Урайын десе кудайың
Уулу душман жудайым,
Кызы салат кыйыңга,
Кеби баспайт жыйыңга,
Келини чыгат кер айтып,
Кемпири жыгат тырайтып,
Датыңды айтар адам жок
Жат бутуңду сырайтып» —*

деген түрдөгү жашоодогу ынтымак-ырашкердиктин маанисин туюнткан:

*«Өткөн өмүр — качкан куш,
Кайтып келбейт ордуна,
Булут минсең жетпейсиң
Мурунку өткөн жашыңа.
Шамал минсең жетпейсиң
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсың
Ажал менен өлүмгө» —*

деп, тубаса чындыкты баяндаган ж. б. материалдар арбын.

«Элге келет бир кезек,
Жерге келет бир кезек,
Элге кезек келгенде
Салкын, чалкар төр жайлайт,
Күтүрөтүп мал айдайт.
Жерге кезек келгенде
Бети килем түр болуп,
Байчечекей гүл жайнайт» –

деген мүнөздөгү оомалуу-төкмөлүү дүйнө, келме кезек бар экенин эскерткен.

«Ушу турган кара жер
Жан бүткөндүн баарын жээр» –

деп убактылуу жашоону, өлүмдүн чындыгын эскерткен ойлор да аз эмес.

«Бир адамдан
Алтымыш уул тараса,
Ар кимиси
Ар бир ишке жараса,
Он беши
Дилде кылыч байланса,
Он беши
Кан алдында сайраса,
Он беши
Аштык эгин айдаса,
Он беши
Төргө көчүп жайласа,
Ошонун ар кимиси арбаса
Ол адам армандуу бул дүйнөгө,
Не болорун билбейбиз о дүйнөдө» –

деп, ата-энени, улууну сыйлоо, урмат көрсөтүү жашоодо чоң мааниге ээ экендигин баса белгилейт.

Калыгулдун бардык мурастарын түгөл камтыган ой айтуу, белгилери боюнча көп жанрдуу, тематикасы эң эле кеңири болгон ага таандык бардык чыгармаларын бүт ирээти менен талдоого алуу келечектин иши.

Калыгул жөнүндө терең илимий изилдөө жүргүзүү, далил, аргументтери бекем, талашсыз фактыларга таянылган калыбет ой айтуу келечекте болор, андай орчундуу ишке белсенип киришип, аракетинен оң, маанилүү натыйжа чыгара иштөөчүлөр журт арасынан, айрыкча, филолог, философ окумуштуулар катарынан чыгар деген үмүттөбүз.

Калыгул Бай уулунун өмүр жолу, чыгармачылыгы окумуштуулар дүйнөсүнүн көңүлүн үстүбүздөгү кылымдын кыркынчы жылдарына чейин эле буруптур. Көңүлгө алып коё турган жагдай бул тема кыргыз филологиясында өзгөчө кадырлуу орундардын бирин ээлеп, алгачкылардан болуп талдоого алынып, изилдөө иштеринин биринчи кадамдары шилтенгени. Темага канчалык чоң маани берилгендигинин далили катары кыргыз илимпоздорунун эң алгачкыларынын бири, адабиятчылардын ичинен филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражаны биринчи болуп алган, белгилүү изилдөөчү, кыргыз акындарынын чыгармаларын изилдөөчүлөрдүн ана башы Тазабек Саманчиндин 1941-жылы бүткөн «Калыгул» аттуу көлөмдүү изилдөөсүн көрсөтүү жетиштүү болор. Ошол тарыхый шартта мынчалык көлөмгө ээ атайын изилдөө турмак, кыргыз адабиятынын көптөгөн багыттары, белгилүү өнөр ээлери жөнүндө чакан кабар түрүндөгү маалыматтар да али жок кез эле.

Т. Саманчиндин ошол эмгеги кыскарган түрдө «Кыргыз адабиятынын очерктери» деген белгилүү китепте 1943-жылы жарык көргөн.

Ошондон кийин токсонунчу жылдардын баш чендерине чейин Калыгулдун чыгармачылыгы боюнча туура баа берилип, калыс пикирлер айтылуу болгон жок, б.а., бул улуу инсандын доору, өмүрү, чыгармачылыгы, чыгармалары илимий негизге ылайык келген төрт тараптуу талдоого алынбады. Ырас, айрым кандидаттык, докторлук диссертацияларда башка материалдар менен кошо Калыгулдун аты эскерилүү, кээ бир чыгармалары талдоого алынуу учурлары болду. Бирок мындай эмгектердеги маалыматтар бир жактуулугу – көбүнчө терс маанайдагы жыйынтыктарга келүүлөрү менен айырмаланып турушат. Анын үстүнө андай иштерде Калыгулдун өмүрү, чыгармачылыгы, чыгармалары бир бүтүн катары каралып, чар тараптан тике изилденбестен, башка маселеге, багытка көмөкчү, жардамчы катары алынып, биринчи планга анын чыгармаларындагы официалдуу бийликтин көз караш түшүнүгү боюнча терс катары баага ээ болуучу маалыматтар гана чыгарылып, ошол материалдар сынга алуу максатында талданган.

Калыгулдун чыгармалары – ага таандык мурстардын тагдыры деле ушуга жакын: акылмандын айрым чыгармаларын кагаз бетине түшүрүү иши азыркы илимге белгилүү маалымат, фактыларга караганда 1922-жылдан тарта башталып, биринчи жолу 1925-жылы Ишеналы Арабаев түзгөн «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси деген окуу китебине ага таандык материалдардан үч жүз сап ырга жакын көлөмдөгүсү үч темага («Калыгул бийдин сөзү», «Ысык-Көл тууралуу Калыгулдун айтканы», «Терме-санат ырлар») бөлүнүп жарыяланган экен. Бул окуу китептеринде көркөм чыгармасы берилген автор жалгыз Калыгул, анын үстүнө андан өтө көп материал алыныптыр. Ушул фактынын өзү

ошол кездеги Калыгулдун кадыр-баркынын деңгээлин айгинелейт.

1943-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын очерктеринде» Т. Саманчиндин «Калыгул» аттуу макаласында окумуштуу өз ой-пикирлерин айтууда мисал, далил катары пайдаланган Калыгулга таандык бул саптар жарыяланган:

*«Тоо токой болор,
Талаа тоо болор,
Токол байбиче болор.
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар¹.
Кызыл, кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар,
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар².
Жай болуп катыра ысыгы жок,
Кыш болуп кашкая суугу жок,
Ат жеткен жерде мындан артык кызыгы жок,
Мактанып жер жетеби,
Адам мындан кетеби,
Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар³».*

Ушундан кийин токсонунчу жылдын баш чендерине чейин Калыгулдун мурастарынан оң баага ээ болгон бир сап ыр да жарык көргөн эмес.

Кийинки 7–8 жыл ичинде Калыгул жөнүндө эркин пикир айтууга жол ачылып, анын өмүрү, чыгармачылыгы боюнча, айрым алгачкы шилтелген ка-

---

¹ Кыргыз адабиятынын очерктери. 1943. 130-б.

² Ошондо эле, 130-бет.

³ Кыргыз адабиятынын очерктери. – 1943. 131-б.

дам тариздеги иштер – эмгектер жарык көрө баштады. Мындай алгачкы кадамдарда маанилүү ролду ойчулдун артында калган мурастары менен кеңири массаны кабардар кылуу – тааныштыруу зор мааниге ээ экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошон үчүн Калыгул Бай уулу жөнүндөгү кабар-маалыматтар анын чыгармаларынын үлгүлөрүн жарыялоо менен коштолуп жатканы мыйзамченемдүү көрүнүш. Натыйжада, мезгилдүү басма сөз беттериндеги жарык көргөндөрдөн башка да өзүнчө китеп түрүндө бир-эки, башка акын-ырчылар менен кошулган үч-төрт жыйнак басмадан чыкты¹. Ал кадамдардын ар бирине кубаттоо менен карап, аракеттин ээлерине ыраазычылык билдирүүдөн башка ниет бизде жок. Анын үстүнө илимдин ушул багыттагы бүгүнкү абалын, деңгээлин эске тутуп, калыс мамиле кылганда ошол аракеттерге кандайдыр талаптар коюу, айрыкча алардан кемчиликтер издөө акылга сыйбас жорук болор эле. Калыгулду үйрөнүү башталып токтоп калбай, мындан нары дагы улантылар, болгондо да орчундуу көңүл бурулуп, тездетилген темптерде жүрөр деген үмүтүбүз чоң. Ушул жагдайды эске ала мындан кийинки Калакенин мурастарынын үлгүлөрүн басмага даярдоо түйшүгүн моюнга алууга бел байлаган инсандардын каалагандары көңүлгө алып койсо иштин пайдасы үчүн керекке жарап калар беле деген ой менен кеңешүү, акылдашуу, ой бөлүшүү максатында ортого сала турган пикирибиз бар.

Калыгулдун мурастарын бастырып чыгаруу ишинин жүгүн моюнга көтөрүү кадырлуу да, ошону менен бирге эле өзгөчө жооптуу, кыйынчылыкта-

---

¹ Калыгул Бай уулу. – Бишкек, 1992; Мурас. – Фрунзе, 1990; Калыгул, Казыбек. Кыргыз эл ырчылары. – Бишкек, 1994.

ры көп, түйшүктүү да милдет. Айрыкча колдо болгон, илимге белгилүү материалдарды ылгоо, тандап алуу өтө кылдаттыкты, сак мамилени, жоопкерчиликти сезүүнү талап кылат.

Өзү кагазга түшүрбөгөндүктөн, эч курдай дегенде өз оозунан жазылып алынбай, бирөө бирөөнөн, андан башка бирөө, дагынкысын дагы болуп жүрүп отуруп, бизге жеткен – кагаз бетине кийин түшүрүлгөн тексттердин канчасы же кайсынысы Калыгулдун өзүнө, кайсынысы андан кийинки биринен бирине өткөргөндөргө, алардын да кимисине таандык экендикти белгилөө өтө оурталдуу иш экендиги ким-кимге болсо белгилүү.

Калыгулга таандык мурастарды аныктоонун, аларды таанып-тандап алуунун илимий негизге таянган принциптери иштелип чыга элек, андай аракетти колго алган адам да боло элек.

Албетте, Калыгулдун өзүнө таандык мурастар көп жактуу текстологиялык иштердин натыйжасында гана аныкталышы мүмкүн. Андай иш качандыр жүргүзүлүшү зарыл.

Калыгул акылман – кыргыздар арасындагы калдыр-баркы, салмагы, орду боюнча өзгөчө жогору турган адамдардын бири.

Ошого карабай көп жылдар бою Калыгулдун эмгеги, орду туура бааланбай, эсепке кирбей, кирсе да терс маанайда сыпатталып жүрдү. Акыры өзүнүн туура баасын алар кези келди. Мындан нары бул ысым урмат-сыйга бөлөнүп, көңүл бурулат, анын мурастарын үйрөнүү, изилдөө, тактоо иштери колго алынып, орчундуу иштер иштелет деген тилек, үмүттөбүз.

С. МУСАЕВ, А. АКМАТАЛИЕВ

I

КАЛЫГУЛДУН ЭЛ АРАСЫНДА КЕЧИРИ БЕЛГИЛҮҮ, ЖАЛПЫГА МААЛЫМ СӨЗДӨРҮ

Өңү сары, көзү көк
Орус келер,
Узун чөптүн баарысын
Оруп келер,
Кыска чөптүн баарысын
Коруп келер.
Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден
Тегирмен чыгар,
Тексиз жерден
Бий чыгар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар
Такыясын колго алып,
Кыз жигитти кубалаар.
Кызыл чака
Тыйын чыгар,
Атасынан баласы
Кыйын чыгар.
Чолок этек
Чапан чыгар,
Атасынан баласы
Тапан чыгар.
Эри менен тартыша,
Элде эркек көп деген

Катын чыгар.
Сактаарсың сары талааны,
Багарсың торпок менен тананы,
Солдаттыкка берерсин
Ичинден чыккан балаңы.
Ой, иним Ормонум,
Айткан менен болбодун,
Акыры сен оңбодун.
Кыш болуп катыра суугу жок,
Жай болуп жан кейиткен ысыгы жок,
Ат жеткен жерде
Мындан артык кызыгы жок.
Мактанып жер жетерби,
Адам мындан кетерби,
Бсык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!

Ордонун ичи канга толуп, чийинден сыртка чыгып бара жатат, ордону токтоткула!¹

II

КАЛЫГУЛ АКЫНДЫН КАРА ЫРЛАРЫНЫН БИР БӨЛҮГҮ².

АКЫР ЗАМАН³

Тамсил кылып жазамын
Тарихка адам толгонун,

---

¹ Сарбагыш менен бугу урууларынын мыктылары чогулуп ордо ойноп жатканда айтылган делет. Сарбагыш менен бугунун кандуу чатагынын башталыш себеби ошол ордо чырынан болгон.

² Сүйлөмдү фольклорчу Каюм Мифтаковдун материалга берген түшүндүрмөсү – чыгарманын мүнөзүнө – жанрына карата койгон темасы катары кабыл алса болот.

³ Калыгул ойчул өзү айткандарын «Акыр заман сөздөрү» катары атоочу эле делген аңыз кабарларга карата жана эл арасындагы кенири белгилүү салттык түшүнүк боюнча коюлган тема.

Икая кылып жазамын
Азазил шайтан болгонун,
Азиздер айтып кетиптир
Акыр заман болжолун,
Ан азирети¹ байгамбар
Адам ата баш болуп
Коюп кеткен колдорун².
Акыр заман кишиси
Кичине болор мүчөсү.
Илгерки өткөн адамдан
Башка болот³,

Калыгул атайын көлөмдүү чыгарма түзүү аракетин көрбөстөн, өз сөздөрүн эл арасында акыл-насаат, кеңеш берүү максатында, ыгы келген учурларда гана макал-лакап, учкул сөз, чулу ой камтыган сүйлөмдөр, куплет, же чакан ыр түрмөгү – месел түрүндө үзүндү-үзүндү формасында айткандыктан аларга өз-өзүнчө атайын ат койгону күмөн. Демек, бул шарттуу мүнөздөгү теманы ойчулдун жалпы чыгармаларынын баарына тиешелүү берилүүчү ат дешке болот.

¹ *Ан азирети* – улуу урматтуу, касиеттүү маанилерин туюнта турган мусулман элдеринде пайгамбарларга, айрым белгилүү халибтерге айтыла турган сөз.

² Ушул жогорку тогуз сап ыр мүнөзү боюнча жана ыр сапта-рындагы айрым Калыгулга мүнөздүү болбогон (мисалы, «жазамын», «тарих» ж.б.) сөздөргө караганда тексттерди айтып берген информаторго тиешелүү болуусу, же ал адам түп нускалык маңызды бузуп, өзгөртүп айтып коюшу да мүмкүн.

³ Ыр сабы «Башка болот – деп айткан» формасында. Саптагы аяккы эки сүз информаторго – тексттерди айтып берип жаздырган адамга таандык. Калыгулдун «сөздөрүнүн» элге кеңири белгилүү болгон формалык белгисин эске алып, саптагы информаторго таандык сөздөр ашыкча делип эсептелип, алынып салынды. Мындан ары да бул мүнөздөгү белгилер эске алынат, б.а., ыр саптарындагы даана байкалып турган ашыкча сөздөр алынып салынып, Калыгулдун өз сөздөрү эл арасындагы кеңири белгилүү үлгүсүндө берилет.

Беш убак намаз окугула деген маанини туюнткан төрт сап ыр формасы жактан информатордун атынан сүйлөнүп калгандыктан алынып салынды.

Адеби жок сүйлөгөн
Кашка болот.
Конушу такыр, чөбү жок,
Ташка конот.
Эгиндин нурку азайып,
Ачка болот.
Акыр заман адамы
Бакыл болот.

Бир саптарынан кийин «Калыгул акындын уулу, Калыгул акын туурасында» деген тема коюлуп, анын алды жагына «Калыгул акын 1785-жылда дүйнөгө келип, 1855-жылда Ысык-Көлдүн күнгөйүндө Ак-Сууда өлгөн. Калыгул Бай уулу, Бай Бердиш уулу, Бердиш Дөөлөт уулдары» деген жазуу бар. Бул маалыматтарды катчыга – К. Мифтаковго Нарында Үчүкө болушунан, сарыбагыш элинен Сагымбай акын (кыясы, белгилүү манасчы Сагымбай Орозбак уулу) айтып бериптир (Сагымбай Калыгулдун уулунан өзү уккан катары айткан өңдөнөт).

Андан ары Мифтаковдун өз ою жазылган: Калыгул акын кыргыз акындарынын атасы эсептелет. Андан мурда эл-журтка маалым ырлары сакталган биринчи кыргыз акындарынан уга албадык. «Акыр замандан» башка жарым беттик накыл сөздөрү биздин колдо бар – макалдар жазылган топко караныздар. Эл-журт Калыгул акындын ырларын элүү беттер чамасында болор – деп, айтышат. Бирок мен башкасын эч бир жерден таба албадым» (жазылган маалыматтардын мазмунуна, мүнөзүнө, сүйлөмдөрдөгү стилдик белгилерге жана айрым ага таандык сөз айкаштарына караганда «Акыр замандын» тексттерин жазып, түшүндүрмө, маалымат берген адам К. Мифтаков. Жазылуу учуру 1922-жылдын жай айлары – деп божомолдоого болот Сагымбай манасчыдан «Манасты» жазмак болуп баргандагы мезгил. Бирок К. Мифтаковдун ошол 1922-ж. 1-июлдан тартып жазган, азыр инв. № 1013 менен Кол жазмалар фондусунда «Түрдүү ырлар» деген наамда сакталып турган эки чон дептерден турган көлөмдүү материалдардын арасынан арап тамгасындагы түп нускасын таппадык. Тексттер инв. № 58 (эскиси 1321) – деп латын тамгасы менен машинкага басылган көчүрмө боюнча берилди – С. М., А. А.)

Ушундан тартып жети сап ыр «Кыргыз адабиятынын очерктери» деген китептен алынды. (Богданова М., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К. А. Кыргыз адабиятынын очерктери. Фрунзе, Кыргызмамбас, 1943, 132-б.)

Мал азайып – арымдап,
Жакыр болот.
Эгини өнүп, чөп чыкпай,
Такыр болот.
Андан кийин замана
Акыр болот.
Акыр заман адамы
Алым болот,
Аяттын сөзүн бек тутпай
Залым болот.
Аганын тилин ини албай
Чагым болот,
Биринин тилин бири албай
Жайыл болот.
Капыр менен аралаш
Айыл конот.
Замананын адамы
Молдо болот,
Жүн адамдар молдого
Олжо болот.
Тоо токол болор,
Талаа токой болор,
Токол байбиче болор.
Уй пул болор,
Кул бий болор,
Тегиз жерге тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар,
Такыясын колго алып
Кыз жигитти кубалаар¹.

---

¹ Жогорку төрт сап ыр, ошол эле китеп, 132-б.

КАЛЫГУЛ БИЙДИН СӨЗҮ

Орус келбестен канчалык мурда¹

Көгүчкөн учар жем чыкса,
Көк тулпар чуркаар тер чыкса,
Көңүлү тынар көпчүлүк
Көзгө токтоор эр чыкса,
Көөрүктүн оту тутанбайт
Көт жагынан жел чыкса,
Көч жүрө албай токтолот
Көз учкан бийик бел чыкса.
Ак шумкар карайт чабытын,
Аларман ууру көз салар
Адырмак тоонун жабытын.
Андышпай койбойт абысын,
Кара куш карайт кардына,
Кара жемсөө азамат
Кайрылбайт жакын, баарына,
Конгуроо такса жарашат

---

¹ Төмөндөгү тексттер ушундай тема коюлуп, «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси» аттуу 1925-жылы басылган арап тамгасындагы окуу китебине жайгаштырылган. Тексттер кайдан алынганы көрсөтүлгөн эмес, 1922-ж. К. Мифтаков чөлкөмүнөн жыйнаган материалдарга жакын жерлери көп. Бирок ыр саптарында бир топ айырмачылыктар да бар. Буга караганда И. Арабаевдин өз булагы, таянган негизи болсо керек. Окуу китебинин автору Ишеналы Арабаев эмне себептен тексттерге мындай тема койгону белгисиз. Теманын биринчи бөлүгүн түзгөн «Калыгул бийдин сөзү» – делиш негизинен түшүнүктүү, тексттер Калыгул бийге таандык экендигин айгинелеп турган белги, ал эми «Орус келбестен канчалык мурда» делген сөздөр эмне үчүн жана кандай максатта кошулуп берилгени түшүнүксүз. Анткени Калыгул качан жашаган адам экенин И.Арабаев билбеши мүмкүн эмес эле.

Тексттер бир нече жердеги грамматикалык каталары гана ондолуп, окуу китебиндеги үлгүдө так берилди (кара: «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси», Бишкек, 1925-ж., 19–30-беттер).

Койкойгон кара нарына.
Жортуулчу түшөт жолуна,
Кайраты бар эрендер
Карагай найза кармаган
Карыштырып колуна,
Кара жемсөө жигиттер
Канча бүлүк болсо да
Кайрылбайт экен тобуна.
Оройлорун баатыр болду,
Орус алмак биздерди,
Ошо заман жакын болду,
От чыкпай, жериң такыр болду.
Токой токол болор,
Токол байбиче болор,
Уй пул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар,
Алка жака салынган кийим чыгар,
Ак кагаз пул болуп, тыйын чыгар,
Айлын жоодой абдыган жыйын чыгар,
Атасынан баласы кыйын чыгар,
Этеги жок чапан чыгар,
Эң кийинки баласы тапан чыгар.
Эри менен тартышса
Элде эркек көп деген аял¹ чыгар.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыз жигитти кубалар.
Аягың таш болор,
Кулуң баш болор,
Тууганың кас болор,

---

¹ Аял. Кыясы сөздү окуу китебинин автору оңдоп койгон өңдөнөт. Калыгул өзү «аял» дебей эле «катын» түрүндө айтышы керек эле.

Мингениң жыгач ат болор,
Кылганың касам-ант болор,
Ыгы жокко жан берип,
Ыйманынан жат болор.
Бактылуу адам каласа
Муз үстүнө от жанар,
Бактысыз адам каласа
Кургак үйдөн суу тамар.
Жакшы болгон баланын
Атасы жаман болсо да,
Төрдө отуруп сый табар,
Жаман болгон баланын
Атасы жакшы болсо да,
Төө үстүнөн ит кабар.
Кызыгы кайгы өмүрдөн
Уктап көргөн түш артык.
Тар жерде, тайгак кечүүдө
Эрендердин күчү артык.
Куу канжыга күлүктүн
Торс аяктан¹ неси артык?!
Көктөбөсө жамгыр жаап
Кайырсыз жаздан кыш артык,
Сыпаты бир адамдын,
Эрден эрдин тиши артык².
Тууру кутсуз шумкардан
Кайырдуу болгон күнүндө
Турумтай аттуу куш артык,
Одоно соккон күмүштөн
Сулуулап соккон мис артык.

(Казакчадан³)

---

¹ Торс аяк – чобур, начар ат.

² Эрден эрдин тиши артык – ыр сабынын маанисинин көтөргөн жүгү анча так эмес, балким, башка сөз болушу да мүмкүн. Кыясы, ыр сабы «Эрден эрдин иши артык» түрүндө го.

³ Кашаага алынып жазылган бул сөзгө караганда Арабаев жогорку тогуз сап ырды Калыгулдун казакча айтылып жүргөн ырларынан берген өңдөнөт.

Ысык-Көл тууралуу Калыгулдун айтканы

Ысык-Көл Бейиштин бир эшиги. Суу сайын нарын табак эти бар. Жайы болуп, катыра ысыгы жок, ат жеткен жерде мындан артык кызыгы жок, кыш болуп кашкая суугу жок, мактанып жер жетеби, адам мындан кетерби?! Ысык-Көлдөн чыкпагыла, балдар!¹

Терме-санат ырлар²

Кызаргандын баарысы манат болот турбайбы³,
Кылган иштин баарысы адат болот турбайбы,
Ырдагандын баарысы санат болот турбайбы.

Аттууну коюп, жөөнү айтам,
Арбак конгон дөөнү айтам,
Катар-катар лөктү айтам,
Калп айтпаган төптү айтам.
Көкүрөк чечен болбосо
Көзү көрүп не кылат,
Жан кыйналат дебесен
Жардылыктан ким өлөт.

---

¹ Тексттер ыр катары эмес, кара сөз түрүндө жазылып берилген.

² *Терме-санат ырлар* деген тема менен «Ысык-Көл тууралуу Калыгулдун айтканы» делген кара сөз түрүндө жазылган материалдан кийин жайгаштырылган бул тексттер кимге таандык экени эскертилген эмес. Жогорку Калыгулдун мурастарына улай, арасына эч белги коюлбай, эскертүүлөр айтылбай берилген бул материалдарды да мааниси, мазмунуна караганда Калыгулга таандык дешке болот. Кыясы, И. Арабаев да аларды Калыгулдун мурастары катары берген өңдөнөт. Ушул ыр саптарынын көбү 1922-ж. К. Мифтаков Сагымбай манасчыдан жазып алган жана «Санат ыр» деп аталган тексттерге окшош (ал материалдар бул жыйнакта бар).

³ Ыр саптары ушул түрдө эки сап бир сап катары жазылып жайгаштырылган.

Кара килең болбой кар кетпейт,
Капсалаң болбой жут болбойт,
Кара өзгөй болбой доо болбойт,
Шагылы болбой зоо болбойт,
Шайыры болбой эл болбойт,
Пейили жакшы кем болбойт.
Чаң созулат тамандан,
Жакшылык келбейт жамандан.
Булбулдун мукам үнү бар,
Тайлактын таза жүнү бар.
Коргондуу жердин ору бар,
Улуктун кетте зору бар,
Экинин бири болбогон
Кембагал эрдин шору бар,
Аскар-аскар-аскар тоо,
Аягы барып чап болот,
Атадан алтоо турсаң да,
Сыйлашпасаң жат болот.
Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырт болот,
Каарына алганда
Ак жайдын күнү жут болот.
Ак бөкөн келип жыгылат
Алдын казып ордосо,
Ак шумкар келип илинет.
Саятчы алдын тордосо
Ийри жыгач түз болот
Тезге салып оңдосо,
Душманына кор болот
Өз тууганын кордосо.
Бу дүйнөдө не карып
Ак калалуу бөз карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болор тез карып,

Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Каз-өрдөгү болбосо
Айдын чалкар көл карып,
Улук адил болбосо
Убара болот – эл карып.
Жалтандын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсоң
Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсоң
Өлгүчөктү кушташат,
Жаман менен дос болсоң
Баягымды бергин – деп,
Эки айдан кийин мушташат.
Кетсе дөөлөт колундан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе! – деп келсе бересен
Кетет жанды саргайтып.
Чырпыгың сынса талыңдан
Чынар болбойт ал кайтып,
Чындап ажал келген соң
Чыккан жан келбейт ал кайтып,
Өткөн өмүр – качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып,
Туйгунуң качса колундан
Тууруна конбойт ал кайтып.
Катынды мээнет чырмаса
Каяша айтат эрине,
Жардыны мээнет чырмаса
Аштыгы чыкпайт жерине.
Жакшыны мээнет чырмаса
Жакыны менен кас болот,
Баланы мээнет чырмаса

Сарыкарт чыгып, таз болот.
Кызды мээнет чырмаса
Атасынын төрүндө
Көп олтуруп, кор болот,
Тузду мээнет чырмаса
Далкы чыгып, шор болот.
Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынат,
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынат.
Байды мээнет чырмаса
Ашканага жашынат.
Кырчын айтат талмын – деп,
Кемер айтат жармын – деп,
Чымчык айтат кушмун – деп,
Чырпык айтат талмын – деп.
Жекендүү көлдүн бал камыш,
Жылкы салса от жанат,
Уулу жаман болгон соң
Дөбөдөй болгон атасын
Төө үстүнөн ит кабат.
Булбул үнүн эшитпей
Буралып гүл¹ ачылбайт.
Мундуунун үнү басылбайт.
Күкүк үнүн эшитпей
Күн жайылып ачылбайт,
Күйүттүү болгон адамдын
Күндө үнү басылбайт.
Боло турган азамат
Болоттон кылыч байланып,
Жоого тийсе сүрү бар.
Тамды тешер уурунун

---

¹ Түп нускада – «кала». Андай түрдө ыр сабындагы маани так болбой калат. Балким, бул жерде ката кетиши мүмкүн. «Гүл» делсе ыр сабындагы контексттик мааниге так туура келет.

Сабы кыска чоту бар,
Боло турган жигиттин
Жүрөгүндө оту бар.
Аргымак мойнун ок кесет,
Азамат мойнун жок кесет.
Аргымактын азганы
Аркы-терки басканы,
Азамат эрдин азганы
Көчкөндө жөө басканы.
Аргымакта жал жок – деп,
Жолго таштап кетпенер,
Азаматта мал жок – деп,
Жоого таштап кетпенер.
Өзөндүү сууга тал бүтөт,
Өлбөгөн кулга мал бүтөт,
Мал бүткүчө иш кетет,
Ага-инидей дос кетет.
Куурай чыкпас куу такыр,
Куурай чыгып бергенде
Кулан чуркап өтө албайт.
Мал бүтпөгөн куу жакыр,
Мал жыйылып бүткөндө
Айдап журтка жете албайт.
Жаман атты буйга мин,
Түнөп калган уйга мин,
Чанач алып, сууга мин.
Ишенимдүү жакшы атты
Көтөрүлгөн тууга мин,
Кулак тунган чууга мин.
Атың кашаң болгон соң
Аштан-тойдон калган соң
Күлүктүгү не пайда?!
Алганың сулуу болгон соң
Аркырап беттен алган соң
Сулуулугу не пайда?!

Этекти кессең тон болбойт,
Эзелки душман эл болбойт.
Желкени кессең тон болбойт,
Жеткилең бийик жол болбойт,
Жээн-тага эл болбойт,
Жеке тамчы сел болбойт.
Жалгыз өлсө чуу чыкпайт,
Жар куласа суу чыкпайт.
Ак чаңгыл тоонун этегин
Адис мерген кийиктейт,
Алганы жакшы жолукса
Азамат көөнү бийиктейт.
Аккула аттар кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок,
Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.
Бедери жок торкодон
Бек токуган бөз жакшы,
Медери жок туугандан
Бек сүйлөшкөн жат жакшы.
Алтындуу ээр атка бап,
Атка тынчы жок болсо
Алтынын алып, отко жак.
Акылдуу тууган болбосо
Акырын айтып жатка жак.
Күмүштүү ээр атка бап,
Атка тынчы болбосо
Күмүшүн алып, отко жак.
Күйөр тууган болбосо
Күлө багып жатка жак¹.

---

¹ «Сабатсыздыкты жоюу алиппеси», Бишбек, 1925-жыл, 30-бет. Мындан кийинки «Жаштарга» деген ат менен берилген ырдын Калыгулга эч тиешеси жок.

КАЛЫГУЛДУН МЕСЕЛДЕРИ¹

Атын баккан азамат
Катын багат,
Итин баккан катындар
Элге жагат,
Элге жаккан ал катын
Эрге жагат,
Шатыратып күн жааса
Жерге жагат.
Жакшы чыккан азамат
Элин билет,
Элин билген ал адам
Билим билет,
Окуп, карап, ойлонуп
Илим билет.
Эчен түрдүү адамдын

---

¹ Элге кеңири белгилүү манасчылардын бири Шапак Ырысменди уулунун оозунан 1938-жылы жазылган. Тексттерди кагаз бетине түшүргөн адам – Келдибек Эсенбаев.

Калыгулдун айткандарын пайдалануу менен аларды өзүнчө ыр түрүнө келтирип, Шапак манасчы сюжетсиз поэма түрүндөгү көлөмдүү чыгарма жараткан (2538 сап ыр). Поэманын мазмуну «Он бетинде калы бар касиеттүү олуя Калыгулдун айткандары келди» деген маңызды туюнтат. Муну автор кыргыз элине кыйынчылык алып келген падыша өкмөтүнүн колониялык саясатынын натыйжаларынан, кийин ал заман жоголуп, жаңылыктар пайда болуудан көрөт.

Шапак манасчынын жаздырган тексттеринин арасындагы «Калыгул ушундай дечү эле» деген түрдө берилген ыр саптары иргелип, алардын ичинен мазмуну боюнча Калыгул Бай уулуна таандык дешке боло тургандары гана алынды жана алардын формалык түзүлүшү да өзүнө ылайык түргө келтирилди.

М и с а л ы: Тексттердеги «Атын баккан азамат,
Катын багат дечү эле» —
деген ыр саптары

«Атын баккан азамат
Катын багат» – катары берилди.

Тилин билет.
Чыгып турган ал адам
Чынар болот,
Чымчык сайрап, чынарга
Булбул конот,
Түбү жоон тамгалуу
Терек болот,
Көлөкөсү көп жанга
Керек болот.
Андай адам табылбайт,
Кайда болот.
Ошол чыкса дүйнөгө
Пайда болот,
Тийип турган асманда
Күндөй болот,
Макулуктун баарына
Бирдей болот.
Ошол адам ойлосоң
Кимден чыгат,
Ушул турган калайык
Элден чыгат,
Алтын-күмүш, асылдар
Жерден чыгат.
Текши жерге тегирмен
Жүрүп турат,
Тегеретип баарысын
Билип турат¹.

---

¹ Калыгул олуяга таандык тексттердин ичиндеги элге кенири белгилүү болгон, бул жыйнакта «Акыр заман» деген жалпы ат менен топтоштурулуп берилген накыл сөздөрдүн, макалалардын, насыят сөздөрдүн өзүлөрү болсун, же формасы өзгөртүлгөн түрдө айтылган варианттары болсун башка-башка информаторлордун айткан тексттеринде жолукса кыскартылбай, түп нускадагы үлгүдө берилди.

Бул замандын тартымын,
Мурункунун артымын,
Ичимдеги дартымын
Кайсы бирин теремин,
Билгенимче калайык,
Минтип айтып беремин.
Акыр заман жакындап
Келип калды...
Ошол заман келгенде
Уул билбейт атасын,
Атасы билбейт батасын,
Мен да сенден кемби – деп,
Салыштырат жотосун.
Кызы билбейт анасын,
Анасы билбейт баласын,
Мен да сенден кемби – деп,
Салыштырат данасын.
Өңү сары, көзү көк
Орус чыгат,
Миң түтүнгө бир киши
Болуш чыгат,
Узун чыккан чөп болсо
Оруп чыгат,
Кыска чыккан чөптөрдү
Коруп чыгат¹.

---

¹ Ушул сегиз сап ыр көпчүлүк учурларда:

«Өзү сары, көзү көк,
Сүйлөп берсе сөзү көп
Орус чыгат дечү эле,
Узун чөптүн баарысын
Оруп чыгат дечү эле,
Кыска чөптүн баарысын
Коруп чыгат дечү эле —

(*кара*: Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 1013, 35-бет) деген түрдө берилип, Арстанбек ырчыга таандык материал катары эсептелип да жүрөт. Чынында

Ай-ааламдын баарысын
Соруп чыгат.
Эркек үндүү аялдын
Уяты жок,
Катын үндүү эркектин
Кубаты жок.
Өгүз мүйүз инектин
Сүтү болбойт,
Инек мүйүз өгүздүн
Күчү болбойт.
Кээ бир адам күркүрөйт
Магдыры жок,
Кээ бир адам достошот
Тамыры жок.
Урайын десе кудайым
Уулу душман жудайым,
Кызы салат кыйынга,
Кеби баспайт жыйынга,
Келини чыгат кер айтып,
Кемпири жыгат тырайтып.
Датынды айтар адам жок,
Жат бутунду сырайтып.

Арстанбек менен Калыгул бир кылымда – бир учурда жашаган доорлош адамдар болгону менен экөөнүн арасында жаш жагынан айырмасы бир топ

ыр саптарындагы негизги маңыз Калыгулга таандык дешке негиз бар. Буга Арстанбекке тиешелүү делип айтылып жүргөн ыр саптарынын курулуш мүнөзү күбө өтүп турат – акын ыр саптарын өз атынан, өзү көргөн, же билген маалымат катары айтпай, ушундай дечү эле деген түрдө бирөөнүн сөзү катары маалымдайт. Анын үстүнө ыр саптарындагы орус келет деген маңыздагы мазмунду бул окуяны өзү көрүп, башынан өткөрүп жаткан Арстанбекке караганда аны көрбөй көзү өтүп кеткен Калыгул айтуусу чындыкка жакын да.

чон. Колдо болгон илимге белгилүү маалыматтар боюнча Калыгул дүйнөдөн кайтканда Арстанбек отуздар чамасындагы адам экен. Эл арасындагы Калыгул олуянын кадыр-баркын, даңкын, анын чыгармачылыгынын ошол учурда жалпыга тийгизген зор таасирин эске алганда Арстанбектин ырчылык өнөрүнүн калыптанышында бул булактын пайдасы аз болбогону күмөнсүз. Ошон үчүн орус падышачылыгынын бийлиги кыргыздар арасында кандай өзгөрүүлөрдү пайда кыла баштаганын өз көзү менен көргөн Арстанбек «Тар заманда» коом абалын мүнөздөөдө баягы мен «Байыркы бала жаш чакта, Кызыл өнүм чок чакта, кыл макалым жок чакта» же «Карылардан көп угуп» жүрүүчү улама сөздөрдөгү айтылган «орус келет» деген сөздөр эми келди деген мүнөздөгү ойлорун айтууда эң алды менен калк арасындагы айтылып жүргөн, балким, өзү да уккан Калыгулдун айткандарын кеңири пайдаланып, кээ жерин толуктап, тактап, кошумчалап да айтканына күмөн кылууга болбойт.

Ушул жагдайдан алып караганда келечектеги Калыгулга таандык мурастарды тактап, толуктап чогултуу багытындагы аракеттерде иликтөөчүлөргө көп маалыматтар берүүчү бай булактардын бири катары Арстанбек ырчынын ырларын да эсептөө жөндүү экенин унутпоо оң. Буга «Калыгулдан укканын Арстанбек сайрап жам кылды, Баштан аяк укканын Баары, журтка даң кылды» (Кол жазмалар фондусу, инв. № 1268, 435–436-беттер) деген Тоголок Молдонун «Калыгулдун ыры» деген материалдардагы айткандары да айгине күбө болуп турат.

Жамбы берген жакынын
Жакшылык кылбайт кылайтып.

Өткөн өмүр – качкан куш,
Кайтып келбейт ордуна.
Булут минсен жетпейсин
Мурунку өткөн жашыңа,
Мууну кетип карыса
Ажал келет башыңа.
Шамал минсен жетпейсин
Санаа менен өмүргө,
Санасаң айла таппайсын
Ажал менен өлүмгө.
Тирүүлүктө жүрөбүз
Тике басып жаяндап,
Тигине ажал билинбей
Аңдып турат аяндап.
Ажал келет бир күнү
Алкымыңдан жакалап,
Абайлабай турабыз,
Аңдып турат бакалап,
Алып кетет бир күнү
Аттай бутуң такалап.
Бул дүнүйө шум жалган,
Баары билбей тим калган,
Ачып кара көзүңдү,
Абайлап сүйлө сөзүңдү.
Бул дүйнөдөн баары өткөн,
Көп жашаган кары өткөн,
Санчы деген сынчы өткөн,
Байгамбарлар дагы өткөн,
Наманган ылдый дайра өткөн,
Олуялар анда өткөн,
Нечен түрлүү чоң да өткөн,
Ойлоп турсак замана
Тегеренип көп жеткен,
Жер титиреп, таш кулап,
Мындай заман бир өткөн,

Бирин бири чабышып,
Эртесинде табышып,
Нечен мыкты эр өткөн.
Байыркынын заманы,
Заманынын жаманы,
Баарысы айбан адамы,
Кеп билбеген нааданы.
Ой, иним, Ормонум,
Жеген менен тойбодун,
Кой дегенге болбодун,
Акыры сен оңбодун¹,
Орус алат жериңди,
Сындырат сенин белиңди,
Уга жүргүн кебимди,
Таап коёт эбинди.
Ошондой кыйын душманың,
Ичинде калар бушманың.
Андап кой айткан сөзүмдү,
Ачып жүргүн көзүңдү,
Азапка салба өзүңдү.
Кулак салгын кебиме,
Куп келтирет эбине.
Малыңды айтып мактанба,
Көп казакка аттанба,
Казактын малын аласың,
Как талаада каласың.
Орус алса элинди
Сындырбасын белиңди,
Арасында баатырым

---

¹ Ыр саптарындагы контексттик маани бузулбай, ой түшүнүктүү болсун үчүн ушул жердеги Шапак манасчынын Калыгул Ормонго минтип айтчу эле деген ыр саптарынын ордуна кийинки саптардын кимге багышталып айтыларын туюнтуучу төрт сап ыр «Кыргыз эл ырчылары» деген китептен алынды. Кыргыз эл ырчылары, Бишкек, 1994-ж., 58-бет.

Уга жүргүн кебимди.
Келип калса кокустан
Сактайсың сары талааны,
Солдаттыкка бересин
Жакшы көргөн балаңды,
Багасың анда
Торпок менен тананы,
Ойлой жүргүн Ормон кан
Так ушундай санааны.
Көрүп турам далайды,
Көчүп жүрүп көрөрсүн
Анжыян менен Алайды.
Уксаң айтам далайды,
Оюңа алып, билип жүр
Уруп жүргөн малайды,
Көп кыйнаба кулунду,
Угуп жүргүн мунумду,
Кезек келип калбасын,
Кегин кокус албасын.
Дүнүйө өтөт желгендей,
Өтүп кетет кербендей.
Дүнүйөнүн жалганы,
Кана бизге калганы.
Кылымдын баарын болтуруп,
Кыдырып бизге келгени.
Элге келет бир кезек,
Жерге келет бир кезек.
Элге кезек келгенде
Салкын, чалкар төр жайлайт,
Күтүрөтүп мал айдайт.
Жерге кезек келгенде
Бети килем түр болуп,
Байчечекей гүл жайнайт.
Дүнүйө өтүп баратат
Аттай желип солкулдап,

Эт жүрөгүм болкулдап.
Эстегенде бул өлүм
Башка келет шум өлүм,
Ушу турган кара жер
Жан бүткөндүн баарын жээр.
Өзү күркүрөгөн кара нар¹,
Күчү пилге барабар,
Кара чымын таласа
Талаага баспай тартынар,
Тоодакка тойбос ак шумкар
Таранчыга талпынар.
Өкүм айтпа сөзүндү,
Өзүндү өйдө көтөрүп,
Өйдө кылба өзүндү,
Арты-кийнин ойлогун,
Абайлагын сөзүндү.
Акыры башка келгенде
Кетмен алып, жер чаппай,
Бир сындырым нан таппай,
Мындай болчуу киши бар,
Кийинкиге көзүң сал.
Эми жүрсүн дөө болуп,
Кийин калба жөө болуп,
Эки бетиң көө болуп.
Элге батпай калбагын,
Бил эсинде кан Ормон
Бул замандын жалганын.
Кийин чыгат бир заман,
Ошол заман келгенде
Кезге салып, жерди алат,
Жылкыдан тандап керди алат,
Менменсиген эрди алат,

---

¹ Ушул ыр сабынан тартып төмөнкү 50 сап Ормон канга багышталып айтылган катары мүнөздөлөт.

Биз өндөнгөн адамдар
Ошондойдон кур калат.
Жылдан жылга замана
Кыйын чыгат,
Эсеп кылып, мал алган
Тыйын чыгат.
Адамга кулак тийишкен
Тар заманды көрөбүз,
Ошондой кыйын кырылыш,
Бир заманды көрөбүз,
Аны көрбөй экөөбүз,
Бул заманда өлөөрбүз.
Көрүүчүлөр көрүшөт
Көрбөгөндүн баарысын.
Эки кылым өткөндө
Ошо заман кез келет,
Миндин бири сөзүмдү
Кулагына угушат,
Ошол заман куралып,
Бир бирине жугушат.
Андан кийин карасаң
Дагы түрлүү иш келет,
Аяк жагын ким билет.
Андан кийин билимдүү
Атын чыгат,
Калайыкты бийлеген
Катын чыгат.
Дүнүйөнүн жалганы,
Ушинетип олтуруп
Кийинкиге калганы.
Кийин чыккан адамы
Илим билген амалдуу,
Аяр болот,
Кандай кылган жумушка
Даяр болот.

Ошондогу адамдар
Молдо болот,
Минген атын карасан
Жорго болот,
Жакшылардын баарысы
Жолдо болот.
От араба, дилгирем,
Жол кыскарат,
Этек-жеңи чолоюп,
Тон кыскарат.
Акыр заман адамы
Айттырбаса жедирбей¹
Аяр болот,
Жоо дегенде дегдеген
Даяр болот.
Түн ичинде уктабас
Баатыр болот,
Бысмылданы айтпаган
Капыр болот.
Жарды, байы билинбей
Жакшы болот,
Айтылбастан сөз тапкан
Бакшы болот.
Мына ушинтип куу заман
Тегеренип отурат,
Бул дүйнөнүн баарысын
Как ушинтип болтурат.
Кара жердин бетине
Аштык чыкпай жер калбайт,
Атасынын сөзүнө

---

¹ Ыр сабынын мааниси белгисиз. Балким, «Айттырбастан, жедирбей». Мында айтпаса да билип, даяр болот – жедирбейт деген түшүнүк чыгат, андай маани кийинки саптагы «Аяр болот» дегенге туура келет.

Бала кулак көп салбайт,
Атанын тилин бала албайт,
Андан артык биле албайт,
Колундагы балдары
Жумшаганда тил албайт.
Мурунку өткөн заманды
Мына ошентип жойдурат,
Өлүп калган адамын
Ошо бойдон койдурат.
Кыйкырганы бел ашпай,
Үн кыскарган бир заман,
Кылса жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган бир заман.
Кожо, молдо жоголуп,
Дин кыскарган бир заман,
Орозо, намаз окубай,
Тил кыскарган бир заман.
Ошол жакшы, биз жаман,
Өтүп барат бир заман.
Маакул¹ айтам баянын,
Байкап көрчү аягын,
Ичимдеги кебимдин
Кайсы бирин аядым.
Айтсам сөзүм түгөнбөйт
Ысык-Көлдүн көлүндөй,
Барган сайын дүркүрөйт
Кызарттын суук желиндей.
Биз жүргөн жер тар заман,
Кийин келер зар заман.
Кайгысыз киши карыбайт,
Калп айткан киши жарыбайт.
Беш тогоол өтпөй жай болбойт,

---

¹ *Маакул* – сөздүн бул жердеги мааниси – так айтам, туура айтам, анык айтам дегенди туюнтат.

Бейли тар киши бай болбойт,
Көп болуп жылдыз, ай болбойт,
Көөнү тар адам бай болбойт.
Ошондой ишти эл билбейт,
Калыгулду тим тилдейт.
Ушул акыр заманда
Мейли мени жаманда.
Жамандасаң болбоймун,
Кийинки акыр¹ заманды
Айтмайынча тойбоймун,
Мейли жаман көрө бер,
Деги эле айтпай койбоймун.
Оң жагымда ишим бар,
Ошолорду айткын – деп,
Оюма салган кишим бар.
Байдын уулу Калыгул
Баштаганы мына бул.
Сөзүм калат, өзүм жок,
Айтып турсам көңүл ток.
Ошо кезек бир кезде
Айткан кебим иштешер,
Ошондо мени эстешер.
Бири билип айта албай,
Толугу менен жат албай,
Кеңеш кылар баарысы,
Эбин таап айта албай
Ичиндеги карысы,
Заман кыска кезинде
Таба албайт элдин баарысы,

---

¹ Түп нускада – «Кийинки кысык». Кыясы, бул жердеги «кызык» делген сөздү Калыгул азыркы биздин турмуштун келерин билип айткан деш үчүн информатор ондоп айтса керек. Калыгул акыр заман жөнүндө сүйлөп жаткан соң бул жерде «акыр» делиш оң го.

Санжырасы¹ деги жок
Жазып алган карысы.
Жалпы журттун баарысы
Ажайыпка калышар,
Андай эмес, мындай – деп,
Бир-биринен талашар,
Айран таңга калышар,
Өйдө-ылдый кеп айтар,
Өкүнүчтү көп айтыр.
Угуп жүрүп тандым – деп,
Мен унутуп калдым – деп,
Өкүнүчтүү болор баарысы.
Кайыптан кабар келчү эле,
Кайран сөздөн айрылдым,
Бири билбей калды – деп,
Өзүм жаман кайгырдым.
Биринин тилин бири албай,
Же өзү таап биле албай,
Өлгөндүн тилин тири албай,
Үлкөндүн² тилин кичи албай,
Же андан өзү кече албай,
Же тамак таап иче албай,
Каршы турат кеп айтып,
Капалуу сөздү көп айтып,
Капа кылат жаманы,
Кара жандын аманы,
Катын, кыздын заманы,
Кандай амал таап алды
Бул дүйнөнүн жалганы,
Мунун баарын карасак
Илгеркиден калганы.

---

¹ *Санжырасы* – сөздүн бул жердеги мааниси маалыматы, кабары дегенди туюнтат.

² *Үлкөндүн* – улуунун, чоңдун.

Кийинки балдар күчөдү,
Бизден өттү үч эли.
Кийин келет бир заман¹,
Билбей калат кээ наадан,
Арманда болбо сөзүмө,
Ачып кара көзүнө,
Насаат-акыл бул кебим,
Кокус таппай каласың,
Аман болсоң көрөсүн,
Арманы жок өлөсүн.
Ал өңдөнгөн заман жок,
Көрүп калсак арман жок.
Көрбөй калдык нетебиз,
Өтүп кеткен жаандай
Ага кантип жетебиз.
Ажал-өлүм жакалап
Бизге келди бир кезек,
Эми биздин башыбыз
Журтта калган куу тезек.
Кезектүүлөр көрүүчү,
Арманда болбой өлүүчү,
Андайды ким көрүүчү,
Ойлоп карап олтурсам
Кийинкилер көрүүчү.
Кийин келер бир заман,
Көрбөй калдык биз жаман.
Дүнүйөнүн баарысы
Эмгек кылсаң табылат,
Абийириңиз жабылат,
Акылы бар жаш балдар
Как ошого камынат.

---

¹ Ушул ыр сабынан тартып кийинки 19 сап ырды Калыгул баласынын баласы Акидейге айткан насаат сөздөр катары мүнөздөлөт.

Илгеркини карасаң
Жаманын жакшы тилдеген,
Жакшы илимди билбеген,
Айбандыгы ушундай,
Ыйлаган көздүн жашындай.
Жайкалып шибер чыкпаса,
Сайраган булбул укпаса
Жай да болсо кышка тен,
Үстүндөн жамгыр куюлса
Үй да болсо тышка тең.
Месел, казал¹ жарышкан,
Казал калды артында,
Месел чыккан жарыштан.
Казал түбү мыш болот,
Бир балаага туш болот,
Месел жүрүп ыр болот,
Казалдын түбү чыр болот.
Алып барат бир ишке²,
Жаман ишке киришпе.
Акылы бар боз бала
Адал³ ишти козголо,
Акылдууга дос боло,
Акылсызга жолобо,
Акылсызга дос болсоң
Жолугасың тайгакка,
Тайгаланып жыгылба,
Кудайга үнүң угулба.
Жаман иштен качып өт,
Жакшылыкка жетесиң,
Жолдош болбо нааданга,

---

¹ *Казал* – Ыр. Каймана мактанчаак, кур чечен маанисинде.

² *Бир ишке* – жаман ишке, бузукчулукка, кылмышка маанисинде.

³ *Адал иш* – пайдалуу иш, жакшы иш маанисинде.

Жолдош болсоң жаманга
Арманда болуп кетесин,
Аманат жандан кечесин.
Жакшы менен жанашсаң,
Сабырлык менен барасың,
Акыры түбү ошондон
Жакшылыкты табасың.
Унутпагын жалганың,
Бул илгертен калганын.
Көгүчкөн учар жем чыкса,
Көк тулпар чуркаар тер чыкса,
Көөрүктүн оту тутанбайт
Көт жагынан жел чыкса,
Көч жүрө албай токтолот.
Көз учкан бийик бел чыкса,
Көнүлү тынар көпчүлүк
Көзгө токтоор эр чыкса.
Этеги жок, жеңи жок
Кийим чыгар,
Эң кийинки баласы
Кыйын чыгар,
Акча кагаз пул болуп,
Тыйын чыгар,
Атасынан баласы
Кыйын чыгар.
Күндө кеңеш – бир жакшы
Жыйын чыгар,
Андай өндүү бир заман
Кийин чыгар,
Этек-жеңи чолтоюп
Чапан чыгар,
Эң кийинки баласы
Тапан чыгар.
Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынар.

Байды мээнет чырмаса
Ашканага жашынар.
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынар.
Тузду мээнет чырмаса
Далкы чыгып, шор болот,
Манапты мээнет чырмаса
Түбү менен кор болот.
Баланы мээнет чырмаса
Сары карт чыгып, таз болот,
Келинди мээнет чырмаса
Кайненеси кас болот.
Мээнет кетпейт бечелден,
Сөз кутулбайт чеченден.
Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырс болот.
Жаман адам таарынчаак,
Ар бир ишке корунчаак,
Акылы бар азамат
Ар бир сөзгө казанат.
Алтын сары, жез сары,
Коло сары, миз сары,
Баарысынын мисалы
Аягында билинет,
Алтын көзгө көрүнөт,
Ажырашып бөлүнөт.
Күмүштөн ээр атка бап,
Атка тынчы жок болсо
Күмүшүн алып, отко жак,
Күйөр тууган болбосо
Күлө сүйлөп, жатка жак.
Алтындуу ээр атка бап,
Атка тынчы жок болсо
Алтынын алып отко жак,
Акылдуу тууган болбосо

Акырын сүйлөп, жатка жак.
Алгыр болсо тайганын
Алтындан тандап каргы так,
Ала албаса андайды
Айлансын аштан, башка чап.
Күлүк болсо тайганын
Күмүштөн тандап каргы так,
Күйүп кетсең жаман го,
Күйүтүн тартпай башка чап.
Алтын мөөр ай мончок
Адамга кайдан табылат,
Алганың жаман болгон соң
Абийириң кайдан жабылат.
Күмүш мөөр көк мончок
Жарашабы бир жатса,
Жакшы ургаачы, эр эркек
Адашабы түн катса.
Жаман катын белгиси —
Соксондой басып соку издейт,
Согончоктон ит тиштейт,
Баласын төргө чычырат,
Балтек, мэ! – деп чакырат,
Балтеги үйгө кирбесе
Суску менен бир чабат,
Ырысы качкан жигитке
Ошону менен аш куят.
Жаман катын белгиси —
Калдырак болот териси,
Карып болот эриси¹,
Талаага кетет талпактап,
Табагы жатат шалтактап,
Айылга кетет талпактап,
Аягы жатат шалтактап.

---

¹ *Эриси* – эри, күйөөсү.

Жакшы катын белгиси —
Булгаары болот териси,
Мырза болот эриси,
Ошол эрдин ырысы,
Иши минтип жылышы,
Баарын ойлоп карасаң
Бул кудайдын кылышы.
Обоскер жакшы – кан жакшы,
Катын жакшы – эр жакшы.
Жаман катын белгиси —
Баладай камыр жуурат,
Балдарынын заманасын куурат.
Жакшы катын белгиси —
Алмадай камыр аш кылат,
Аяк эрин баш кылат.
Эки нанды эптеген,
Кызмат кылып, эринин
Мандайынан кетпеген,
Үзүлгөнүн улаган,
Жыгылганды жөлөгөн,
Айрылганды эптеген,
Кашынан ыраак кетпеген,
Ага мактанып киши жетпеген.
Андай адам табылбайт,
Жаман аял баш кошсо
Абийирин жабылбайт.
Уй пул болор,
Кул бий болор,
Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Аяк адам баш болор,
Баш адамдар таш болор.
Эр адамдын жаманы
Жүрүшүнөн кул болот,
Ургаачынын жаманы

Кыялынан тул болот.
Акылдуунун айтканы
Абайласаң пул болот.
Там бир жылы көбөйөр,
Дарак бир жерде көгөрөр.
Каркыра катары менен жүрөр,
Кадырыңды билген киши билер.
Унчуккандан унчукпаган жакшыраак,
Унчуккандын башына тиер таяк.
Акыл – макал экөө бирдей келер,
Ал экөөнүн айтканы күндөй тиер,
Билбеген наадандардын ичи күйөр.
Билген адам ошону
Байым кылаар,
Көкүрөккө ойлонуп,
Дайын кылаар,
Билбегендер ошону
Айың кылаар.
Карагай, сөксөөл экөөбү
Дос болушкан,
Аягында ал экөө
Жоо болушкан,
Кийин жагы арылгыс
Доо болушкан.
Арасына табылгы
Элчи болгон,
Жараштырып ала албай
Уят болгон.
Уялгандан табылгы
Кызыл болгон,
Коркконунан карагай
Узун болгон.
Түрдүү заман ушинтип
Өтүп кеткен,
Тегеренип шум дүйнө

Бизге жеткен,
Ойлоп карап олтурсак
Нечен өткөн.
Бир адамдан
Алтымыш уул тараса,
Ар кимиси
Ар бир ишке жараса,
Он беши
Дилде кылыч байланса,
Он беши
Кан алдында сайраса,
Он беши
Аштык-эгин айдаса,
Он беши
Төргө көчүп жайласа,
Ошонун ар кимиси арбаса¹
Ол адам армандуу бул дүйнөгө,
Не болорун билбейбиз о дүйнөдө.
Өтүгүң тар болгон соң
Байлыгыңды не пайда.
Катын жаман болгон соң
Жүргөнүңдө не пайда.
Ат качанаак болгон соң,
Аштан, тойдон калган соң,
Күлүк болуп не пайда.
Катын жаман болгон соң,
Ар – деп беттен алган соң,
Сулуу болуп не пайда.
Бул дүнүйө шум жалган,
Шум жалганда ким калган,
Ушунетип олтуруп
Мурдагыдан ким калган.

---

¹ *Арбаса* – өзүмчүл болсо, өз максатын көздөсө, ынтымагы болбосо маанисинде.

Нечен түрлүү аярлар,
Канча кыйын олуялар,
Ошонун баары тим калган.
Асан кайгы олуя,
Нечен түрлүү сөздөрдүн
Аягын билген дария,
Алардан калган дүнүйө.
Өтүп барат бир заман,
Менменсиген эр жаман,
Аштык чыкпайт, жер жаман¹.

КАЛЫГУЛДУН ЫРЫ²

Өнү сары, көзү көк,
Сүйлөп берсе сөзү көп
Орус деген эл келер,
Арканга өлчөп жер берер.
Өлтүрүп ийбес,
Этегин жерге тийбес,
Эч ким муну сүйбөс.
Калк кысылар,

---

¹ Поэманын көлөмүнүн басымдуу бөлүгүн Калыгул олуянын эки кылым өткөндө келет – деп айткандары азыр келди, эл эркиндик-теңдикке жетип, жашай баштады. Өз учурунда Калыгулдун айткандарын эч ким түшүнбөй, маани бербей, жок нерселерди айтат деп келеке кылышкан деген ойлор түзөт.

Кыясы, поэма бүтпөй калса керек. Тексттерден кийин бир нече барак актай калтырылып, ошондон кийин гана айткан, жазган кишилердин кимдиги жазылган. Буга караганда корутунду катары айтылуучу ойлорду жазууга орун коюлган өңдөнөт. Эмне үчүн ал бош жерге жазылуучу тексттер жазылбай калганы белгисиз.

² 1938-жылы 7-июнда жазылып, «Тоголок Молдонун жыйнагы» деген жыйнакка топтолгон ырларга кошулган. Латын тамгасында. Айткан Тоголок Молдо, жазган Инаят Мусаев. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. № 1268, 432—446-беттер.

Заманың бузулар,
Баш аяк болор,
Аяк баш болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий болор.
Карыядан каада кетер,
Катындан уят кетер,
Уулдан урмат кетер,
Келинден келбет кетер,
Кыздан кылык кетер.
Атанын тилин уул албас,
Аганын тилин ини албас,
Бирин бири биле албас,
Эненин тилин кыз албас.
Тоо токол болор,
Токол байбиче болор,
Байбиче токол болор.
Миң түтүнгө бир киши
Башчы болор,
Курсагы тойбос,
Капырай, желип жортуп,
Сураганын койбос.
Ошо орус келгенде
Кабыргасы май болор,
Төрт түлүгү шай болор,
Туурдугуң киш болор,
Ит аягың мис болор,
Береке аз болор,
Мэенет көп болор.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыз жигитти кубалаар,
Жыйын көрөт, кантет – деп,
Жигит кыздан уялар.
Ой тобо, бир күн көрөрбүз,
Көрбөсөк акыр өлөрбүз,

Жардыгына орустун
Жабыркап жүрүп көнөрбүз.
Омбуга орус толду – дейт,
Бизди онтотор кези болду – дейт,
Алматыга орустан
Аскер келип конду – дейт,
Казакты бүтүн каратып,
Бизди какшатар кези болду – дейт.
Өлбөй турсаң көрөсүң
Орус салган калааны.
Аман болсоң көрөрсүң
Араба менен чананы.
Багарсың торпок менен тананы,
Сактаарсың сары талааны,
Салдаттыкка берерсиң
Ичинден чыккан баланы.
Алматыга келгенде
Албай бизди койчу эмес,
Каршылык кылып катылсак
Оңой-олтоң сойчу эмес¹.
Мунун карагайдан салдырган²

---

¹ Жогорку тексттердеги айрым ыр саптарынын мазмундук маңызы, ал эле эмес формалык белгилерине чейин мындан мурдагы жана кийин келүүчү ар кайсы информаторлордон жазылган материалдарда кайталанган түрдө жолугушу мүмкүн. Андай кайталануулардын бири-бирине толук туура келгендерин да, вариант түрүндө мазмундук, формалык өзгөрүүлөргө учураган үлгүлөрүн да кыскартпай, өзгөртпөй өз-өз ордунда берүүнү туура деп эсептедик. Анткени андай кайталануулар Калыгулдун мурастарынын жайылуу географиясын, чөйрөсүн көргөзүп, кандай накылдары өзгөчө баркталганын, калк арасына кеңири тараганын белгилөө иштеринде жардамчы болмок. Анын үстүнө мындай белги Калыгул олуянын сөздөрү биздин учурларга кандай мүнөздө, кантип жеткенинен да кабар берип турмак.

² Бул ыр сабына чейин Тоголок Молдо өз сөздөрү менен ыр түрүндө Калыгулдун айткандары туура келе баштаганда: «Арстанбек сайрап баары журтка даң кылып, Калакемдин кеби –

Калаасы болот.
Сары башыл, көзү көк
Баласы болот.
Атка салып сүйрөткөн
Чанасы болот,
Кой ордуна кайтарган
Доңузу болот,
Корсулдашып сүйлөшкөн
Добушу болот.
Ак кагаздан жүргүзгөн
Акчасы болот,
Алма, өрүк, жер-жемиш
Бакчасы болот.
Жан башына жатуучу
Тактасы болот,
Кендирден кылган буладай
Бактасы болот.
Көлгө салып жүргүзгөн
Кемеси болот,
Көндүрүп алган ат коюп
Келеси¹ болот.
Карагайдын башында
Зымы болот,
Зымды байлап бекиткен
Чыны болот.
Айчылык жерден бир күндө
Кабар алат,
Айлыңдан тандап ак таяк²

деп, какшап айтып жүрдү эле» – деп баяндайт да, кийинки ыр саптарын Арстанбектин сөзү катары, ал Калыгул айткандарды баяндаганы түрүндө берет. Ошон үчүн ар бир экинчи ыр сабынын аягына «деп айткан» делген эки сөз кошулуп айтылат. Калыгулга таандык стилди сактоо максатында информаторго таандык эки сөз алынып салынды, мисалы, түп нускада «Мунун карагайдан салынган калаасы болот – деп айткан» түрүндө.

¹ *Келе* – уй.

² *Ак таяк* – чабарман, жасоол.

Чабар алат.
Мал-башыңды кагазга
Каттап алат,
Көңүлүнөн чыгарбай
Жаттап алат.
Чолок күрмө чолойтуп
Кийип турат,
Тизесин бүкпөй, тик туруп
Сийип турат,
Кылган ишин кагазга
Чийип турат.
Ошол орус келет ко,
Жазанды орус берет ко,
Жабырына орустун
Жандын баары көнөт го,
Алматы келсе бул орус
Ааламды бүтүн женет ко¹.

---

¹ Мындан нары ушул Калыгулдун айткандарын какшап айтып өткөн Арстанбек менен бир убакта чыккан, акындыгы андан кем эмес «өзүмдүн бабам Музооке» – деп анын тарыхын айтып, ага улай кыргыздын көптөгөн белгилүү өнөр ээлеринин аттарын атап, аларга мүнөздөмө берет.

«ЭРКИНДИК» – ДЕП БАЙЫМБЕТ АЙТКАН...¹

Кармап турган улугун²
Орус болот³,
Кой ордуна бакканы
Доңуз болот.
Миң түтүнгө бир киши
Болуш болот,
Болуштарың оруска
Коруш⁴ болот.
Кагазга жазып билдирген
Добуш болот,
Болушундун буйругу
Олут болот,
Жеринди орус алган соң
Корук болот,
Түрлүү, түрлүү алаамат

---

¹ Тема шарттуу. 1928-жылы араб тамгасы менен Тоголок Молдонун өз кол тамгасында жазылган түп нускада тема жок. Балким, дептердин сыртына жазылган дарек болгондур. Бирок ал сакталбаган. Кийин тексттер жазылган дептерге тыш катары бириктирилген кагаздын сыртына араб тамгасында: «Калыгулдун сөзүнөн улап ыр менен жазган Тоголок Молдонун «Эркиндик» деген ырынан. Өзүнүн кол жазмасы, 1928-ж. жазылган. Тапшырган Абдыкалык Чоробай уулу, 9/Х 46-г.» деген сөздөр жазылган. Тексттер жазылган дептердин 1-бетинин баш жагына А.Чоробаев жазган «Эркиндик» – деп Байымбет айткан» деген сөздөр тема катары берилген.

² Тексттер эски өткөндөрдү эскерип, жанынын маанисин айтам деген мүнөздөгү акындын эскертүүсүнөн башталып, орустар кыргыз жерине келерден мурда эле Калыгул залим өкмөт болорун эскертип айткан эле дейт.

³ Ыр саптары Калыгул айткан сөздөр катары «деп айткан» делген эки сөз кошулган түрдө айтылат («орус болот – деп айткан...»).

⁴ Жем болот, кенч болот, же жардамчы болот, таламын талашат маанилеринде.

Жорук болот.
Кыргыз сага кара таш
Конуш болот.
Жердин, суунун ээси
Орус болот.
Өңү сары, көзү көк
Орус келет,
Узун чөптү шыпырып
Оруп келет,
Кыска чөптү жолотпой
Коруп келет,
Кызылдай сенин каныңды
Соруп келет,
Күндөн күнгө көбөйүп
Толуп келет.
Танапка салып жериңди,
Тарытып коёт,
Жашыңда күндү көрсөтүп¹,
Карытып коёт,
Жигитке жилик алдырбай,
Арытып коёт.
Жериңе келип жай салып,
Чениңди алат,
Илгери басып жүргүзбөй,
Деминди алат.
Оозундан сөз чыгарбай,
Кебинди алат,
Ынтымактан айырып,
Эбинди алат.
Башчы кылып паралап,
Бегинди алат.
Казына жерден айырып,
Жайыңды алат,

---

¹ *Кыйынчылыкты тарттырып маанисинде.*

Кара кызмат кылдырып,
Шайынды алат.
Кадырлап сыйлап, көпөс – деп,
Байынды алат.
Кара нан жүктөп солдатка
Төөндү алат,
Кара кызмат кылдырып,
Жөөндү алат.
Кордук кылып, союшка
Коюнду алат,
Тамашанды түгөтүп,
Тоюнду алат,
Чогоолдордун колуна
Союлду алат.
Кара жолго байлатып,
Атынды алат,
Кара кызмат кылдырып,
Акынды алат.
Алдап сүйлөп, жакындап,
Акылды алат,
Ынтымактан айырып,
Батынды алат,
Сүйдүмгө салып, сүйлөшүп,
Катынды алат.
Баатырлардын колуна
Найзаны алат,
Ак буудайдан арттырып
Арпаны алат.
Ата уулу – деп, жактырып,
Калчаны¹ алат,
Калча сурап, бий болуп
Канчаны алат.

---

¹ Сүрдүү, баатыр маанисинде.

Капкалуу шаар – кара кент¹
Калаанды алат.
Кара кызмат – солдатка
Балаңды алат,
Кыймылдатпай күн мурун
Чаманды алат.
Тоого сүрүп чыгарып,
Талаанды алат.
Карагайдын башында
Чыны болот²,
Чыныга байлап жүргүзгөн
Зымы болот.
Алты айлык жолдон бир күндө
Кабар алат,
Ар болушка бир жигит
Чабар алат,
Чабары чаап кагазды
Ташып турат,
Жылдан жылга мээнети
Ашып турат,
Сөөгүң сыздап, күйгөндөн
Жашып турат.
Сыр алдырбай, сыртыңдан
Басып турат.
Карагайдан салдырган
Чарбагы болот,
Калың журтту коркуткан
Арбагы болот.
Кой ордуна кайтарган
Доңузу болот,

---

¹ *Кент* – кыштак, отурукташкан эл чогуу жашаган чакан шаар, калаа.

² Төмөнкү (8—10 сап) саптардын өзүнчө варианты Тоголок Молдодон 1922-жылы жазылып алынган тексттерде да орун алган.

Корсулдашып сүйлөшкөн
Добушу болот.
Ак кагаздан жүргүзгөн
Акчасы болот,
Алма, өрүк, жер-жемиш
Бакчасы болот,
Темирден кылган жатуучу
Тактасы болот,
Жети күндө бир майрам
Аптасы болот.
Чолок күрмө чудуйтуп
Кийип турат,
Тике туруп, олтурбай
Сийип турат,
Сураган журту зыркырап
Күйүп турат.
Өз билгенин бербеген
Кежир болот,
Иштеткени оокатка
Темир болот,
Сураган журту күйгөндөн
Көмүр болот.
Кармап турган улугу
Залим болот,
Залимдиги дапдайын
Маалым болот,
Букарасы күйгөндөн
Жалын болот,
Кебин адам укпаган
Кеңеши болот,
Көлгө салган кош кайык
Кемеси болот,
Он солдатка бир башчы
Төрөсү болот.

Бул дүнүйө чиркинде¹
Армансыз пенде жок экен,
Ажал тагдыр келгенде
Атканда тийген ок экен.
Так Сулайман байгамбар
Миң катын алган экен,
Миң катындан бир дагы бала көрбөй,
Арман кылып Сулайман,
Акыретке барган экен.
Жашым келди сексенге кайгырамын,
Бир баланын жогунан зар кыламын²,
Арыз айтамын Аллага жалганы жок,
Асыл жандан бир тук калганы жок.
Баласы жоктун тили жок,
Балан деп айтар үнү жок,
Жалган дүйнө чиркинде
Жарытып көрөр күнү жок.
Эки кудай – аялга,
Бир кудайы – кудайы,
Бир кудайы – жубайы.
Берейин деген кулуна
Белен кылат жолуна,
Уулу болот урматтуу,
Кызы болот кылыктуу.
Келини болот келбеттүү,
Кемпири болот сөөлөттүү.

---

¹ Жогорку ыр саптары менен бул ыр сабынын арасында башка тексттер жок. Буга караганда ушул саптан башталган төмөндөгү тексттерди да Калыгулга таандык ойлор – деп кабыл алуу он. Бирок информатор эмне үчүндүр төмөнкүлөрдү формасы жактан башка үлгүдө бериптир. Ошондой эле мазмундук жактан да буга чейинки жана мындан кийинки тексттердин арасында айырма бар.

² Сексенге келгенче баласыз болуп кайгырганга караганда ыр саптары Тоголок Молдонун өзү жөнүндө болушу да мүмкүн.

Урайын десе кудайын
Уулун душман жудайын,
Кырсыктаса кудайын
Кызың душман жудайын,
Кетирем десе кудайын
Келиниң душман жудайын,
Уулун кетет оройтуп,
Кызың кетет кыр айтып,
Келиниң кетет кер айтып,
Кемпириң жыгат тырайтып.

КАЛЫГУЛ АТА¹

Кезинде Орто-Токой
Көл болорсун,
Үстүндө каз-өрдөккө
Мол болорсун,
Ошондо кыргыз эли онолорсун².
Жакшыдан мөөн тууйт,
Жамандан жаан тууйт,
Эки көрөгөчтөн суу карек³ тууйт,
Таздан жаргак баш тууйт,
Шайтандан каргаса да өлбөс тууйт.
Карыганда катын жоо,
Кайрылышпайт жакын жоо,
Эңкейгенде элин жоо,
Эки тизе, белин жоо,
Күч-кубатың кеткенде

---

¹ Эл оозеки чыгармалары. Жыйнаган Кулубеков Аалы (Кочкор району) Кыргыз Улуттук илимдер академиясынын кол жазмалар фондусу, инв. 587 (5225).

² Жогорку даректе, 1-дептер, 168-бет (1943-ж. жазылган).

³ *Суу карек* – карама сокур, бул жерде бош, начар маанисинде.

Уулуң менен келин жоо,
Ушунун баары жоо болсо
Кайдан болот дениң соо¹.

КАЛЫГУЛДУН МАКАЛЫ²

Жыйырма менен отуз жаш
Өтсө келбейт бул кайтып,
Желип өмүр өткөн соң
Жигит болбойт чал кайтып,
Аргымак атың арыса
Алмагы кыйын жал кайтып,
Чынарың кессен түбүнөн
Чырпыгы болбойт тал кайтып,
Чындап ажал келген соң
Чыкса келбейт жан кайтып.
Кетсе дөөлөт колуңдан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Кедейчилик жигиттин
Кейпин бузат шалдайтып,
Келе!— деп келсе бересен
Кейитет жанды саргайтып.
Берейин десең малың жок,
Бешинди алат далдайтып.
Жигиттерге кыз жакшы,
Мүнүшкөргө куш жакшы,
Тил албаган жаманга
Акыл сөздөн муш жакшы.
Бул жалганда нур жакшы,

---

¹ Жогорку эле даректе.

² Месели делбестен, ушул түрдө «макалы» деп да айтыла берет. Материал Жумгал районундагы Ленин атындагы колхоздо жашаган 78 жаштагы Абдыкадыр Алыбаевден 1959-ж. жазылган. Жазып алган Батма Кебекова.

Булбулдарга гүл жакшы,
Мундуунун черин жазууга
Булбул күбө тил жакшы.
Алыска сапар жол жүрсөн
Аземдүү жорго ат жакшы.
Окусан билим үйрөнүп
Орундуу жазган кат жакшы,
Сараңдардын мининен
Жалгыз да болсо март жакшы,
Пайдасы жок туугандан
Мамилелүү сарт жакшы.
Медери жок туугандан
Бек кармашкан жат жакшы.
Кеби жаман катындан
Келте ооруган дарт жакшы.
Мөмөсү жок дарактан
Жапайы чыккан тал жакшы.
Адамдын учар канаты —
Аз деле болсо мал жакшы.
Каз, өрдөккө көл жакшы,
Катындарга эр жакшы,
Кадыр тапкан жигитке
Кара түркүн бай жакшы.
Бербесе да, медреселүү,
Берекелүү эл жакшы.
Чар тарапка мал оттоп,
Чарбадарга тоо жакшы,
Качса кетет кутулуп,
Кайберенге зоо жакшы,
Көрө албаган туугандан
Каршылашкан жоо жакшы.
Жигитте бир ат болбосо,
Минсе чаты толбосо,

Чалгыны сынган куш мен¹ тең,
Сарамжал үйдө жок болсо
Көтөрүп койгон ыш² мен тең,
Алганың жаман болгон соң
Жамбаштан өткөн сыз мен тең,
Жеңең жаман болгон соң
Жети ай кыска кыш мен тең,
Жайкалып шибер чыкпаса
Жай деле болсо кыш мен тең.
Уулун жаман болгон соң
Нашаа чеккен сарт мен тең,
Инин жаман болгон соң
Арак ичкен мас мен тең,
Келиниң жаман болгон соң
Керексиз жаткан таш мен тең.
Кызың жаман болгон соң
Ит ичпеген аш мен тең.
Атаң кежир болгон соң
Эрегишкен кас мен тең.
Жамгыр жаап, сел жүрсө³
Жаз да болсо кыш мен тең,
Үйүндөн жамгыр куюлса
Үй да болсо тышка тең,
Бетинен бедер кеткен соң
Кымкап да болсо бөз мен тең,
Акылы жок боз бала
Соо да болсо мас мен тең.

---

¹ Мен, «менен» деген сөздүн ыр тизмегиндеги ыргакка ылайык кыскартылып айтылышы.

² *Көтөрүп койгон ыш* – мааниси бизге белгисиз. Балким, «көтөрүп койгон кыш делип, жыланач дубал, бош турган, кангыраган үй маанисин туюнтар.

³ Төмөнкү сегиз сап ыр – «Кыргыз эл ырчылары» аттуу китептен алынды. «Кыргыз эл ырчылары», Бишкек, 1994, 54-бет.

КАЛЫГУЛДУН САНАТЫ¹

Жакшы болсоң жердей бол
Баарын чыдап көтөргөн,
Таза болсоң суудай бол
Жаманды жууп кетирген.
Ырыс алды – ынтымак,
Ынтымагың жок болсо
Алдындан таяр алтын так.
Ары жок күлкүчү,
Акылы жок уйкучу.
Аюу аманын тилейт,
Акмак жамандыкты тилейт.
Кызаргандын баарысы
Манат болот турбайбы,
Кылган иштин баарысы
Адат болот турбайбы,
Айткан сөздүн баарысы
Санат болот турбайбы.
Аттуусун коюп, жөөнү айтам,
Алпты коюп, дөөнү айтам,
Катар-катар лөктү айтам,
Калп айтпаган төптү айтам,
Көкүрөк ачык² болбосо
Көзүң көрүп не кылат,
Жан кыйналат дебесе
Жардылыктан ким өлөт.
Атаандашпай койбойт абысын,
Ак шумкар карайт чабытын,
Аларман ууру көз салат
Адырмак тоонун жыбытын.
Кара куш карайт кардына,

---

¹ Жети-Өгүз районунан 1968-жылы 78 жаштагы Алчикеев Жунушбайдан жазылган. Катчылар С. Закиров, Б. Кебекова, Ж.Мусаева, инв. № 531 (5150), 4-дептер, 47—52-беттер.

² *Көкүрөк ачык* – акылдуу, билимдүү маанисинде.

Кара жемсөө азамат
Карабайт жек-жаат, жакынга.
Конгуроо такса жарашат
Койкойгон кара нарына.
Орой киши баатыр болор,
От чыкпай жериң такыр болор,
Ошол заман жакын болор.
Аягың таш болор,
Кулуң баш болор,
Мингениң жыгач ат болор,
Кылганың казам ант болор,
Ыгы жокко жан берип,
Ыйманынан жат болор.
Бактылууну карасаң
Муз үстүнө от жагат,
Багы жокту карачы
Кургак үйдөн суу тамат.
Аккула аттар кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок,
Ага-ини кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.
Бедери жок торкодон
Бек токулган бөз жакшы,
Медери жок туугандан
Бек сыйлашкан жат жакшы.
Алтын ээр атка чак,
Атка тынчы жок болсо
Алтынын алып отко жак,
Акылдаш тууган болбосо
Акырын сүйлөп, жатка жак.
Күмүш ээр атка чак,
Атка тынчы болбосо
Күмүшүн алып, отко жак,
Күйөр тууган болбосо
Күлө багып, жатка жак.
Бул дүйнөдөн не карып —
Сатылбаган бөз карып,

Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болот тез карып,
Кадырын жене билбесе
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Улугу калыс болбосо
Убара болот, эл карып.
Жалтандын башы муз болор,
Жаман менен дос болбо,
Жаман менен дос болсо
Акыры келип доо болор.
Жакшы менен дос болсон
Өмүрүнчө кушташат¹,
Жаман менен дос болсон
Артып кетти меники,
Алганыңды бергин – деп,
Акыры бир күн мушташат.
Кетсе дөөлөт башыңдан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе! – деп, келсе бересең,
Берериң колдо жок болсо,
Кайран жанды саргайтып,
Чырпыгың сынса талынан
Чынар болбойт ал кайтып.
Чындап ажал келгенде
Кайрылып келбейт жан кайтып,
Өткөн өмүр – качкан куш,
Колго конбойт ал кайтып.
Көгүчкөн учат жем чыкса,
Көк тулпар чуркайт тер чыкса,
Көнүлү тынат көпчүлүк
Көзгө толор эр чыкса,
Көөрүктүн оту тутанбайт

---

¹ *Кушташат* – сыйлашат, жакшы мамиледе болот, саламга келет, ал-абал сурашат, катташат маанисинде.

Көт жагынан жел чыкса,
Көч жүрө албай токтолот
Көз учкан бийик зоо болсо¹...

КАЛЫГУЛ²

Биринчисин айтайын —
Бирдиги кеткен эл жаман,
Экинчисин айтайын —
Энеси өлгөн кыз жаман,
Үчүнчүсүн айтайын —
Үлгүсүз бүткөн иш жаман,
Төртүнчүсүн айтайын —
Төрөсү жок журт жаман.
Бешинчисин айтайын —
Белгисиз өлгөн эр жаман,
Алтынчысын айтайын —
Айтышса сөзү өтпөгөн,
Кармашса күчү жетпеген
Аргасы кеткен жок жаман.
Келинди мээнет басарда
Кайненеси кас болот,
Баланы мээнет басарда
Башы ылжырап таз болот,
Жакшыны мээнет басарда
Жакынына кас болот,
Тузду мээнет басарда
Далкысы чыгып, шор болот,
Кызды мээнет басарда
Атасынын төрүндө
Көп олтуруп кор болот.

---

¹ Текст үзүлүп калган. Кандайдыр себеп менен жазуу иши аягына чыгарылбаган өңдөнөт.

² Ысык-Көлдүн Ак-Суу районундагы Маман айылында жашаган 85 жаштагы Жантаев Кадыракундун айтуусу боюнча. Жазган Анара Токомбаева. Инв. № 526 (5127), 3-дептер, 1–2-беттер.

III

САНАТ-НАСЫЯТ, ТЕРМЕ ЫРЛАР ЖАНА МАКАЛ-ЛАКАПТАР¹

АРСТАНБЕК АКЫНДЫН САНАТЫ²

Байталдан тууган керди алар³,
Башчы болгон эрди алар,
Эгинге жайлуу жерди алар.
Капыр алар жеринди,
Катка салар элинди,
Кайыштырар белинди.
Токой токол болор,
Токолдон байбиче болор.
Уй бул болор,
Кул бий болор.
Тегиз жерден тегирмен жүрөр,
Тексиз жерден бий чыгар.
Көзү чункур, мурду чон
Орус чыгар,
Ата-атанын уулуна болуш чыгар.
Кызыл жезден жасаган

---

¹ Эл арасындагы айрым адамдардан, жашаган доору жактан Калыгулга жакын турган белгилүү акын-ырчылардан жазылган улуу ойчулга таандык болушу, же ал өз сөздөрүндө пайдаланышы мүмкүн деп эсептелген материалдар.

² 1922-жылы 2-октябрда Нарын өрөөнүндөгү Ак-Булун деген жерде Арстанбек менен катташ болуп жүргөн 82 жаштагы Чулчуке уулу Алыбек ажынын айтуусунда кагаз бетине түшүрүлгөн. Жазган адам Каюм Мифтаков. Инв. № 1013, 1-китеп, 196–198-беттер.

³ Түп нускадагы бардык материал эмес, мазмун-маңызы боюнча Калыгулдун айткандарына жакын турган, ошол адамга таандык, же ал кишинин тиешеси болуусу мүмкүн дешке боло турган ыр саптары гана тандалып алынды жана формасы кандай жазылса ошол түрдө өзгөртүүсүз берилди.

Тыйын чыгат дечү эле,
Атасынан баласы
Кыйын чыгар дечү эле.
Калкан жака, тар жөндүү
Кийим чыгат дечү эле,
Атасынан баласы
Кыйын чыгат дечү эле.
Сактаарсың сары талааны,
Салдаттыкка берерсин
Колундан кармап балаңды.
Жакшы киши тул болор,
Түбү казак, кыргыз балдары
Сары оруска кул болор.

АРСТАНБЕК

«ТАР ЗАМАН»¹

Төрт булуңдап ор казган²,
Карагайдан тургузган
Коргон чыгат – дечү эле,

---

¹ 1922-жылы 5-октябрда Ак-Булуңда К. Мифтаков жазып алган. Кимден жазып алганы өз алдынча көрсөтүлгөн эмес, кыясы, буга чейинки акындын өмүрүнө байланышкан маалыматтарды жана анын «Санат» ырларын айтып берген Арстанбектин курдашы (К. Мифтаковдун маалыматы) 82 жаштагы Алыбек Чулчуке уулунун айтуусунда жазылган өңдөнөт. Материал инв. № 1013, 1-китепте сакталат, 203–207-беттер.

² Түп нускадагы жазылган материалдар бүт эмес, арасынан мазмуну боюнча Калыгулдун айткандарына жакын тургандары ага тиешеси болуусу мүмкүн деп эсептелгендери гана тандалып берилди. Ыр саптарынын формалык белгилери өзгөртүлбөй, түп нускадагы үлгүдө сакталды. Анткени ар бир экинчи ыр сабынын аягындагы кайталануучу «деди эле» деген сөздөр Арстанбек башка бирөөнүн, б.а., Калыгулдун айткандарын кайталап, ошол ушундай болот дечү эле деп жатканынын күбөсүнүн милдетин аткарып турат.

Ошо коргон ичинен
Оозу түктүү, көзү көк
Орус чыгат – деди эле,
Узун чөптүн баарысын
Оруп чыгат – деди эле,
Кыска чөптүн баарысын
Коруп чыгат – деди эле,
Ай-ааламдын баарысын
Соруп чыгат – деди эле.
Бул сары орустун тушунда
Кызыл жезден жасаган
Тыйын чыгат – дечү эле,
Алка жака жамынган
Кийим чыгат – дечү эле,
Атасынан баласы
Кыйын чыгат – дечү эле.
Атасынан баласы
Кыйын чыгат – дечү эле.
Сактаарсың сары талааны,
Салдаттыкка берерсин
Ичинден чыккан баланды.
Эки башын кайкайтып
Кайык чыгат – дечү эле,
Элечегин булгалап
Зайып чыгат – дечү эле.
Жаман жакшы болот,
Жакшы жаман болот.
Тоо токол болот,
Токол байбиче болот,
Уй бул болот,
Кул бий болот.
Тегиз жерден тегирмен чыгат,
Тексиз жерден бий чыгат.
Обол мурун ден соолук,
Андан кийин ак жоолук,

Андан кийин он соолук.
Азылуу казан болсо,
Салылуу тулга болсо,
Үстүндө үй болсо
Жардымын деген киши
Акыретинден ажырайсың.
Сөздү сөздө,
Айтып жиберип
Артынан көздө.
Сөз айласын билбеген
Сөздү өзүнө келтирет,
Күч айласын билбеген
Көчкөндө көлүк өлтүрөт.
Тоону, ташты сел бузат,
Адамды ушак бузат,
Журтту курама бузат.
Жакшы болмок баш иштен,
Жаман болмок ар иштен¹.

---

¹ Бир тексттеринин аягында «жогоруда жазылгандан апачык көрүнүп турат. Тек, бул ырлар Арстанбектин ырына ээрчип гана ырдалган ырлар. Арстанбектин өзү айткан ырлар эмес. Ушу дептердин 33-бетин караңыздар» – деп жазылган К. Мифтаковдун эскертүүсү бар. Кыясы, фольклорчу ыр тексттериндеги көп сөздөрдүн мазмундук белгилери Арстанбек айтканга окшобогонун байкаган өңдөнөт. Бирок мындан тексттерди айтып берип жаздырган адам – информатор Арстанбекке таандык эмес материалдарды эле ага таандыкташтырып койгон деген корутунду чыгарууга болбойт. Тексттерди Арстанбек ушул түрдө, арасына өз сөздөрүн да кошуп айтып жүрүшү толук ыктымал. Муну менен ал Калыгулга тиешелүү сөздөрдү – ыр саптарын өзүнө менчиктештирип алган деш мүмкүн эмес. Ал жөн гана Калыгул айткандарды кайталап, өзүнчө варианты менен айткан. Мындай ык элдик оозеки көркөм чыгармачылыкта кеңири жолуккан белги.

САНАТ ЫР¹

Кызаргандын баарысы²
Манат болот турбайбы,
Кылган иштин баарысы
Адат болот турбайбы,
Ирмегендин баарысы
Канат болот турбайбы,
Ырдагандын баарысы
Санат болот турбайбы.
Көкүрөк чечен болбосо
Көзү көрүп не кылат,
Жан кыйналат дебесе
Жардылыктан ким өлөт.
Кара илек болбой кар кетпейт,
Капсалаң болбой жут болбойт.
Кара өзгөй болбой доо болбойт,
Шагылы болбой зоо болбойт,
Шайыры болбой эл болбойт,
Бейили жакшы кем болбойт.
Чаң созулат тамандан,
Жакшылык келбейт жамандан.
Булбулдун мукам үнү бар,

---

¹ Материал «Сагымбай акын Орозбаковдон санат ырга мисал» деген ат менен жазылган. Жазган адам К. Мифтаков, мурдагы барактагы коюлган датага караганда 1922-жылы, 5-октябрда жазылган. Айтып берген адам белгилүү манасчы Сагымбай Орозбаков. Бирок фольклорчунун ою боюнча ыр тексттери манасчынын өзү чыгарган төл чыгармасы эмес, жалпы эле элдик санат ырлардын кандай түзүлөрүн, мазмуну кандай болорун билүүгө жардам берүүчү үлгү катарындагы милдетти аткарган материалдар.

² Түп нускадагы ыр тексттери катары менен бүт берилбестен, алардын арасынан Калыгулга таандык, же ал да айтуусу мүмкүн делген саптар, ыр түрмөктөрү тандалып алынып берилди. Инв. № 1013, 1-китеп, 208–209-беттер.

Тайлактын таза жүнү бар.
Боло турган азамат
Болоттон кылыч байланып,
Жоого тийсе сүрү бар.
Тамды тешкен уурунун
Сабы кыска чоту бар,
Боло турган жигиттин
Жүрөгүндө оту бар.
Жалсыздан айгыр салбанар,
Жарагыдай ат туубайт,
Жайсыздан катын албаңар,
Жарыткыдай эр туубайт.
Аргымак мойнун ок кесет,
Азамат мойнун жок кесет.
Аргымактын азганы —
Алыска сапар басканы,
Азамат эрдин азганы —
Көчкөндө жөө басканы,
Аргымак атта жал жок — деп,
Албай таштап өтпөнөр,
Азамат эрде мал жок — деп,
Жоого таштап кетпенер.
Өзөндүү сууга тал бүтөт,
Өлбөгөн кулга мал бүтөт,
Мал бүткөнчө эс кетет,
Ага-инидей дос кетет.
Куурай чыкпас куу такыр
Куурай чыгып бергенде
Күлүк чуркап өтө албайт,
Мал бүтпөгөн куу жакыр
Мал жыйылып бүткөндө
Айдап журтка жете албайт.
Жаман атка жал бүтсө
Жанына торсук¹ байлатпайт.

---

¹ Торсук – кол чанач, кичинекей чанач.

Жаман эрге мал бүтсө
Жанына коншу кондурбайт,
Кондурса да ондурбайт,
Жаман атты буйга мин,
Түнөп калган уйга мин,
Чанач алып сууга мин.
Ишенимдүү жакшы атты
Көтөрүлгөн тууга мин,
Кулак тунган чууга мин.
Ажалың чындап жетер да,
Ажалың чындап жетпесе
Азабыңдан куткарып
Алып чыгып кетер да.
Ат качанаак болгон соң,
Аштан, тойдон калган соң,
Күлүктүгү не пайда,
Алганың сулуу болгон соң,
Аркырап беттен алган соң,
Сулуулугу не пайда?!
Ат жакшысы боз болот,
Алганы жакшы жолукса
Атасы душман дос болот.
Этекти кессең жең болбойт,
Эзелки душман эл болбойт,
Жеткилең бийик жол болбойт,
Желкени кессең тон болбойт.
Жээн-тага эл болбойт,
Жеке тамчы сел болбойт.
Жалгыз аттан чаң чыкпайт,
Талды чапсаң кан чыкпайт,
Жалгыз өлсө чуу чыкпайт,
Жар бөгөсө суу чыкпайт.
Жапан-жапан кар жааса
Жаш куурай башын көтөрбөйт.

Жаман эрден мал тайса
Жаздыктан башын көтөрбөйт.
Ак чаңчыл тоонун этегин
Адис мерген кийиктейт,
Алганы жакшы жолукса,
Азамат көөнү бийиктейт.
Кара кулак аттар¹ кимде жок,
Жүгүрбөсө тайча жок,
Ага-тууган кимде жок,
Сыйлашпаса жатча жок.
Бедери жок торкодон
Бек токуган бөз жакшы,
Медери жок туугандан
Бек сүйлөшкөн жат жакшы.
Алтындуу ээр ак кабак,
Атты жоор кылган соң
Алтынын алып, отко жак.
Аяшар тууган болбосо
Акырын сүйлөп, жатка жак.
Күмүш ээр ак кабак,
Атка тынчы болбосо,
Күмүшүн алып отко жак,
Күйөр тууган болбосо,
Күлө багып, жатка жак.
Коргондуу жердин ору бар,
Улуктун кетте зору бар,
Экинин бири болбогон
Кембагал эрдин шору бар.
Экөөгө бергис бирөө бар,
Өгөөгө бергис бүлөө бар,
Атка бергис кунан бар,
Кызга бергис жубан бар.

---

¹ *Кара кулак ат* – күч-кубатка толгон, жетилген ат.

Бирге жатпа биткорго¹,
Соода кылба сүткорго,
Айыл конбо анткорго.
Жолдош болбо айгакка,
Мүдүрүлтөт тайгакка.
Кар эресе суу болот,
Карагай башы куу болот,
Кан белгиси туу болот,
Кан жандаган жигиттин
Жүрөгү сары суу болот.
Кара кой соймок барлыктан,
Канга бармак жарлыктан,
Калк сурамак нарлыктан.
Ат жоорутмак тердиктен,
Найза саймак эрдиктен.
Аскар, аскар, аскар тоо,
Аягы барып чат болот,
Атадан алтоо туулса
Сыйлашпаса жат болот.
Теректин түбү тыт болот,
Жаман киши кырт болот,
Каарына алганда
Ак жайдын күнү жут болот.
Жигиттин багы ачылбайт
Өз колунда болбосо,

---

¹ «Санат ыр» деген темадагы материалдар Сагымбай манасчыдан эки жолу жазылган экен. Алар бири-бирине жакын, көп саптары окшош болгону менен бир эле жазылгандын көчүрмөсү эмес. Экинчи жолку жазылган тексттер (аларды К.Мифтаков 1922-жылы, 18-июлда жазыптыр) биринчи жазылгандын өзүнчө варианты – айрым өзгөрүүлөр бар. Анын үстүнө 18-июлда жазылган тексттер бир топ арбын. Ушул ыр сабынан тартып манасчыдан кийин жазылган тексттердин жогоруда берилген биринчи текстке кирбеген ыр саптарынан Калыгулдуун сөздөрүнө мазмундаш, же ал пайдалануусу мүмкүн, андан калган мурастардын катарына кириши ыктымал деген үлгүлөр тандалып берилди. Инв. № 10136, 229–234-беттер.

Ак бөкөн келип жыгылат
Алдын казып орлосо,
Ак шумкар келип илинет
Саятчы алдын торлосо,
Душманына кор болот
Өз тууганы кордосо,
Ийри жыгач түз болот
Тезге салып мордосо¹.
Бул дүйнөдө не карып —
Ак калалуу бөз карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болор тез карып,
Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып.
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Каз, өрдөгү болбосо
Айдың чалкар көл² карып,
Мурадын таап албаса
Кемел³ да болсо уул карып.
Улук адыл болбосо
Убара болот – эл карып,
Жакшыларга айтпаган
Алтын-каухар сөз карып,
Ата Журту букара.
Өз колунда болбосо
Кайраттуу тууган эр карып.

---

¹ *Мордосо* – түзөтсө, калыпка салып түзөтсө.

² *Айдың чалкар көл* – суусу толук, чоң көл.

³ *Кемел* – нар төө. Бул жерде мыкты маанисинде. Жалпы эле кемелине келүү – өсүп жетилүү, алы-күчү толуу маанилерин туюнтат.

Жалтандын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсон
Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсон
Өлгөнчөктү кушташат,
Жаман менен дос болсон
Баягымды бергин – деп,
Эки айдан кийин мушташат.
Арым-арым жүгүрсө
Аттын чери жазылат,
Алым алып иштесе
Катындын чери жазылат.
Күрпөң-күрпөң жүгүрсө
Күлүктүн чери жазылат.
Күндө үч убак күбүсө
Мүлктүн чери жазылат.
Бутун шилтеп басканда
Бечелдин чери жазылат,
Мандайлашып айтышса
Чечендин чери жазылат.
Анча-мынча мал күтсө
Бакырдын чери жазылат.
Көзү көрүп басканда
Сокурдун чери жазылат.
Чабендестер¹ чогулса
Улактын² чери жазылат,
Саралалуу көп жылкы
Кең сайдан келип суу ичсе
Булактын чери жазылат.
Балдыздары келгенде

---

¹ Чабендес – атка мыкты жүрө билген адам.

² Улак – көк бөрү оюну, улак тартуу оюну.

Күйөөнүн көөнү ачылат.
Кештене жоолук тиккенде
Уздун чери жазылат,
Күйөөлөрү келгенде
Кыздын чери жазылат.
Балдыздары келгенде
Күйөөнүн көңүлү ачылат,
Аны көрүп турганда
Бирөөнүн чери жазылат.
Кетсе дөөлөт колуңдан
Келмеги кыйын мал кайтып,
Келе десе бересен
Кетет өңдү саргайтып.
Чырпыгың сынса талынан
Чынар болбойт ал кайтып,
Чындап ажал келген соң
Чыккан жан келбейт ал кайтып.
Өткөн өмүр – качкан куш,
Колуңа келбейт ал кайтып,
Туйгунуң качса колуңдан,
Тууруна конбойт ал кайтып.
Катынды мээнет чырмаса
Каяша айтат эрине,
Жардыны мээнет чырмаса
Аштыгы чыкпайт жерине.
Атты мээнет чырмаса
Аягынан басынат.
Төөнү мээнет чырмаса
Котур болуп кашынат,
Байды мээнет чырмаса
Ашканага жашынат.
Тузду мээнет чырмаса

Далкы чыгып шор болот.
Кызды мээнет чырмаса
Атасынын төрүндө
Көп олтуруп кор болот.
Баланы мээнет чырмаса
Сарыгарт чыгып, таз болот,
Жакшыны мээнет чырмаса
Жакыны менен кас болот.
Кырчын айтат талмын – деп,
Кемер айтат жармын – деп,
Чымчык айтат кушмун – деп,
Чырпык айтат талмын – деп,
Эшек айтат малмын – деп.
Жекендүү көлдүн бал камыш
Жылкы салса от жанат.
Уулу жаман болгон соң
Тоодой болгон атасын
Төө үстүнөн ит кабат.
Ар немеге бир неме,
Кул күйөөгө күн жене –
Мамилеси бир теңге.
Кызыл-кызыл кыялар,
Кыргый талга уялаар,
Акыр заман болгондо
Такыясын колго алып
Кыз күйөөсүн кубалаар.
Мүлктү жыйсаң мылтык жый –
Жоого алдырбайт талаадан.
Малды баксаң койду бак,
Колуң кетпейт чарадан,
Итти баксаң сырттан бак
Кой алдырбайт короодон.

Жакшы уулдун башына
Ырыс менен кенч орнойт.
Жаман уулдун башына
Келтек менен союл ойнойт.
Жакшы кыздын башына
Бермет менен шуру орнойт.
Жаман кыздын башына
Сирке менен бит жойлойт.
Жетелүү шумкар баласы
Саркыт¹ койбой жем жебейт,
Жетесинде тойбогон
Тоймоюнча кел – дебейт.
Канжыганын катканын
Каптал билбейт, ат билет,
Азаматтын азганын
Өзү билбейт, жат билет.
Каса² шумкар каз алса
Канатын канга тийгизбейт,
Кан башына күн тууса
Карага³ сырын билгизбейт.
Мылтыктан тез ажал жок,
Тырмактай ак жарасы,
Булбулдан чечен бир куш жок,
Бармактай ак карасы⁴.
Чымын тийген төөгө⁵
Ойсул ата⁶ не пайда,

---

¹ *Саркыт* – калдык, түп.

² *Каса* – мыкты, кыраан.

³ *Кара* – жөнөкөй көпчүлүк, карапайым адам, кээде начар маанисинде.

⁴ *Карасы* – карааны, тулкусу, негизи, өзү.

⁵ *Чымын тийген төө* – төөнүн оорусунун аталышы.

⁶ *Ойсул ата* – төөнүн колдоочусу.

Курсактан урган жаманга
Айтып-айтпай не пайда.
Жакшы болсо катынын
Табыла берет акылың,
Куусаң кетпейт жакынын.
Жаман болсо катынын
Кетире берет акылың,
Чакырсаң келбейт жакынын.
Бар мактанса табылат,
Сабасында кору¹ бар,
Жок мактанса чабылат
Мандайында калың шору бар.
Келиниң жаман болгон соң
Итиң ичкен аш мен тең,
Уулуң жаман болгон соң
Апийим ичкен сарт мен тең,
Катынын жаман болгон соң
Кетпес кесел дарт мен тең.
Мокок бычак алганча
Тиштеп жегин тойгончо,
Жаман катын алганча
Бойдок жүргүн өлгөнчө.
Атан төө мас болсо
Тайлак төө менен дос болот,
Жаман киши мас болсо
Жакшысы менен кас болот.
Болорунда болуп өт,
Боз жоргодой бөжүп өт,
Болбостукка алганда
Болгондордун арабасын

---

¹ Кор – түп, негиз, уютку, же жыйылган, чогулган маанилеринде.

Намыс кылбай чегип өт.
Экөөгө бирөө бата албайт,
Аттууга жөө жете албайт,
Иниси жаман ит болсо
Талаага жалгыз жата албайт.
Бар болбой малың чачылбайт,
Жок болбой көтүң ачылбайт,
Башына мүшкүл иш түшпөй
Малың арзан сатылбайт.
Бий болбогон бий болсо
Сүйлөбөгөн сөз койбойт,
Бай болбогон бай болсо
Башы бүтүн чөп койбойт.
Уста менен дос болсоң
Нар кескенин аларсың.
Ууру менен дос болсоң
Бир балаага каларсың.
Казанчынын эрки бар
Кайдан кулак чыгарса.
Жамгыр жаап сел жүрсө
Жаз да болсо кыш мен тең,
Бетинен бедер кеткен соң
Кымкап да болсо бөз мен тең,
Кадырман болгон зайыбың
Картайса да кыз мен тең.
Чапса балта өтөрбү¹
Чакырлоонун ташына,
Нелер келип, не кетпейт

---

¹ Сагымбай Орозбак уулунун өз оозунан 1922-ж. 6-сентябрда Нарында, Көк-Торпокто «Тамсил, санат, кара ыр» деген тема коюлуп жазылган материалдардан. Жазган К. Мифтаков. Инв. № 1013, 134–150-беттер.

Эр жигиттин башына,
Өлүм жакын, ойлонуп
Өмүр тиле жашына.
Өмүр берсе жашына,
Бак берсе кудай башына
Кеткен душман дос болуп,
Келер кайтып кашына.
Берип жатсаң тосулбай
Береке кирер ашына,
Санап берип бир адам
Зарурат¹ болуп булга алар
Сайдагы бекер ташына.
Урайын десе кудайың
Уулуң душман жудайың,
Кызың салат кыйыңга,
Кебиң өтпөйт жыйыңга.
Келиниң чыгар кер айтып,
Кемпириң жыгар тырайтып,
Дат айтарга дооң жок,
Жатасың бутуң сырайтып.
Жакшы көргөн жар-жорон
Жакшылык кылбайт кылайтып.
Өзүңдөн душман табылса
Өзгөгө бардыр не дээриң?!
Ыкыбал сүйсөң бу жайдан
Ынтымак тиле кудайдан,
Кудай берсе ынтымак
Куусаң да кетпейт ырыс-бак².
Кыйкырыгың кыр ашпай³,

---

¹ *Зарурат* – зарыл керек болуп, кыжаалат болуп маанисинде.

² Тексттердин мындан кийинки саптары «Сопу болгон мышык» аттуу мисал.

³ Тексттер «Санат ыр», «Замана» деген тема коюлуп, 1922-жылдын ноябрь айында (так датасы – ноябрь айынын кайсыл

Үн кыскарган замана¹,
Кылчык болуп кырпыйып,
Кыркса жуушан жашырбай
Жүн кыскарган замана.
Кылса жумуш бүтпөгөн,
Күн кыскарган замана.
Жатса уйку канбаган,
Түн кыскарган замана.
Карысына² жеткирбей
Бөз кыскарган замана.
Караса карыш жер көрбөй
Көз кыскарган замана.
Кардуу кыя бел ашпай
Көч кыскарган замана.
Баары момун бас болуп,
Чогоол билген замана,
Байбичелер бас болуп,
Токол билген замана.

күнүндө жазылгандыгы көрсөтүлбөптүр – С. М., А. А.) Нарындагы Он-Арча деген жерде белгилүү манасчы Сагымбайдын айтуусунан К. Мифтаков жазып алган. Инв. № 1013, 1-китеп, 151—154-беттер. Түп нускадагы текст толук берилбей, айрым саптары тандалып алынды.

¹ Бир саптарын формалык белгилери боюнча Калыгулдун сөздөрүнө жакындатуу – окшоштуруу үчүн «Кыйкырыгың кыр ашпай, үн кыскарат», түрүндө берүүгө болор эле. Бирок анда тексттерге кийлигишүүгө – аны өз алгачкы түрүнөн өзгөртүүгө туура келмек. Анын үстүнө бул жердеги тексттер, чынында, мазмуну жактан Калыгулдун айткандарына жакын турганы менен, ошол темадагы башка акындын – манасчы Сагымбайдын мурдагылардын таасиринде чыгарган өз чыгармасы. Бул жерде мазмуну жактан Калыгулга таандык мурастарга жакын турган, анын «Сөздөрүнүн» идеясы менен маңызын пайдаланган – кайталаган тексттер катары гана каралуу жөндүү.

² *Кары* – узундук чен өлчөмү. Кездеме колдун карысына ченелип-өлчөнүп пулданган, сатылган.

Ата кетип наркынан,
Уул билген замана.
Байы¹ кетип баркынан,
Кул бийлеген замана,
Кимде бир миң кой болсо
Бул бийлеген замана.
Жабууга атың жалы жок,
Кыл кыскарган замана,
Жайы-кышы жакындап,
Жыл кыскарган замана.
Жакасы бар, жеңи жок,
Жамынып жатар жери жок,
Тула бою топчулуу,
Тон кыскарган замана,
Озунуп чапкан союлуп,
Кол кыскарган замана².

---

¹ *Бай* – бул жерде ээси, кожоюну деген мааниде.

² Кыясы, тексттердин аягы бүтпөй калган. Үр тексттеринин акырында К. Мифтаковдун «акыры бар» деген эскертүүсү жазылган.

САНАТ¹

Бирге жатпа биткорго²,
Соода кылба сүткорго,
Айыл конбо анткорго.
Жолдош болбо айгакка,
Мүдүрүлтөр тайгакка.
Карагай башы куу болот,
Кар эресе суу болот.
Кан белгиси туу болот,
Кан жандаган жигиттин
Жүрөгү сары суу болот.
Казанга боолук таккан жок,
Кайыпты жыйып баккан жок,
Кара пейил жаккан жок.
Аттууну коюп, жөөнү айтам,
Арбак конгон дөөнү айтам,
Катар-катар лектү айтам,
Калп айтпаган төптү айтам.
Кара кой соймок барлыктан,
Канга бармак жарлыктан,
Калк сурамак нарлыктан.
Ат жоорутмак тердиктен,
Найза саймак эрликтен.
Аскар, аскар, аскар тоо,

---

¹ Нарындагы Тынымсейит элиндеги Шопок айылында Ыйса Жалпы уулунан (34 жашта) жазылган. Жазган адам К. Мифтаков. Текстти жазган датасы өзүнчө көрсөтүлбөптүр. Кыясы, мындан мурдагы бетке коюлган мезгил (1922-жыл, 5-октябрь) бул материалга да таандык өндөнөт.

² Түп нускадагы тексттер толук берилбей, арасынан мазмуну жактан Калыгулдун мурастарына жакын турган, ал адамга да тиешеси болуусу, же өз сөздөрүндө пайдалануусу мүмкүн делген саптар гана тандалып алынды. Инв. № 1013, 1-китеп, 210—211-беттер.

Аягы барып чап болот.
Атадан алтоо туулса да
Сыйлашпаса жат болот.
Теректин түбү тыт болот,
Жаман адам кырс болот,
Каарына алганда
Ак жайдын күнү жут болот.
Жигиттин багы ачылбайт
Өз колунда болбосо,
Ак бөкөн келип жыгылат
Саятчы¹ алдын тордосо.
Душманына кор болот
Өз тууганы кордосо,
Ийри жыгач түз болот
Тезге² салып мордосо.
Бул дүйнөдө не карып —
Агалалуу бөз³ карып,
Айтылбаган сөз карып,
Замандашы болбосо
Карыя болор тез карып,
Кадырын жеңе билбесе
Бойго жеткен кыз карып,
Эл жакалай конбосо
Бетегелүү бел карып,
Улугу адыл болбосо
Убара болот — эл карып,
Каз-өрдөгү болбосо
Айдың чалкар көл карып,

---

¹ *Саятчы* – тор тосуп кайберенге, куштарга уу кылуучу адам.

² Устанын жыгачты өзү каалагандай формага келтирүү үчүн пайдаланган атайын аспабынын түрү.

³ *Агалалуу бөз* – колдон токулуучу орой кездеме, бөздүн нар-чар сортунун бири.

Мурадын таап албаса
Кемел¹ да болсо уул карып.
Жакшыларга айтпаган
Алтын-каухар сөз карып.
Ата Журту, букара,
Өз колунда болбосо
Кайраттуу тууган эр карып.
Ашыгы² толук буудандын,
Өз колунда болбосо
Азабы артык туугандын.
Томугу толук буудандын,
Өз колунда болбосо
Азабы артык туугандын.
Томугу толук буудандын,
Өз колунда болбосо
Тозогу артык туугандын.
Жалтандын башы зоо болот,
Жаман менен дос болсоң
Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсоң
Өлгөнчөктү кушташат,
Жаман менен дос болсоң
Баягымды бергин – деп,
Эки айдан кийин мушташат.
Арым-арым жүгүрсө
Аттын чери жазылат,
Күрпөң-күрпөң жүгүрсө
Күлүктүн чери жазылат,

---

¹ *Кемел* – нар. Мыкты, күчтүү, толуп жетилген маанилеринде.

² *Ашык* – чүкө.

Алым алып¹ иштесе
Катындын чери жазылат.
Күндө үч убак күбүсө
Мүлктүн чери жазылат.
Бутун шилтеп басканда
Бечелдин чери жазылат,
Маңдайлашып айтышса
Чечендин чери жазылат.
Көзү көрүп басканда
Сокурдун чери жазылат,
Анча-мынча мал күтсө
Бакырдын чери жазылат.
Чабендестер чогулса
Улактын чери жазылат²,
Жакшы санат кеп укса
Кулактын чери жазылат.
Саралалуу көп жылкы
Сайдан суу ичкенде
Булактын чери жазылат.
Кештене³ жоолук тиккенде
Уздун чери жазылат.
Күйөөлөрү келгенде
Кыздын чери жазылат.
Балдыздары келгенде
Күйөөнүн чери жазылат,
Аны көрүп турганда
Бирөөнүн чери жазылат.

---

¹ *Алым алуу* – өрмөк согуу ишине байланышкан атайын ык.

² *Сөз көк бөрү, же улак* – улак тартыш оюну жөнүндө.

³ Сайма, саймалуу.

АРСТАНБЕК

АРСТАНБЕК БУЙЛАШ УУЛУ

(1824—1878)

Арстанбек – XIX кылымда жашаган кыргыз ырчыларынын эң көрүнүктүү өкүлү, чыгармачылык багыты жана мазмуну боюнча нускоочулардын тобуна кирет. Калк аны булбул атап, зор урмат көрсөткөн. Кыргыз адабияты, маданиятынын тарыхында зор из калтырган. Өз чыгармачылыгы менен замандаш жана кийинки (XIX кылымдын аягы, жыйырманчы кылымдын башы) төкмө жана жазгыч акындарга, ырчы, комузчу, күүчүлөргө зор таасир тийгизген. Тилекке каршы, Совет бийлиги мезгилинде (айрыкча 40-жылдардын аягынан баштап) Арстанбектин чыгармачылыгы бир жактуу бааланып, айрым патриархалдык-феодалдык доордун идеологиясын жактаган көз карашы өтө коюуланып, эскичил ырчы катарында чоң саясий айып жүктөлүп, жарым кылым убакыт иликтөө, изилдөө алкагынан четтетилип келди. Ошонун кесепетинен ырлары убагында жыйналбай, болгону да жарык көрбөй, адабий мурасынын бөксөрүшү жана музыкалык мурасынын толук колго тийбей, негизинен, фольклордук маанайда аңыз сөз болуп калышы өкүндүрбөй койбойт. Табигый түрдө акындын чыгармачылыгы өз учурунда да туура баасын албагандыктан, кыргыз адабиятынын тарыхында да чыныгы ордун ээлебей калган. Бирок калк акыйкатчыл жана калыс эмеспи, Арстанбек канчалык ургу-бергиге

алынса да, эл эсинен өчкөн жок, тескерисинче олуя, көзү ачык деп ыйык тутуп, анын акындык дараметин, комузчулук өнөрүн, күүчү-обончулугун, аткаруучулук чеберчилигин жогору баалап, ооздон оозго өткөрүп, камкордук менен сактап келди.

Акын өлөр алдында керээзин угуп, өзү менен коштошкону келген агайын-тууган жана журт билермандарына айткан акыркы сөзүндө: «Өз мурасын калк арасында айта жүр, унутулуп калбасын» – деп, шакирти Солтобайга бек тапшырат. Бүгүнкү күндө көксөгөн тилеги, мүдөөсү кечигип болсо да орундалды. Эгемендүүлүккө ээ болгон кыргыз калкы ардан эки кылымга жакын убакыт өтсө да эсинен чыгарбай, ырчылык дараметин аңыз кылып аздектеп келе жаткан улуу инсандын, ырды кара жамгырдай нөшөрлөткөн төкмө, чыгаан комузчу, ырчы, обончу, күүчү, чебер аткаруучу, көп тармактуу көркөм өнөрдүн башын бириктирип, ар кырдуу өнөрдүн туусун бийик көтөргөн ойчул, нускоочу Арстанбек Буйлаш уулунун туулган күнүнүн 170 жылдыгын (1994-ж.) чоң салтанат менен белгилеп, Нарындын кире бериш жеринде эстелик тургузду.

Арстанбек 1824-жылы Эки-Нарын ортосунда, Ийри-Сууда Буйлаш бийдин токолу Төрөкандан төрөлүп, 1878-жылы 54 жашында Ысык-Көлдүн тескейи Чычканда каза болот. Сөөгү Жуукунун үстү Ташкыя бейитине коюлат. Бугу уруусунун тынымсейит уругунан. Таланты ар кырдуу, чыгармачылыгы көп тармактуу. Жанрдык, мазмундук жагынан бай жана ар түрдүү. Калктын турмуш тиричилиги, социалдык ал-абалы жөнүндөгү терең ой толгоолору адамды кайдыгер калтырбайт. Ушул өзгөчөлүгү менен угуучулардын купулуна толуп, уккандар зор канагаттануу алган. Арстанбекти көрүп, ырларын өз оозунан угуп калган замандаштарынын эскерүү

сүнө караганда үнү мукам-кооз, аткаруу чеберчилиги бөтөнчө артык болуп, комуз чертүү жагынан адам баласын алдына салбай, чыгаан комузчу аталган. Акынды бир нече курдай көрүп, атасы Буйлаш жана бала чагы тууралуу баяндаган аңгемесин өз оозунан уккан Талип Байболот уулу Арстанбекке алгач Соң-Көлдөн жолугуп, айрыкча «Тар заманды» аткарганда тыңшоочулардын жалпы ыйлап отуруп угушу жаш өспүрүмдүн балалык баёо кезинде түбөлүк өчпөс из калтырат. «Мурун-соңду далай эле ырчыларды көрдүм, далай эле ыр уктум – дейт Талип Байболот уулу – бирок Арстанбектин ырындай кыябын келтирип ырдаган татыктуу ырларды уга алган жокмун». Ат-Башылык Калча карыя да (ал 1935-жылы каза болот): «Ырды төгүп-төгүп жибергенде ыйлап эле жаткан жандар болду» – деп эскерет. Арстанбектин ырчылык дарамети, чеберчилиги өнөрлөштөрү тарабынан да жогору бааланган. Жеңижок 1870-жылдардын аяк ченинде издеп барып, Каркырадан жолугуп, улуу акындын ырчылыктын жол-жобосу, сөз кадыры жөнүндө айткан нускасын угуп, көңүл төрүнөн түнөк берсе, Тоголок Молдо калк арасындагы чыгармаларын аздектеп иликтеп жүрүп, акындын нуска сөздөрүнүн кылым карыта муундан муунга, атадан балага өтүп, көөнөрбөс калк мурасына айлангандыгын баса белгилейт. Осмонкул ырчы Арстанбектин чыгармаларынын акыл, нускага толгон тереңдигин, сөзгө чебердиги «улаштырып сүйлөсө, оозунан шекер чубуруп» куюлушуп, уйкаштыкка устаттыгын белгилеп келип, өткөн-кеткенди жана келечекти таасын айткан ойчул катарында мүнөздөйт. Калык: «Анык даанышман ырчы» – деп жогору баа берет. Акындын чыгармачылыгына алгач көңүл бурган Тазабек Саманчин Арстанбекти

«ыр чыгаруу чебердиги жагынан өзүнө доордош акындардын баш үлгүсү» катарында мүнөздөгөн.

Кыскасы, бардык маалымдоочулар Арстанбекти көргөн да, көрбөгөн да, мурунку, кийинкилер да төкмөлүк, аткаруучулук мүмкүнчүлүгүнүн бийиктигин, сөзгө чебер, ойго терең, ойчул акын катарында мүнөздөшөт. Арстанбектин комузчулук өнөрү, ырчылык кудурети эл ичинде аңызга айланган. Анын эки ийининде эки периште отуруп сайрап туруучу экен, өткөндү гана эмес, келечекти да болжол айткан олуя, көзү ачык даанышман экен деген ишеним бек сакталган. Казак акыны Каңтарбай андан кереметтүү адам катарында сестенип айтышуудан баш тартат. Арстанбектин өзүнүн да «барбардигер кудурет», «жаасы күчтүү жараткан» жаркын талант берип, жөлөп-таяп жүргөнүнө ишеними бек көрүнөт. Ырында: «Периште ишим оңоду» – деп ар дайым баса белгилеп отурат. Жеңижок менен жолукканда атайылап өзүн издеп келген жаш өнөрлөшүнө олуттуу көңүл бөлүп, анын ырчылык дараметин, чыгармачылыгынын күчтүү, тайкы жагын таразалап талдай келип, келечекте жаш үй-бүлөнүн башына түшө турган бактысыздыкты көзү ачыктык менен алдын-ала билгендиги таң кала турган көрүнүш.

Кыскасы, калк булбул атаган сүйкүмдүү ырчысынын чыгармачылыгына, адамдык турпатына беркенин уламыштык мүнөз берген эмес. Анткени Арстанбектин оозеки түрүндө бизге жеткен азыноолак чыгармаларынан эле калк кыялында аңыздык деңгээлге көтөрүлгөндөй бийиктик, тереңдик, акылмандык, көрөгөчтүк, нускоочулук жана айтыш өнөрүнүн ири устаты экендиги көрүнүп турат.

Акындын чыгармаларын жыйноо ишине 20-жылдары көңүл бурулуп, 1922-жылы Каюм Мифтаков Ка-

ракол жана Нарын уездинен бир басма табакка жакын материал жыйнап келип, академиянын Кол жазмалар фондусуна өткөргөн, али да сакталып турат. Албетте, ушул азыноолак ырларга таянып, Арстанбектей чоң акындын чыгармачылыгына бир бүтүм жасоо же жыйынтык чыгаруу мүмкүн эмес болуучу. Анткени анын чыгармаларынын чордону эсептелген «Тар заман» да үзүндү түрүндө колго тийген, көптөгөн санат, термелери белгисиз бойдон калган. Айтыштары тууралуу бир да материал жок болуучу. Арстанбектин өмүр баянындагы маалыматтардын арасынан чындыктан четтеп кеткендери да орун алган. Баарынан өкүнүчтүүсү жарым кылым ушул гана чыгармалардын негизинде катуу сындалып, иликтөөгө тыюу салынып келди. Ал эми портреттик мүнөздөмөнүн автору тарабынан 1993-жылы Кабай Абдыракманов 1933–34-жылдары жазып калтырган араб, латын алфавитиндеги кол жазманын табылышы Арстанбектин чыгармачылыгынын бүдөмүк көп жактарын ачууга, башкача айтканда, анын кара ырчы, санатчы-нускоочулугун, айтышта адамды алдына салбаган ири устаттыгын, коомдун, турмуштун, ата-бабалык нарк нускасынын адеп-ахлактын ар кандай жагына, келечекке көз чаптырган ойчулдугун, көркөм сөздүн чебери экендигин аныктоого, чыгармачылык өмүрүндөгү ар кандай кырдаалдарды тактап, өз заманындагы өнөр-лөштөрү менен карым-катышы, кыдырган эл-жерин, көргөн ырчы-комузчулары жана акындын социалдык көз карашы, турмуш-тиричилик баамы, ырчылык көрөңгөсү жөнүндө толугураак түшүнүк алып, жалпы сөз эмес, конкреттүү маалыматтарга таянып ой жүгүртүүгө мүмкүндүк түздү.

Арстанбектин ырчылыкка болгон шыгы эрте, бала кезинен эле башталат. Ырчылыкты самап,

өңүндө да, түшүндө да түйшөлүп, делебеси козголот. Ырчыларга таандык салттуулуктан ал да куру эмес. Болочок акын бир күнү түш көрөт. Түшүндө эки өркөчү эки баладай ак төөгө минип, боз чепкен кийип, Ак-Дөбөнүн үстүнө чыгып, колуна ак комуз алып ырдап отурган болот. Эртеси атасына барып, түшүн жорутат. Буйлаш тирикарак баласынын өзү сыяктуу эл башкаруу жагына ыкташын каалап, анын ырчылыкка шык коюшун жактыра бербесе да, бир жакшы комуз чаптырып берет. Анын алгач кимден таасир-таалим алгандыгы жөнүндө маалымат жок. Бирок Арстанбектин балалык курагы «бий үйүндө, бий баласы» катарында тайраңдап өтпөй, салбар энесинин колунда кой, козу кайтарып, койчу колоңдун арасында жашагандыгы анын чыгармачылык өнөрканасынын чыныгы турмуштун нугунда калыптангандыгына өбөлгө түзгөн көрүнөт. Аны төрт түлүк малдын пайдасы, тамактын таттуусу, кийимдин жакшысы жөнүндө айткан алгачкы чакан санатынан байкоого болот. Акын буларга карапайым адамдардын критерийинен туруп баа берет. Кантсе да Арстанбектин 16 жашында Кокон хандыгы кыйыктап, саркерлерин жиберип айдаттырып кеткен атасы Буйлаш жана тынымсейит билермандарынын артынан Анжиянга барып, Ордо бектеринин астында ырдап, купулга толушу туткундалып баргандарга гана эмес, өзүнүн жеке тагдырында, чыгармачылыгында да чоң бурулуштан болду. Ордодо алгачкы ырдаган ырынын мазмунуна караганда эле ырчылык дарамети бир топ артып калгандыгы байкалат. Арстанбектин Кокон ордосунда бир жыл жүрүп, Маргалаң, Анжыянды аралап, түпкү Кокон ордосуна чейин барып ырдап, көптөгөн ырчы, комузчулар менен беттешип сынакка түшүшү, дутар күүсүн комузда сайратып,

тыңшоочулардын купулуна толугу анын акындык чеберчилигинин артышындагы ири өбөлгөдөн болгон. Ушул аралыкта ал өз чыгармачылык өнөрканасын ыр, күү менен гана байытпастан, сезимтал акын жер шартынын кооздугуна, калктын каада-салтына, турмуш тиричилигине кылдат байкоо салып, элдин жашоосунун оор жактарын, муктаждыгын туура талдап, өз турпагында ой жүгүртүүгө үлгү рөт. Буга Анжыян жөнүндө айткандары ачык күбө.

Ал «жарты нанды белине түйүп», «кол куушуруп ийилип» оокат кылган жармачтардын көптүгүн, ырчылык өнөрдүн бөксө жактарын да баамдайт.

Арстанбектин чыгармачылык өмүр жолу кыргыз тарыхынын кыйын кезеңдерине туура келет. Алсак, 1740-жылда негизделген Кокон феодалдык мамлекетинин бийлиги 1830-жылдардан баштап кыргыз жергесине да кеңири жайылып, Кыргызстан аймагынын мерчемдүү жерлерине чептерди куруп, аларга өздөрүнүн башкаруучуларын дайындап, саркерлер (кошун) менен камсыз кылып турушкан. Алык-салыктын түрү чексиз көбөйүп, эгин-тегин, козу-кой, бодо малдан баштап, ордо кыз, кылкуйрук делип, кыз-уландардын башына чейин жеткен. Каршылык кылгандарды зынданга салып, өлүм жазасын кеңири колдонуп, калкты өтө катаалдык менен бийлейт. Алардын жапайы кылык-жоругунан жана ашкере ач көздүгүнөн жабыркаган эл көз карандылыктан кутулуу үчүн тынымсыз каршылык көрсөтүп турат.

Арстанбектин Кокон бийлиги жөнүндө ырдаган ырлары бизге толук жеткен жок. Бирок ошол азыноолак ыр түрмөктөрүнөн эле анын Кокон бийлигинин маңызын калктын сезимине жеткире алган чебер ырчы экендигин көрсөтүп турат:

*«Азаматтын мойнуна
Аябаган бүлүктү
Салып турат кокондук,
Айгыр ат менен атан төө
Алып турат кокондук,
Каарына алганда
Бели катуу эрлерди
Жарып турат кокондук».*

Дегеле Кокон бийлигинин үстөмдүгү учурунда хан ордосуна жөнөтүлгөн жаш кыздардын тагдыры бөтөнчө аянычтуу эле. Кыргыз фольклорунда алардын муң-зары, арман ырларынын өзүнчө чоң тобун түзүп, угуучулардын ички сезимин козгойт. Арстанбектин ар кыл мүнөздөгү ырлары калктын ой-мүдөөсүн чагылыштырып, тикеден-тике алардын материалдык муктаждыгын, саясий укугун коргоого алат. Акындын ырларында журттун бейкутчулугу сыяктуу эл аң-сезиминде түнөк кылган түбөлүктүү идеялар көтөрүлөт. Өзүнүн ырындагы жана оозеки маалыматтарга караганда Арстанбек Кокон хандыгына кадырлуу жүрүп, калкка чоң аброй алып кайтат. Энеси күңдүктөн, «салбар» деген аттан кутулуп, чоң үй менен бирге көчүп жүрүү укугуна ээ болот. Ордо ханы, даткалар менен туз-даамдаш болуп, сыйдын үстүндө жүргөндүгүнө, үйүр жылкы айдап, чоң олжо менен кайткандыгына карабастан, өчпөс өчү, кетпес кеги ичинде кала берет. Калктын каржалып салык төлөп турушуна, материалдык, моралдык жагынан кысымга учурашына күбө болуп, зээни кейип, жаны ачыган Арстанбек Кокон бийлөөчүлөрүнүн жер соорусу Караколго келип отурукташып сайран кургандыгына жаны күйүп, көкүрөгүн тээп, көөдөнүнө батпай турган ачуу ызасын, ордого болгон жек көрүүсүн төмөнкү төрт сап ырга эле батырып берет:

*«Кокондук алды көлүңдү,
Кокуйлатты элиңди,
Көлдүн башын сарт алды,
Көкүрөктү дарт чалды».*

Ушундан эле анын ыр жаратуудагы чеберчилиги ачык көрүнүп турат.

Кыскасы, акындын өмүрүнүн күрдөөлдүү учуру ушул мезгилге туура келет. Анын жаш кезинде ордодогу адамды койчо мууздоо сыяктуу жапайычылыкты, бийлик башчыларынын арасындагы ар кандай тымызын сөз жүгүртүп араздашууларды, ач көздүк, зордук-зомбулукту, айрыкча ордо кызы, кыл куйрук болуп, барымтага барган өзү курактуу улан-кыздардын кайгылуу тагдырына күбө болушу калктын тагдыры, социалдык ал-абалы, келечеги, Кокон бийлигинин маңызы жөнүндө ойлонуп, жыйынтык чыгарууга өбөлгө түзөт. Кийинки тарыхый жагдайларга, колониялык бийликтин күч алышына, салыктын түрлөрүнүн көбөйүп, калктын каржалышына байланыштуу акындын ырларынын объектиси кеңейип, мазмуну, социалдык маңызы тереңдеп, замана-заңы жөнүндөгү баамдоосу артат. Бизге келип жеткен ырларына караганда Арстанбек Кокон хандыгы калкты моралдык, материалдык жактан жакырдантуудан башка кыргыздарга жакшы нерсе алып келбестигине көзү жеткен өңдүү. Натыйжада, Кокон бийлөөчүлөрүнө карата акын тарабынан берилген мыскылдуу портреттик элестер жана мүнөздөмө, сыпаттоолор алардын кылык-жоруктарына, кулк-мүнөзүнө шайкеш келип турат.

Арстанбек – чоң арымдагы нускоочу акын. Анын чыгармачылыгында калктын турмуш-тиричилиги, социалдык ал-абалы, келечеги негизги темадан бо-

луп, акын турмуштагы, коомдогу, жаратылыштагы бул же тигил көрүнүштү кабыл алуу, баамдоо деңгээлине жараша ой жүгүртүп, өз доорунун орчундуу проблемаларын, коомдук-социалдык маселелерин козгойт. Айрыкча моралдык, материалдык жагынан кысымга учураган эл тагдыры жана жер тагдыры өтө курч көтөрүлөт. Акындын ырларында элдин жүрөгүн өйкөп, көңүлүн чөгөрүп тынчсыздандырып турган өз мезгилинин орчундуу маселелери бир топ чыныгы турпатында чагылдырылган. Арстанбектин калк тарабынан жогору бааланып, эл эсинен, көңүл төрүнөн түбөлүк орун алып уялашынын бирден бир себеби ушул. Замана заң жосуну, Кокон бийлиги, айрыкча падыша өкмөтүнүн колониячыл саясаты туурасындагы ырлары тынчоочуларга күчтүү таасир эткен. Эл жогорку мазмундагы ырларды тегиз тунжуроо менен көздөрүнө жаш алып, зор ынтаа коюп угушкандыгы да бекеринен эмес.

Бгым-чыгымды, өлүм-житимди көбөйтүп, ансыз да каржалып турган калкты чегине жеткире мөгдүрөткөн бугу, сарбагыштардын согушу да Арстанбекти кайдыгер калтырган эмес. Өлгөндүн өчүн, кеткендин кегин алып, бири-бирине ыдык көрсөтпөй бир тууган эки элдин тынчып калышын көксөйт. Ормон манап бугулар тарабынан 1854-ж. ажал тапканда калкты бүлүнтүп чатакты ыратпай, эки элди ынтымакташтыруу максатында сарбагыштарга төмөнкүчө кайрылат:

«Жыгач болсо табылар,
Кийиз болсо жабылар,
Ой, сарбагыш туугандар,
Бугуну үч бүлүнтсөң,
Эсенкулдун Ормону
Эми кайдан табылар?»

Ал уруу чатагы ансыз да жик-жикке ажырап ыдырап алсызданып турган кыргыз коомчулугу үчүн оор жоготуу жана катуу кайгы экендигин айра түшүнөт. Өз ырында Ормондун өлтүрүлүшү менен «акылдан шашып», «атанга жүгүн артып», «Ан-жыян көздөй качып», качкан эл мал-жанынан ажырап, кыргынга учурап, айласын таба албай алдастап, бугулардын башынан өткөргөн окуяларын реалдуу чагылыштырат.

Уруш-талаштан жаратылыш да жабыркайт, жер томсоруп, табигый көркүнөн, ажарын ачкан сулуулугунан ажырап, суйдаң тартат. Жер эне да өз үстүндө бейкутчулукта жашаган адамдар, жан-жаныбарлар, жандуу тиричилик менен көркүнө чыгат. Бул идея акындын ырларында ачык мүнөздөмөгө ээ болгон.

Кыскасы, акын өз ырларында уруулардын ынтымагын, бейкутчулук турмуштун салтанатын поэтизациялайт. Нукура таланттуу акындын ырлары образга бай, сүрөттөө элестери өтө таамай. Арстанбек өз ырларын кыска жана курч айтып, ага чалкыган терең ойду, кайнаган сезимди батырат. Анын жагымдуу касиеттеринин бири сөздүн кыскалыгында, тактыгында, ойдун тереңдигинде турат.

Акындын уруш-талаштын кесепетинен тукулжурап турган бугулардын оор абалын алты сап ырга эле батырып бере алгандыгы анын чеберчилигинин ачык далили. Албетте, Арстанбектин Кокон бийлиги, бугу, сарбагыштардын чатагы учурунда ырдаган ырлары толук бизге жетти деп айтуу кыйын. Бирок ошол азыноолак ырларынан эле доордун чыныгы картинасын түзгөндүгү ачык көрүнүп турат. Акын кыргыз турмушундагы кыйын кезеңди жалпылай келип, көркөм сөздүн күчү менен

образдуу түрдө калк сезимине жеткирет. Анын жогоркудай ырлары ооздон-оозго өтүп, авторлугун жоготууга баш коюп, эл оозеки чыгармачылыгына сиңип кетиши бекеринен эмес, калктын ой-мүдөөсү жана турмуш чындыгына шайкеш келиши менен түшүндүрүлөт.

1855-жылдын январында ысык-көлдүк кыргыздар Россия империясынын карамагына өтөт. Натыйжада, кыргыз жергесинде колониялдык бийликтин орношун тездеткен жагдайлар, өбөлгөлөр түзүлөт. Бул жөнүндө Боромбайдын керээзінде, Арстанбектин журт башчысы менен коштошуусунда ачык маалымат сакталган. Анда «Ормон хандын зарпынан» Боромбайдын орустарды баштап келип, «пашага жагып» калкты тынчытуу, «кышы жылуу малга жай», «жери сулуу данга бай» Чычкан, Дарканга отурукташтыруу максатын көздөгөндүгү баяндалат. Арстанбектин керээзиндеги:

«Орус келет дегенде,
Зарлап ыйлай баштадым,
Журт башына жакпадым» –

деген маалыматка караганда бул маселе боюнча Боромбай экөөнүн ортосунда пикир келишпестик болгон көрүнөт.

Акындын «Тар заманы» кыргыз тарыхынын ушул мезгилин баяндайт. Шарттуу алганда ар кандай мазмундагы санаттын жыйындысын түзөт. Өзүнө таандык обону, комуз күүсү, аткаруу манерасы, кайрык-кайталоолору бар. Бирок форма жагынан дидактикалык чыгармага окшоп турганы менен өз алдынча жанрдык өзгөчөлүккө ээ. Бекеринен «кара ыр» аталып жүрбөсө керек. Санат, терменин чегинде калбастан, мазмуну, камтыган объектиси кеңири, замана заңы, калктын келечеги сыяктуу

коомдук, социалдык маселелерди козгоп, терең ой жүгүртүшү менен айырмаланып турат. Дегинкиси Асан кайгынын философиялык мазмундагы ой толгоолоруна үндөш. Ошондуктан, поэтикалык толгоо же толгонуу атоо чыгарманын ички маңызына, мазмунуна туура келет.

Кантсе да Арстанбектин чыгармачылыгынын күрдөөлдүү, көркөм өнөрдүн эң бийиктикке көтөрүлгөн учурун падыша өкмөтүнүн бийлиги кыргыз жергесине орногон мезгилде жараткан чыгармалары түзөт. Алсак, «Тар заман» – акындын турмуштук жана социалдык көз карашынын жыйындысы, автордун өз позициясы. Ошондуктан, ага реалдуу баа берүү зарыл. Чыгарманын түзүлүү, калыптануу аймагы бир топ узак. Ал бир эле мезгилде түзүлбөстөн, болжолдуу түрдө 1852–1870-жылдардын аралыгын камтыйт. Шарттуу түрдө окуясы эки бөлүктөн турат:

1. Орустар басып келе жатат деген кабардан улам ырдалган ырлар. «Орус келет» деп өз алдынча да аткарылчу дешет. Кийинчерээк «Тар заманга» кошулуп, негизги окуяга өтүү алдындагы киришүү милдетин аткарып калган түрү бар.

2. Орус келгиндери, бийлик өкүлдөрү кыргыз жергесине отурукташып, жер-жерлерге пикет куруп, суулуу, оттуу жерлерди ээлеп, өз мыйзамын, саясатын жүзөгө ашырып, бийлик жүргүзгөн мезгилде өзү күбө болгон окуялардын чагылышы. Акындын кабылдоо, баамдоо мүмкүнчүлүгү, көз карашы, чеберчилиги ушул мезгилди баяндоодо ачык көрүнөт.

Бирларынын мазмунуна караганда Арстанбек «кыл сакалы жок, кызыл өңү ток чакта» эле орустар жөнүндө кабардар сыяктуу. Ошондуктан алардын келиши менен «бир, эки деп санаган тыйын чыгып», «атасынан баласы кыйын чыгып», зайып

элечегин булгалап, журт башкарып, «этеги жок, жеңи жок» чапан чыгып, алтын, күмүш түгөнүп, «кагаз акча тегеренип пул болуп», «эки агайын бир тууган» бири-биринен акы алып, доо доолайт, калаа коргон көбөйүп, жер тарыйт, кагаз жүгүрүп, эл башкарат, карагайдын башында орногон «чыны менен жүргүзгөн зымы», «алты айчалык ыраактан» алты күндө сүйлөшкөн бул капырдын сыры болот, торпок менен тананы мал тутуп, «зили түбү сактарсың сары талааны, араба, чана минген көлүгүң болор» – деп, калктын турмуш-тиричилигине, адеп-ахлагына кире турган өзгөрүүлөрдү айта келип, аларды акыр замандын белгиси деп эсептейт. Албетте, ар бир акын өз доорунун адамы, ошого карата негизинен айлана-чөйрөнү, дүйнөнү таануу баамы, турмуштук, социалдык көз карашы калыптанат. Арстанбек да жогоркудай ой жорууларына караганда өз доорунун деңгээлинде эле ой жүгүрткөн. Бирок падыша өкмөтүнүн кыргыз жергесине орношу менен «аштык чыгар жерди, бээден тууган керди», «менменсинген эрди» алып, «ичиңден чыккан балаңды солдаттыкка берип» кыргыз элин келечекте кандайдыр бир коогалаңдуу катаал тагдыр күтүп тургандыгын баамдап:

«Кара жол кылар көлүңдү,
Эсепке алар жериңди,
Кайсаңдар сенде чама жок
Капкандай чабар белиңди.
Ушул заман тар заман,
Азууларга бар заман,
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап» –

деп өз оюн жыйынтыктайт.

Кыргыз жергесине падыша өкмөтүнүн колониялдык бийлигинин орношу менен Арстанбектин айткандарынын чындыгы аныкталгандай болду. Натыйжада, ошол кездеги калк башына түшкөн кыйынчылыкты чагылыштырууда турмуштук чындык менен көркөм чындык бири-бирин коштоп, замана жөнүндөгү ой толгоолорунун негизги бөлүгүн кыргыз жергесине колониялык бийликтин орношу, өзү күбө болгон окуялар түзөт. Акын падыша өкмөтүнүн кысымынан калктын социалдык, материалдык жактан жабыркашын бир топ реалдуу талдайт. Жергиликтүү калк жайлуу конушунан, оттуу, суулуу жерлерден ажырап, тоо, ташка сүрүлөт. Ченчи салып жер эсебин алат, суу-сууга бекет куруп, суу башын ээлейт. «Майыры башыңда», «мылтыгы кашында» чиновниктерди баш көтөргөндөрдү Шиберге (Сибирь) айдап, калктын үшүн алат. Ошондуктан, «тырышманке» минем деп, майыр деген эмеси жылкыдан тандап карматып алганда «өз малымды бергин» деп бири да сурап барууга батына албайт. Кары, жаиш дебей каттоого түшүп, мал-жан эсеби катуу эсепке алынат. Маймыл мырза Таластан кармалып, өлүм жазасына буйрулат. Журт кишиси Балбай баатыр Алматынын түрмөсүнөн шектүү каза табат. «Орустардын мужугу» жерди казып аңтарып, «ыплас чочкосу» жер, сууну «макирөө кылды». «Жасоолдор жардынын жалгыз атын карактап минип», «катар-катар дүрүйө кийип» бей-бечараны какшатып, элге бүлүк салды. Он башы, элүү башы аталган бийлер, ыстарчын дегендер чыгып, бийлөөчүлөрдүн саны көбөйдү. Кыргыз жергеси уезддерге бөлүнүп, катуу бийлик орноду, «атаңдын салган жайындай» набактылар көбөйдү, «желмогуздун сүрүндөй жасоолдору» койнуна «акча катып», эр азамат-

тын мойнуна насыя түштү. Орус бийлөөчүлөрү «салам айтсаң, алик жок», «шарыят менен иши жок», жергиликтүү калкты басмырлап, текеберлик менен мамиле кылды ж.б. Кыскасы, калк башына түшкөн мындай жагдайды акын калктын сезимине жеткире ырдоо менен тыңшоочулардын арасында аброю, атак-даңкы артты, булбул аталды.

Арстанбек замана ырын жаратууда өзүн чоң сүрөткер катарында көрсөтөт. Көркөм сөздүн күчү менен айрым маселе боюнча туура эмес позицияда турса да, өз сөзүнө калкты ишендирип, замандын катаалдыгын эл сезимине жеткирип, делебесин козгой алган. Акындын күчтүүлүгү ушунда турат. Буга бир мисал. Казак акыны Каңтарбайга ырдашында «баласы бараң аткан, кыздары кымкап кийген», «жарды, байы белгисиз», «кунан, тайы мингисиз», «кулу, бийи белгисиз» илгерки ата-бабасы жашап өткөн доорду идеализациялайт.

Бірдагы жаратылыштан алынган параллелизмдик салыштыруу акындын оюнун ажарын ачып турат. «Байымы кеткен кыргыздын» тагдыры, «жыты кеткен жалбыздын» бүрү, жарыгы «өчкөн жылдыздын» нуру менен салыштырылышы акындын чеберчилик дараметинин бийиктигин көрсөтүп турган деталдардан. Дегеле, Арстанбектин чыгармачылыгын кандай көз карашта туруп баалабайлы, анын көркөм сөздүн ири чебери, чоң акын экендигин жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Бул анын аброюн арттыруу максатында айтылган жөн-жай гана сөз эмес. Мурун катталган, кийин 90-жылдары табылып, иликтөө объектисине кирген материалдарды талдай келгенде чыккан туура пикир. Ага 1994-жылы Кабай Абдыракмановдун кол жазмасы боюнча жарыяланган «Каңтарбай менен айтышы» ачык күбө.

Айтылыш шартына, ордуна карай айтыш дегенибиз менен акындын өзүнөн мурунку доор, кийинки өзү жашаган мезгилдеги замана заңы, калктын келечеги, колониялдык бийликтин маңызы жөнүндөгү ой толгоолору чыгарманын мазмунун түзүп, жанрдык жагынан айтыштан айырмаланып турат. Муну Арстанбектин замана заңы жөнүндөгү ой толгоосу, ой жүгүртүүсү катарында бааласак, өз ордун тапкан болот. Чыгарма мазмун-маңызы, формасы жагынан «Тар заман» менен тикеден-тике тутумдаш. Анда колониялдык бийликтин толук картинасы түзүлөт. Анткени маалымдоочулардын кабарында «Тар заман» алгач узак, көлөмдүү ырдалып жүрсө да, бизге кыскарган түрдө келип жетти. Оозеки жашагандыктан алымча, кошумчага учурагандай түрү бар. «Тар заманга» салыштырганда Каңтарбайга ырдаганы өз шакирти Солтобай, андан Муратаалы Күрөңкөев угуп, көркөм өнөрдүн чеберлери аркылуу бизге жеткендиктен, толугураак да, автордун жекечилик стили сакталган деп айтууга негиз бар. Анын үстүнө чыгарманын 30-жылдары катталып калышы да, анын көп кошумчага учурабагандыгына шарт түзгөн.

Арстанбектин Каңтарбайга ырдаганын замана поэзиясынын туу чокусу катарында бааласак, аша чапкандыкка жатпайт. Кыргыз ырчыларын мындай коюп, тектеш элдердин акындарынын ырларын алганда да мурун кетки замана темасын мынчалык бийиктикке көтөргөн ырчы болбосо керек. Анткени акын замандын чар тарабына көз жүгүртөт: жүрүштуруш эрежеси, адеп-ахлактык маселеден баштап, тарыхый-турмуштук коомдук-социалдык, жер, суу, менчиги, өлкөнүн байыркы учуру, келечеги, мамлекетти башкаруу тартиби, калктын каада-салт, үрп-адаты, социалдык ал-абалы, диний түшүнүгү, руха-

ний байлыгына чейинки маселени өз аймагына батырат. Арстанбектин ырчылык дараметинин күчтүүлүгүн аны менен айтышка түшмөк болуп турган казак акыны Каңтарбай да таанууга аргасыз болот. Кыргыз ырчысы ырдап бүтүп, каршысына айтыштын салты боюнча бир топ татаал суроо таштап, жооп берүүсүн талап кылат. Каңтарбай Арстанбекти жети суу кечип өткөн акыр замандын ырчысы катарында баалап жеңилгендигин билдирет:

Калк Арстанбектин замана заңы жөнүндөгү ырларын өз турмушунун күзгүсү катарында кабыл алган. Ошондуктан, анын залкар таланты калктын терең урмат-сыйына ээ болгон. Арстанбек орус чиновниктеринин жаратылыш байлыгына жырткычтык менен мамиле кылып, «байыркы кыргыз кылбаган» балааны баштап, каз, өрдөктү «топтобу менен кармап, жүнүн жулуп жулмалап», «канатын кыркып куйкалап», эпсиз ысырап кылып жаткандыгын көрүп:

«Мылтык үнү тарсылдап,
Көлдүн үстү кан болду,
Жаш балапан чуркурап,
Жулунган жүн бырпырап,
Жалпы журтка даң болду» –

деп зээни кейийт. Каары катуу заманды «күнүтүнү» айта берип, «башы маң болот».

Албетте, жарым кылымга жакын убакыт Арстанбектин айланасында чуулгандын болуп келишинин да негизи бар. Сөз чынына келгенде ал өз заманынын акыны, бий баласы, журт башкаруучулары Боромбай, Токсоба, Чыныбайлардын чөйрөсүндө кадырлуу, сыйлуу жүрүп, бугу уруусунун «жомогун» айтып, белгилүү даражада патриархалдык-

феодалдык түзүлүштүн идеологиясын коргогон адам. Бул же тигил жагдайга баа берүүдө да ушул позицияны бек туткан учурлары байкалат. Ошондуктан, аны ашыкча демократ кылуунун же эскичил деп саясий жарлык тагуунун зарылчылыгы жок. Өз учурунда анын чыгармачылыгына баа берүүдө ушул жактары, ал жашаган мезгилдин тарыхый шарты, акындын жашаган чөйрөсү эске алынбай калган. Анын үстүнө бир бүтүн жыйынтык чыгарууга да материал жетишсиз эле.

Калыс ой жүгүрткөндө табиятынан сезимтал, кыраакы акын Орус падышачылыгы бирде жеңип, бирде чегинип турган Кокон Ордосу же кытай, калмак төбөлдөрү эмес, курал-жарактуу, мыйзамы бар, түптүү, күчтүү мамлекет экендигин айра тааныйт. Ошондуктан, алар басып келе жатат дегенде эле «орус келе жатыры» деп зарлап ырдап, катуу дүрбөлөңгө түшөт. Орустарды тили, дини жана дили бөлөк чоочун калк катарында эле эсептейт. Бул – чындык. Аларды кучак жайып тосуп алып, достошуп калды десек, чындыктан четтеген болобуз.

Албетте, кыргыз жергесине падышалык бийликтин орношу менен кылымдар бою өкүм сүрүп келген уруучулук, уруктук жол-жобого негизделген журтту башкаруу системасына, соттук мыйзамга, көчмөндүү чарбачылыкка, турмуш-тиричиликке өзгөрүүлөрдүн кириши менен ата уулдарынын чексиз бийлиги чектөөгө алынат. Муну акын замана заңдын, нарк-нусканын бузулушу катарында бир жактуу баалайт. «Тар заманда», айрыкча «Каңтарбай менен айтышында» байыркы доор менен өзү жашаган учурду салыштырып, илгерки мезгилди «кызыл кагаз пулу жок», «эки бөлөк үйү жок», «элүү башы бийи жок», «жазалоочу соту», жалмап салчу

жасоолу жок, «каары катуу майры жок», «калктын көңүлү ток» кой үстүнө торгой жумурткалаган бейкутчулук катарында идеализациялай келип:

*«Байыркыны ойлосом,
Байтерек түгүл, чырпык жок,
Байыр кылар бийи жок,
Баш калкалар ийин жок,
Ызаат кылар байың жок,
Карагайда чайыр жок,
Кара тутар жайың жок,
Айта берип эрте-кеч,
Арстанбектин ичи чок» –*

деп, көркөм ой жүгүртүүдө апыртуу ыкмасын колдонуу менен колониялдык доордун маңызын ачууга аракеттенет.

Арстанбектин «Зар заман», «Каңтарбай менен айтышындагы» маалыматка караганда замана ырын жаратууну шарттаган калктын чыныгы турмуш жагдайынан башка чыгармачыл да өбөлгөлөр болгон көрүнөт. Алсак, ал өз ырларында «Акыр заман» жөнүндө «уламадан улап», карылардан сурап кабардар экендигин «илгеркинин жакшысы, олуя сындуу бакшысы» Калыгул, казак бийи Мөңкөнүн айткандарын да уккандыгын эскерет. Ал эми замана идеясынын башат алышы орто кылымда эле башталып, акырындык менен Орто Азия, Казакстан аймагына тараган. Бирок суфичил акындардын туңгуч өкүлү эсептелген Ходжа Ахмед Яссави Рабгузи, Сулейман Бакырганилердин заманачыл поэзиясынын төкмө акындарына канчалык таасири тийгендигин так айтуу кыйын. Кыргыз адабиятынын тарыхында замана поэзиясынын баштоочулары катарында эсептелген Калыгул, Арс-

танбектин чыгар-маларында диндик-мистикалык түшүнүк басымдуу эмес. Бирок акыр заман, замана идеясы көбүнчө уламыш, аңыз түрүндө кыргыздарга да тарап, белгилүү даражада жазгыч акындарга гана эмес, төкмө ырчыларга да таасирин тийгизген көрүнөт. Алсак, замана поэзиясынын айрым мотивдери Асан кайгынын ырларынан да орун алат. Ал эми бул салттуу темага кайрылуу падышачылык бийлик Орто Азия, Казакстанга жайылган мезгилде айрыкча күч алып, ошол элдин коомдук-социалдык маселелерин, каада-салттык, адеп-ахлактык өзгөчөлүктөрүн чагылыштыра өзүнчө бир адабий форманы түзөт.

Коңшу казактардын Россияга кошулушу бизге караганда эрте башталып, 1731-жылы Кичи-Жүздүн, 1740-жылы Орто Жүздүн, 1846-жылы Улуу Жүздүн Россиянын курамына кириши менен өлкөнүн административдик бөлүнүүлөрүнө, башкаруу системасына өзгөрүүлөр кирип, патриархалдык-феодалдык түзүлүштүн жол-жобосуна негизделген ата уулдарынын чексиз бийлиги чектөөгө алынат. Ушундай тарыхый кырдаалда замана поэзиясына болгон кызыгуу бир топ жанданып, Дулат Бабатай уулу (1802–1871-ж.), Шортанбай Канай уулу (1818–1881-ж.), Мурат Мөңкө уулу (1843–1906-ж.) сыяктуу замана поэзиясынын өзүнчө бир топ өкүлдөр пайда болуп, алардын чыгармачылыгында казак коомунун башкаруу тартибине, турмуштук тиричилик, жүрүм-турум нормасына кирип жаткан өзгөрүүлөр замана заңдын бузулушу, акыр замандын белгиси катарында баяндалат.

Арстанбек болсо эки элде өткөн чоң аш, той-лорго катышып, казак калкын да аралап ырдап, не бир сөзмөр адамдар, ырчылар менен баарлашып, Тезек төрөнүн алдына барып, замана ырын зардап,

купулуна толуп, коңшу элдердеги болуп жаткан жагдайлар жана замана ырлары менен кабардар эле. Булар кыйыр түрдө болсо да, анын чыгармачылыгында өз изин калтырган. Экинчиден, Калыгулдун «Акыр заман» жөнүндөгү масел сөздөрү ошол заманда өз чөйрөсүндө кеңири талкууга алынып, зор кызыгууну туудурган. Арстанбек «дечү эле» деген ыкманы колдонуу менен өткөндө аңыз-уламыш болуп айтылып жүргөн сөздөрдү жана акылмандын масел кебин, «Акыр замандагы» ойлорду улантуу менен маанисин кеңейтип, толуктап өнүктүрүп, поэтикалык формага түшүргөн. Кабарчылардын айтымында падышалык бийлик кыргыз жергесине орногонго чейин «Акыр заман» өз алдынча аткарылып жүрөт.

Бирок Арстанбектин замана жөнүндөгү ырлары Калыгулдун масел сөздөрүнөн өзүнүн конкреттүүлүгү, тарыхый-турмуштук жагдайга негизделип жаралышы, колониялдык бийликтин чыныгы маңызын терең ачып бериши менен айырмалант. Дегеле, акындын аткаруучулук чеберчилиги, ырчылык, комузчулук өнөрдү бирдей алып жүрүшү менен замана поэзиясын бийиктикке көтөрүп, калк сезиминде түбөлүк түнөк алуу даражасына жеткирет. Арстанбектин чыгармачылык өнөрдүн бийик чокусуна көтөрүлүшү анын талантынын көп кырдуулугу, акындык, ырчылык, комузчулук, музыкалык өнөрдү катар алып жүрүп, аш-тойлордо, эл чогулган чоң жыйындарда көп болуп, өзү ырдап, башкалардын ырдаганын угуп, кези келсе, Сүйүмбай, Чоңду сыяктуу чоң акындар менен айтышка түшүп, Музооке өңдүү залкар комузчулар менен комуз чертишип, чыгармачылык ар тараптуулугу менен түшүндүрүлөт.

Бара-бара акын орустардын «тамыры терең», «көк жалтаң», «арбагы күчтүү», аскер кызматына

элпек, чарбачылыкка эптүү экендигин баалаган өңдүү. Орустар келгенде Кашкарга кире качып, кайра келген бугуларды мал багып, эгин айдап, отурукташууга чакыргандыгына караганда алардын «бекемдеп салган там-ташы», иреттүү чарбасы көңүлүнө ынаган көрүнөт. Ошондой эле орус бийлиги уруулар арасындагы чыр-чатакты токтотуп, жылкы тийип, эр өлтүрүп, барымталашуунун жолун бууп, ууру кылгандарды мыйзам жолунда жазалап, тартип орнотууга жасаган аракетин жакшы жышаан катарында эсептейт. Ырындагы маалыматка караганда падышалык чиновниктер өз жагына тартууга аракеттенип, Караколдо өткөн бир чоң жыйында аны жарчы кылып дайындайт. Бирок алардын бул аракетинен майнап чыкпагандай.

Жыйынтыктаганда, Арстанбек колониялдык бийликтин маңыз-мазмунун бир топ терең талдап, поэтикалык формада калк сезимине жеткирет. Экинчиден, айрым маселелер боюнча патриархалдык-феодалдык нарк-нусканын позициясында туруп, аны коргоого алган. Башкаруу иштерине, турмуш-тиричилик, адамдардын жүрүм-турум эрежелерине, кулк-мүнөзүнө кирип жаткан өзгөрүүлөрдү бир жактуу терс көрүнүш катарында баалаган. Бирок акындын күчтүү жагы кандай көз карашта турса да, аткаруучулук жөндөмүнүн артыкчылыгы, залкар комузчулугу, чыгармачыл ой жүгүртүүсүнүн тереңдиги, ырды жамгырдай төккөн төкмөчүлүк касиети, көркөм каражат, ыкмасынын ар түрдүүлүгү, айрыкча салыштыруунун өтмө маанидеги түрүн кеңири колдонуу менен турмуштук көрүнүштөрдү жаратылыш дүйнөсүндөгү кубулуштарга параллель коюп, көркөм сөздүн сыйкыры менен тыңшоочулардын көңүл төрүнөн түбөлүк түнөк алышында. Ал эми Калыгулдуку сыяктуу эле Арстанбектин замана заңы,

анын келечеги жөнүндөгү калк арасына, акындар поэзиясына кеңири сиңип тамырланып кетишине 1916-жылкы журт башына түшкөн катуу мүшкүл, падыша өкмөтүнүн кысымынан жабыркап, башына азаттык издеп, Кытайга үрккөн кыргыздардын оор жоготуулары, массалык түрдө кырылган трагедиялык тагдыр себеп болот. Замана поэзиясы XIX жана XX кылымдын башында да акындар чыгармачылыгында салттуу тема катарында уланып келет. Ага мисал: Солтобайдын «Жарыктыгым Көл-Атасы», Молдо Кылычтын «Зар заманы», Алдаш Молдонун «Хал заманы», Тоголок Молдонун «Зар заманы», Жеңижок, Сагымбай, Алтай Айдарбек уулунун «Заманалары». Демек, мындан кыргыз акындар поэзиясынын тарыхында замана поэзиясы өзүнчө бир күрдөөлдүү форма катарында орун алгандыгы ачык көрүнүп турат.

Арстанбек өз чыгармачылык өнөрүндө арман, санат, терме, керээзден тартып, коомдук-социалдык мааниси терең көлөмдүү кара ыр (толгоолорго) чейин жараткан. «Төштүк», «Кожожаш», «Чоро» («Шоро»), «Бердикожо жалгызым», «Беш казак» сыяктуу эпос, поэмаларды жана «Көкөтөйдүн ашын» чебер аткарган дешет. Бирок ал айткан эпикалык чыгармалардын биринин да тексти бизге жеткен жок.

Арстанбек – айтыш өнөрүнүн ири устаты. Ал өз ырындагы маалыматтар жана аны менен айтышка түшкөн Чоңду, Каңтарбай жана кабарчылардын айткандары менен бекемделет. Өз чыгармачылык өмүр жолунда көптөгөн ырчы, комузчулар менен беттешсе да, Сарт (Ысакан) ырчы, Музооке, Сейилкан менен комузда күч сынашкандыгы, Чоңду, казак акындары Каңтарбай, Сүйүмбай менен айтышкандыгы, Жеңижок менен ырдашканды-

гы жөнүндө азыноолак маалыматтар гана бизге келип жетти. Айтыштын тексттери да Кабай Абдыракман уулунун кол жазмасы боюнча 90-жылдары гана колго тийди. Бирок ошол кылым аралап бизге жеткен материалдан эле Арстанбектин айтышта алдына киши салбаган чоң ырчы экендиги ачык көрүнүп турат. Чыгарма оозеки түрүндө жашагандыгына карабастан, акындын өзүнө таандык өнөрканалык өзгөчөлүгү, стилдик курулмалары сакталган деп айтууга толук негиз бар.

Таластык «чоюлган ырчы» Чоңду өнөрлөшүн сылык, сыпаа «айтышып көрсөкпү?» деген өтүнүч менен кайрылып, өз кезегинде «Таласты Манас жердеп өткөн, Каныкей кара кийип жашын төккөн» касиеттүү, «берекелүү бейпил жер, балдары баатыр, байлыгы мол, ырчылары көп» – деп, ырчылыктын салты боюнча мактоого алат.

Арстанбек өз кезегинде Көл өрөөнүнүн кооздугун, жер байлыгын, эл байлыгын бир топ көркөм баяндайт. Белден чөбү буралган Каркыраны, жер соорусу Жети-Өгүздү, жашоонун көркү Көк-Жайыкты, «жер бейиши» Чычкан, Дарканды айта келип, тыңшоочулардын көңүлүн Келдибек, Акылбек сыяктуу алп манасчыларга, семетейчи Назарга бурат. Натыйжада, акындын Келдибектин «Манас» айтып жаткан учурун сүрөттөшү театралдык көрүнүш катарында манасчынын бардык кыймыл-аракетин, айлана-чөйрө, жаратылыш, угуучулар менен бир бүтүндүккө айланып, сыйкырдуу дүйнөгө аралашын көз алдыга келтирет. Касиеттүү көлдү, алп манасчыларды бастырып барып көрбөгөн өнөрлөшүнө сөз кылтагын ыргытат.

Каршысынын жөн-жай айтыштан алдырбастыгына көзү жеткен кыраакы акын сөздүн нугун башка жакка буруп, ырчылар менен беттешүүдө кол-

донуп жүргөн табышмактуу ыкмага салат. Бирок Арстанбек Чоңдунун ар багыттагы суроосуна туура жооп кайтарып, өзүнүн айтыштын татаал формасы эсептелген табышмактуу түрүндө да ой жүгүртүү дараметинин бийиктигин көрсөтөт.

Арстанбек менен казак акыны Сүйүмбайдын айтышы 1850-жылдардын тегерегинде Түптөгү Аалыбайдын ашынан эки жыл кийин Жети-Өгүз тараптагы бир чоң ашта өтүп, экөөнүн айтышы эки чоң акындын сөзгө болгон чебердигин, логикасынын күчтүүлүгүн айкындап, айтыш өнөрүнүн бийиктикке көтөрүлгөн классикалык үлгүсүн түзөт.

Айтыштын поэтикалык каражаттары, ыкмалары сөз арасына кирген санат, терменин аткарган функциясы өзүнчө сөз кылууга арзырлык. Чыгарма бир топ узак, сүрөө айтышка кирет. Ашыкча кордошуу тенденциясы орун албайт. Беттешүү сөз жарыштыруу багытында өтүп, эки чоң акындын ырчылык кудурети, сөз чеберчилиги, ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгү сынга түшөт. Аны Арстанбектен шакирти Солтобай ырчы үйрөнүп, андан Муратаалы Күрөңкөев угуп, көркөм өнөрдүн чеберлери аркылуу бизге жеткендиктен, эки залкар акынга тете бийиктикти сактап калган. Беттешкен мезгилде экөө отузга жете элек куракта, жаштыктын шарында, ырчылык кудурети ташкындап, ээжаа бербей турган учуру болот. Чыгарма да ошого тете түзүлгөн. Экөөнүн беттешип калышына себеп Аалыбайдын ашында Катаган аттуу чоң ырчы менен айтышып, Сүйүмбай жеңип, тогуздап байге алып кетет. Өзүнөн улуу Катагандан жол талашып айтыша албай калганына Арстанбек өкүттө калат да, казак акыны менен беттешүүнү көздөп жүрөт. Ашта сөздү алгач Арстанбек алып, көп жүйөлүү сөздүн башын чатыйт. Сүйүмбайдын кыр-

гыз бектерине кайрылып, минерине ат, жүктөөрүнө төө, аларына кыз, үкөгүнө саларына жамбы туяк сурап ырдашына карата айткандары бир топ курч чыгат. Ырчылыктын салты боюнча өз ата-тегин, ырчылык кудуретин, жээк-жергесин, өз калкынын баатырдыгын, байлыгын, бектигин терип-тепчип айта келип:

«Келе сала бер дейсиң,
Кыргызды сен ким дейсиң?
Нарктуу сөзгө келбейсиң,
Калжыраган казагым,
Калбаганбы базарың,
Тайганбы сенин мазарың,
Дагы барбы айтарың?» –

деп каршысын катуу жерден кармап, жарга такагандай болот.

Бирок Сүйүмбай да анын айтканына орундуу жооп кайтарып, кысталыштын кыл көпүрөсүнөн өтүп кетет. Ашта, тойдо бекзаада, ханзаадалардан олжо үмтөтүү, ырдап ат минип, тон кийип олжо алуу кыргыз, казактын илгертеден келе жаткан каада-салты эмеспи деген сөзү жүйөлүү чыгат.

Арстанбекке:

«Бий баласы болсоң да,
Бий үйүнө батпаган,
Бий өргөөсүн баспаган,
Салбардан тууган карыпсың» –

деп, чалма ыргытканына караганда, аны менен эртедир-кечтир беттешерин билип, өмүр баянынан кабардар көрүнөт. Айтышты угуп отурган калыстар тобу экөөнө тең жогору баа берет.

Кыргыз маданиятынын тарыхында Арстанбектин музыкалык мурасы – тексттүү жана кара

күүлөрү чоң из калтырган. 500гө жакын күү чертиптир, эки жүзү өзүнүн төл чыгармасын түзөт деген сөз бар. Алгач 1922-жылы Каюм Мифтаков 37 күүнүн тизмесин берген. Кийинчерээк залкар комузчулар аркылуу бизге жеткен «Арстанбектин арманы», «Кербези», «Кетбукасы», «Ат чубатар ботою», «Солтон-Сары», «Анжыян күүсү» уккандарды кайдыгер калтырбайт. Албетте, Арстанбектин күүлөрүнүн көбү бир нече адамдардын аткаруусунда бизге жетип, фольклордук мүнөз алган. Анын комуз күүлөрү жөнүндө айрым даректер бар экендигине карабастан, чыгармаларын аткаруудагы музыкалык каражаттары (обон, күүсү, аткаруу манерасы) жөнүндө маалымат жокко эсе. «Тар замандын» бир үзүндүсүн гана музыковед А. Затаевич нотага түшүргөн. Натыйжада, тексттин музыкасынан ажырап калышы анын чыгармачылыгын бир бүтүндүк катарында изилдөөгө белгилүү даражада кедерги болбой койгон эмес.

Өзүнүн чыгармачылык багыты боюнча Арстанбек нускоочу акындардын ири өкүлү. Анын нускоочулугу ар бир чыгармасынан – айтыш, керээзинен, санат, термесинен, айрыкча Жеңижок менен жолугушуп ырдашканынан ачык көрүнүп турат. Ырларындагы маалыматка караганда көптөгөн манасчы, ырчы, комузчулар, казак акындары менен жолугушат. Келдибек, Акылбек, семетейчи Назардын аткаруудагы чеберчилигине, көркөм сөздүн сый-кырдуу күчүнө таң калып тамшанса, Солтобайдын «жакшы чыккандыгына» кубанып, «мен өлгөндөн кийин нуска сөзүм айта жүр» – деп керээз калтырат. Чоңдуну «чоюлган сынаа ырчы» атап кадырласа, Эсенаманга өзгөчө баа берип, «жомоктун молдосу, айтыштын жоргосу», «нуска сөздүн нары», «кызыл тили курч» акын катарында баалайт. Нар-

күлдүн «Кажан кара сөздү камырдай жууруп жиберген» калпыс жери көңүлүнө толбойт. Нурмолдонун шарыятка шар молдолугун, «пайгамбардын тарыхын балкып» ырдаган ырчылык дараметин жогору баалайт, Жеңижок менен ырдашканда өзүнүн нускоочулугун таасын айкындайт. Анын «комуз күүсүн так келтире албаган тайкылыгын», оң, сол кыргыздарынын тарыхын «ундай элеп» айта албаган «сылтыган» жерин белгилей келип, ырчылык дараметине теңдеш таппайт. Ал эми акындыктын жол-жобосу жөнүндө айткандары улуу ырчынын өз өнөрлөштөрүнө калтырып кеткен сабагы, муундан муунга өтө турган мурас, азыркы күндө да өз күчүн жоготпостон улуу сөз экендигине төмөнкү ыр саптары ачык күбө:

*«Жесирлерге жөлөк бол,
Жетимдерге көмөк бол,
Канкорлорго касап бол,
Калп айтканга мазак бол,
Бечарага калка бол,
Беделсизге арка бол,
Кара өзгөй болбой, калыс бол,
Кошоматтан алыс бол,
Таразанын ташы бол,
Акындардын башы бол» ж.б.*

Кыскасы, Арстанбектин нуска сөздөрүнөн жашоонун туш-тарабына көз чаптырып, жаман-жакшыны кылдат талдап, өз боюңа сиңиргин деген жыйынтык чыгат. Улуу акындын көркөм сөз кудурети, кадыр-баркы жөнүндө айткан осуяты ырчылар үчүн чоң үлгү, акындык өнөрдүн жол-жобосу.

Арстанбектин санат, термелеринде турмуш, тагдыр, өмүр, өлүм мыйзамы, адамдардын жаман, жакшы сапаты, агайын-тууган, үй-бүлөнүн ынты-

магы, жаш уландын, кыз-кыркындын таалим-тарбиясы, журт башкаруучунун инсандык бийиктиги ж. б. ар кырдуу, ар тараптуу маселелер козголот. Анын көбү бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпой, алдыңкы катарга чыгып отурат.

Жогорку ой экинчи бир термесинде тереңдейт: «Калктын камын ойлобой, келечегин болжобой, калактап казына чачкан акимди кара өзгөй» атайт. Арстанбек өз санаттарында көтөрүлгөн ой түркүмдөрүн:

«Кайратың тоону бузса да,
Кашыгың көлдү сузса да.
Кабарың күнгө кетсе да,
Жылдызга колуң жетсе да,
Жараткандын дүйнөсү
Бүт колуңа өтсө да,
Эл менен сен бийиксиң,
Элден чыксаң кийиксиң» –

деген адеп-ахлактык, таалим-тарбиялык мааниси зор акылман сөздөрү менен жыйынтыкталат. Кыскасы, акындын санат, термелеринде канча бир ачылбаган сырлар, мааниси терең философиялык ойлор жатат. Анын ар бир ыр түрмөгү адамдардын аң-сезимин ойгото турган акыл-насаат, жашоонун жол-жобосу. Ушунусу менен өлбөс-өчпөс мурас катарында түбөлүк жашап, кийинки муундарга да үлгү болмокчу.

Калк кадырлаган улуу инсан, залкар төкмө, чыгаан комузчу, ырчы, обончу, күүчү, дастанчы Арстанбек эл эсинде гана түнөк албастан, кыргыз адабият, маданият тарыхында да алдыңкы катарда турат.

БАТМА КЕБЕКОВА

КЕРЭЭЗ

Кыл мурутум жок чакта,
Кылтылдаган шок чакта,
Байры-байры жаш чакта,
Токтоло элек мас чакта,
Эттүүсү элем моюндун,
Эптүүсү элем оюндун,
Тотусу элем токойдун,
Оттуусу элем бозойдун,
Күлгүнү элем торконун,
Күлдүгү элем жоргонун.
Күкүгү элем токойдун,
Күл чогу элем бозойдун.
Эми күлүк чобур ат болду,
Күкүк үнүм жат болду,
Отум өчүп жок болду,
Торгой бозуп боз болду,
Торко тозуп бөз болду,
Кара сакал ак болду,
Оо дүйнө кетер чак болду,
Эми кыл мурутум ак болду,
Кыямат кетер чак болду.
Эти кетти мойнумдун,
Эби кетти ойнумдун.
Эми күлгүнү кетти өмүрдүн,
Күл чогу өчтү көңүлдүн.
Миң кубулуп кулпурган,

Уккан адам умсунган,
Мукамы кетти үнүмдүн,
Нуру өчтү өнүмдүн.
Арманы болор мергендин,
Алганы болор бергендин.
Күнөөсү болор күлгөндүн,
Күйүтү болор өлгөндүн,
Өзөндүн көркү тал болот,
Өрүштүн көркү мал болот,
Аялдын көркү эр болот,
Аргымак көркү жал болот,
Үйдүн көркү кыз болот,
Аштын көркү туз болот,
Тирүүнүн көркү сый болот,
Өлүүнүн көркү ый болот,
Айланайын эл-журтум, менин
Арманым айтар ким болот?
Сай-сайдын башы кыр болот,
Санаамды айтсам ыр болот.
А дүйнө кетер окшодум,
Менин санатым айтар ким болот?
Тоо-тоонун башы кыр болот,
Толгонуп айтсам ыр болот,
О дүйнө кетер окшодум,
Менин толтурчу ордум ким болот?
Ажал жетип күн бүтсө,
Өлүмгө жок ылаажым,
Тилим бир шынгыр жылаажын.
Ырымды ырдап төгөйүн,
Сырымды айтып берейин.
Салып тургун кулагың.
О дүйнө кетер баштандым,
Керээзим угар убагың.
Башың барда мал дөөлөт,
Бар болгонуң зор дөөлөт.

Тилиң барда тил дөөлөт,
Тиричилик өзү зор дөөлөт.
Баш барда келет тууганың,
Баш жаздыктан тайган соң,
Баары калат жыйганың,
Көз барда келет тууганың,
Көз жумулуп кеткен соң,
Көрүнбөй калат жыйганың.
Кеткенден кийин келмек жок,
Бир жаныңа эрмек жок.
Баргандан кийин кайтмак жок,
Калганга дува айтмак жок,
Бул дүнүйө жалганда
Өлбөй тирүү ким калар.
Айры-айры жол калар,
Арманың ичте мол калар,
Айтылбаган сөз калар,
Айрылбаган бөз калар,
Ачылбаган сыр калар,
Арстанбектен ыр калар.
Асмандагы ай калар,
Күлүп-жайнап күн калар,
Ай караңгы түн калар,
Касиеттүү көл калар,
Түбөлүктүү жер калар,
Түгөнбөгөн кен калар,
А дүнүйө кеткенде
Менин сөзүм ким табар,
Комузумду ким чалар,
Көнүлүмдү ким табар?
О армандуу дүнүйө,
Уста өлсө не калар?
Чаргы темир дат калар.
Молдо өлсө не калар?
Тумар чийген кат калар.

Баатыр өлсө не калар?
Мандайлашкан жоо калар.
Чечен өлсө не калар?
Таңдайлашкан доо калар.
Акын өлсө не калар?
Айтылбаган сөз калар,
Ырдалбаган ыр калар,
Чертилбеген күү калар.
Бул өлүмү курусун,
Чабар камчы сүйрөргө.
Жан таслим болгондо
Чаркың келбейт сүйлөргө,
Бул дүнүйө жалганда
Ажалдан күчтүү балбан жок,
Айла тапшай ичим чок.
Улуу сөздү улаган,
Уккан адам ынаган,
Чеченди алган – бул өлүм.
Кары, жашка карабай,
Неченди алган – бул өлүм.
Жамы журтту кыдырган,
Эшенди алган – бул өлүм.
Гүлкайырдын гүлүндөй,
Кызыл жибек түрүндөй,
Тоту куштун жүнүндөй,
Кыздарды алган – бул өлүм.
Байчечекей гүлүндөй,
Башайынын түрүндөй,
Балдарды алган – бул өлүм.
Ак сакалы жайкалган,
Нуска сөздү барк алган,
Чалдарды алган – бул өлүм.
Кээжим¹ тордой созултуп,

---

¹ *Кээжим* – парча.

Келинди алган – бул өлүм.
Каса элечек заңкайган,
Төрдө отурса маңкайган,
Кыз өстүрүп кынаган,
Уул төрөп улаган,
Келин жумшап сынаган,
Кемпирди алган – бул өлүм.
Жоо келгенде жоолашкан,
Доочу келсе доолашкан,
Журт башчысы кадырман
Баатырды алган – бул өлүм.
Ит төрөсү – Кумайык,
Куш төрөсү – Буудайык,
Муну да алган – бул өлүм.
Аз күнчүлүк өмүрдө
Аркы-терки теминип,
Аргымак атың жоорутпа,
Алабарман сөз сүйлөп,
Азамат көөнүн оорутпа.
Жетимге камчы көтөрбө,
Жесирдин отун өчүрбө,
Жалгызга камчы көтөрбө,
Жардынын отун өчүрбө.
Жакынын менен жоолашпа,
Өнбөс доону доолашпа.
Сөзү октой жамандан
Жакын жүрбөй оолакта.
Карынын сөзүн капка сал,
Калк оозунда нуска бар.
Сөз кезеги келгенде
Акыры башка бир өлүм,
Калыс сөзүң айта сал.
Кылтылдаган арамды
Кылчактабай башка сал.
О армандуу дүнүйө,

Кайсы бирин айтайын,
Тигилип ажал келгенде —
Атка минсе буттаган,
Алкымыңдан жыттаган,
Колун коюп башыңа
Аста-секин уктаган,
Баламды коюп мени ал — деп,
Атаң турбайт арага.
Аяздуу күндө айланган,
Булуттуу күндө муңайган,
Тогуз ай курсак көтөргөн,
Тоорулуп эмчек эмизген,
Токтунун этин жегизген,
Торкодон топу кийгизген,
Кимдин уулу дегизген,
Энең турбайт арага.
Айдап-айдап мал берген,
Алганым деп жан берген,
Аялың түшпөйт арага,
Аллага калбайт жалаага.
Антташып сага дос болгон,
Айткан сөзүң куш болгон,
Азирейил келгенде
Досуң түшпөйт арага.
Каршылашар жоо болсо,
Камчы салар жөлөгүң,
Кара өзгөй доо болсо,
Кебинди коштор өбөгүң,
Инимден мурун мени ал — деп,
Агаң түшпөйт арага.
Артымдан издер бурагым,
Ат байланар турагым,
Мындан көрө мени ал — деп,
Эжең түшпөйт арага.
Акылымды табарым,

Артымдан издеп барарым,
Ата жолун жабарым,
Азирейил жаланкыч,
Абамды коюп мени ал – деп,
Карындаш түшпөйт арага,
Агаң сенден садага.
Бул дүнүйө шум жалган,
Алладан буйрук келгенде
Андан качып ким калган?
Коркут-Ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн
Төрт тарапты кыдырган,
Сырдын боюн сыдырган,
Кырдын башын кыдырган,
Андан да айла болбогон,
Акыры ажал сомдогон.
Сөзүмдү уккун калайык,
Абалтан кепти баштайын:
– Мен Арстанбек болгону
Периште ишим оңдоду.
Тиш ырыскы, тил дөөлөт,
Тирүүлүгүң бир дөөлөт.
Аралап көрдүм ар жерди
Ашы, тою бар жерди.
Көрүп келдим кыйланы,
Жыйып келдим дүйнөнү.
Далайлардан бата алдым,
Булбул ырчы аталдым,
Коконго барып жашымда
Кыпчактардын ыктуусун,
Ордо хандын мыктысын,
Бирден терип ырдадым,
Кыйлаларын сындадым,

Сарт аке¹ менен беттештим,
Комузда күү чертиштим,
Анжыян, Кокон аралап,
Ырчылыгым дааналап,
Кайта келдим пааналап.
Доор сүрдүм жашымда,
Дуулап жүрдүм башында.
Караколду бийледим,
Калк ичинде сүйлөдүм.
Мен Арстанбек болгону
Акын атка конгону —
Периште ишим оңдоду.
Алдыма киши чыкпады,
Ырчынын баары ыктады.
Жашымдан ырчы атыктым,
Ат үстүндө катыктым.
Он бешимде белсендим,
Оң менен солго теңселдим.
Бет алып ырчы чыккан жок,
Өтүп кетти дүйнө бок.
Учар кушка бир канат,
Өмүрүм өттү бир замат.
Бул дүйнөдө арман жок,
Меңде арман калган жок,
Аш, тойду өзүм бийледим,
Албан түрдүү сүйлөдүм.
Көп ырчыны көргөмүн,
Койго тийген бөрүдөй,
Алды-алдынан бөлгөмүн.
Жакшыларга жанаштым,
Жамандардан адаштым.
Ар жакшыдан ат алдым,
Булбул ырчы атандым.

---

¹ *Сарт аке* – түштүктүк Ысакан ырчынын лакап аты.

Бир жыл катуу оорудум,
Ооруганга шекиндим,
Өлөмүн деп бекиндим.
Өлүмдөн шондо чочудум,
Бейитти көрсөм бекиндим,
Мен да ушундай болом – деп,
Өз жанымдан шекиндим.
Бир күнү чыгат жаным – деп,
Мүшкүл болот алым – деп,
Баштан таят багым – деп,
Ийилип сынат шагым – деп,
Ошондон кийин ойлондум,
Отуз эки толгондум.
Карыптардын баарына
Кайыр бердим жаныма.
Калк ичинде ырдадым,
Калктын сөзүн тыңдадым,
Карөзгөйдү сындадым.
Журт ичинде ырдадым,
Журт жакшысын сыйладым.
Музооке¹ менен мундаштым,
Сейилкан² менен чертиштим.
Каркыраны жайладым,
Казакка барып ырдадым.
Тезек³ төрө алдында
Замана ырын зарладым.
Экейден чыккан Сүйүмбай⁴,
Башканы көргүн буюмдай,
Айтса сөзү куюндай,
Аны менен айтыштым,

---

¹ *Музооке* – Тоголок Молдонун чоң атасы, атактуу комузчу, акын.

² Ормон кандын уулу Сейилкан чоң комузчу болгон дешет.

³ *Тезек төрө* – казак султаны, акындыгы да болгон.

⁴ *Сүйүмбай Арон улы* – казак акыны.

Өткөн кептен тартыштым.
Каңтарбайды¹ каңтардым,
Калк ичинде аңтардым.
Тынымсейит уругу
Көкөтөйдү көргөмүн,
Көрүп көңүл бөлгөмүн.
Солтобайды ээрчиттим,
Ашта, тойдо телчиттим.
Ормон кандын чабуулу
Олжосу жолдон табылуу,
Көлдөгү бугу элине
Катуу апат баштады.
Ормон каны өлгөндө
Карагайдын таңында
Элик болгон көп бугу.
Каптап тузду көтөргөн,
Көлүк болгон көп бугу.
Башка чапса былк этпес,
Өлүк болгон көп бугу.
Акылдан жаман шашканбыз,
Атанга жүктү артканбыз,
Анжыян көздөй качканбыз.
Азаптуу жолду басканбыз,
Атандын мурду жырылган,
Анжыян кеткен бугу эли
Андан бетер кырылган.
Кашкарга кире качкандын
Заманасы куурулган,
Топуракка жуурулган.
Кайра келдик сандалып,
Баш азайып тандалып,
Дагы көрдүк зордукту,
Арылбаган кордукту.
Капыр келет дегенде

---

¹Каңтарбай – казак акыны.

Зарлап ырдай баштадым,
Күндүр-түндүр какшадым,
Муңдуу үнүм баспадым,
Журт башына жакпадым.
О калайык несин айтайын,
Орус берди жазанды,
Жаагын жанып Арстанбек
Айта берди казалды.
Билбедик кайда басарды,
Каякка барып батарды.
Орусун кыйын жин экен
Замана жаман тарыды,
Кайран кыргыз арыды.
Жарды менен кедейим,
Өлүм келсе не дейин,
Жалынган менен айла жок,
Өкүнгөн менен пайда жок,
Бул дүнүйө бекер кеп,
Кара жаның шекер деп,
Ушул дүйнө шум жалган,
Шум жалганда ким калган?
Дабыр-дабыр дабыр таш,
Дарбазанын түбү таш,
Тагдырына келгенде
Калат экен алтын баш.
Канча кайрат кылсаң да,
Кайрылбайт экен жыйырма жаш.
Үркөр айдын жолдошу,
Үч аркар таңдын болжошу.
Толгон тоонун закымы,
Торгой куштун акыны.
Булбул куштун мырзасы,
Буудайык куштун төрөсү.
Ай тегерек, сабы жок,
Айча жылдыз табы жок,
Өгөөдөн бүлөө өткөн жок,

Экөөнө бирөө жеткен жок,
Өткөн ишке бушман жок,
Өлүмдөн кыйын душман жок,
Күн тегерек, сабы жок,
Күнчө жылдыз табы жок,
Жакшыга жаман жеткен жок,
Шар аккан сууда өткөөл жок,
Күйүттүү ишке бушман жок,
Өлүмдөн кыйын душман жок.
Көздөн агып кандуу жаш,
Катын, балаң чуркурап,
Карып жаның чыркырап,
Он эки мүчөң зыркырап,
Көкүрөктөн жан чыгып,
Ойрон болот экенбиз.
Бул өлүмгө айла жок,
Айткан менен пайда жок.
Жараткан өзү билбесе,
Жалынган менен даба жок.
Дубанача зарланып,
Турган менен арга жок,
О калайык чогулуп,
Коштошкону келипсиз.
Айта турган ырым бар,
Ача турган сырым бар,
Он эки түрдүү ырым бар,
Оңдоп айтар сырым бар.
Алланын берген ак сөзүн
Капка салдым ийнелеп,
Сүйрөтүп жүрдүм чийнелеп.
Каптын оозун сөгөйүн,
Ырымды кумдай төгөйүн,
Калкыма айтып берейин
Сүйлөп өттүм башында,
Доор сүрдүм жашымда.

Адамдын баары сыйлады,
Аманат жаным жыргады.
Бул дүйнөдө арман жок,
Оору жаман шаштырып,
Азирейил азгырып,
Ичиме салды кайгы чок.
Зил жүгүрдү санаага
Эгерде көзүм жумулса,
Малым калар талаада,
Үйдүн баары бош калды,
Балаларым жаш калды.
Булбул элем ташындым¹,
Муунум бошоп жашыдым.
Күлүк элем басындым,
Күкүк элем ташындым.
Аргымак элем арыдым,
Азамат элем карыдым.
Кайсы бирин терейин,
Ичим толгон ырым бар,
Айтарга түрлүү сырым бар.
Жакшы чыктың Солтобай,
Ойлоп тургун ой тобо ай,
Сен жакшылап ырда онтобой².
Келтирип айткын сөзүмдү,
Кейитпегин өзүмдү.
Таштабагын сөзүмдү,
Таарынтпагын өзүмдү.
Менин айткан кебимди
Көкүрөккө жат алгын,
О Солтобай чырагым,
Эптеп сөздү курадым.
Ажал жакын окшоду,

---

¹ *Ташындым* – текстте ал-күчтөн тайдым деген мааниде.

² Солтобай солуп ыңгыранып ырдоочу экен.

Айламды таппай турамын.
Батамды сага берейин,
Тулпар минип, туу аштап,
Дуулап жүргүн эл баштап.
Туйгун салып, куу алып,
Ырдап жүргүн той баштап.
Добушумду арбытып,
Калктын баарын жаркытып.
Солтобай ырчы чунагым,
Ушунчадан ынагым,
Байкап турсун чырагым,
Башым кеңгип турамын.
Өрө кийиз жаздандым,
Өлө турган баштандым.
Алда кандай күн болот,
Балаларым жаш калды,
Солтобай ырчы көз салгын.
Өлө турган өңдөндүм,
Акыретке көндөндүм,
Сүйлөрүмө дарман жок,
Турайын десем алым жок,
Көнүлүм айнып, боорум чок,
Сүлдөрүм бар, өзүм жок,
Мурункудай сөзүм жок,
Булбул өңдүү доошум жок,
Мындан кийин көзүм жок.
Муунумдун баары бошоду,
Мунканып айттым ошону.
Кайран көзүм кылайып,
Кыяматка ылайык,
Агайын-тууган муңайып.
Байкадынбы, Солтобай,
Каруум кетти ой тобо ай,
Кайтпай турган дарт экен,
Шум өлүмдүн зарпы экен,

Бул дүнүйө жалганда
Туулуп, өлүш шарт экен.
Жакшы башта Солтобай,
Жаш баладай онтобой,
Айыкпаймын ой тобо ай.
Бул оорудан кетемин,
Айта берип нетемин.
Азапка салган оорум бар,
Арылбаган шорум бар.
Көзүм өтсө Солтобай,
Нуска сөзүм таштаба,
Жеткире айткын маанисин
Кайран булбул сөзү деп,
Артымда элим таанысын,
Айтылып калса калкымда
Арстанбек неге карысын.

ТАР ЗАМАН

(Кара ыр)

Байыры бала жаш чакта
Кызыл өңүм ток чакта,
Кыл сакалым жок чакта,
Карылардан көп уктук,
Уламадан сөз уктук,
Ошондо өңү сары, көзү көк
Орус чыгат дечү эле,
Узун чөптүн баарысын
Оруп чыгат дечү эле.
Кыска чөптүн баарысын
Коруп чыгат дечү эле,
Ай-ааламдын баарысын
Соруп чыгат дечү эле,
Бу заманың кай заман, ой журтум?

Ушул орус чыкканда
Бир, эки деп санаган,
Тыйын чыгат дечү эле.
Атасынан баласы
Кыйын чыгат дечү эле.
Эки башы кайкайган,
Кайык чыгат дечү эле.
Мейилкадыр болом – деп,
Элечегин булгалап,
Зайып чыгат дечү эле,
Бул заманың кай заман, ой журтум?
Улуу суунун баарысы
Чулук болот дечү эле.
Кичи атанын баарысы
Улук болот дечү эле.
Жаан-жуун азайып,
Шамал болот дечү эле.
Адамзаттын билгени
Амал болот дечү эле.
Кыш көбөйүп жылынан
Жай азаят дечү эле.
Карындагы жыйылган,
Май азаят дечү эле.
Короодогу айдаган,
Кой азаят дечү эле.
Журтта ургаачы көбөйүп,
Бой азаят дечү эле.
Бойго жеткен кыздардын
Баштагыдай көркү жок,
Той азаят дечү эле.
Кыз он бешке чыкканда
Энесине баш бербей,
Боюн күүлөйт дечү эле.
Эмки азамат баарысын
Катын бийлейт дечү эле.

Элечегин булгалап,
Зайып чыгып жыйынга
Чечен болот дечү эле.
Шум жалгандын белгиси —
Ушул кийинкинин баарысы
Бечел болот дечү эле.
Бул заманың кай заман, ой журтум?
Ошол орус чыкканда
Миң үйлүүгө баш болуп,
Болуш чыгат дечү эле.
Суу башында үйү бар,
Үй башында бийи бар,
Буйрук менен кондурган,
Конуш чыгат дечү эле.
Онжогой¹ куйрук күрөң ат,
Орустан чыгат дечү эле.
Он кулактуу мис казан
Калаадан чыгат дечү эле.
Тири шумдук баарысы
Баладан чыгат дечү эле.
Этеги жок, жеңи жок,
Кийим чыгат дечү эле.
Алтын, күмүш түгөнүп,
Кагаз акча пул болуп,
Тыйын чыгат дечү эле.
Акыр заман болордо
Өзүнүн малын үлөшүп,
Короосуна чарк уруп,
Жыйын чыгат дечү эле.
Эки агайын бир тууган
Акы алышат дечү эле,
Айтканына ишенбей,
Бата алышат дечү эле.

---

¹ *Онжогой* – олдоксон, өтө узун.

Бул заманың кай заман, ой журтум?
Ошол орус чыкканда
Кала коргон көбөйүп,
Кент¹ түгөнөт дечү эле.
Төгөрөктөп урдурган,
Коргон чыгат дечү эле.
Тегеретип баарысын
Кагаз менен иштетип,
Соргон чыгат дечү эле.
Кийгенинин баарысы
Буту-колун жашырбай,
Дорбол чыгат дечү эле.
Куран жатып үстүнөн
Кат жүгүрөт дечү эле.
Ошо катты көтөрүп,
Ат жүгүрөт дечү эле.
Караколдо топ болсо,
Насыямды бергин – деп,
Жакадан алып алкылдап,
Көзү-башын соолтуп,
Сарт жүгүрөт дечү эле.
Карагайдын башында
Чыны болот дечү эле,
Чыны менен жүргүзгөн,
Зымы болот дечү эле.
Алты айчылык жолдордон
Алты күндө сүйлөшкөн
Бул капырдын сыры болот дечү эле,
Бул заманың кай заман, ой журтум?
Ушул орус чыкканда
Кара жол кылар көлүндү,
Эсепке алар жеринди,
Кайсандар сенде чама жок,

---

¹ *Кент* – иран сөзү, калк отурукташкан жай.

Капкандай чабар белинди.
Ой журтум, аман болсоң көрөрсүн,
Араба менен чананы,
Торпок менен тананы,
Зили түбү сактарсың сары талааны.
Солдаттыкка берерсиң,
Ичинден чыккан баланы.
Ушул орус келгенде
Аштык чыгар жерди алар,
Бээден туулган керди алар.
Ошондо менменсинген эрди алар.
Бузукту журтка көп салар.
Ушул заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман,
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап.

* * *

Алда кудай капырай
Алматыдан аттанып,
Орус келе жатыр ай.
Узун чөптүн баарысын.
Оруп келе жатыр ай.
Кыска чөптүн баарысын
Коруп келе жатыр ай.
Ай-ааламдын баарысын
Соруп келе жатыр ай.

* * *

Капкандай чапты белинди,
Каптап алды элиңди,
Сурап алды жашыңды,
Каттап алды башыңды,
«Ыстарик» – деди карыңды,

Эсепке алды баарыңды.
Ушул заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман.
Маңдайлары кашка экен,
Кыялы журттан башка экен.
Ышкын түптөй сарысы
Кайда кеткен карысы.
Ажалдан акы качпаган,
Баары мерген кул экен.
Көгүчкөндөй көздөрү
Чар учкандай сөздөрү.
Бул орусту карасаң,
Ченчи салып жерди алды,
Бээден туулган керди алды,
Карды салык байды алды.
Кача турган жайды алды,
Таластан Маймыл тутулду,
Качканың кайдан кутулду.
Туурадан салды дозокту¹
Кармап алды кулжадан
Балбай менен Шоорукту.
Жакшылардын баарысы
Тактысынан тайгылды,
Кайраттуу эрдин баарысы
Өз элинен айрылды.
Өзү баштын баарысы
Шиберди көздөй кайрылды.
Байыры жакшы бар эле,
Бала жолборс баштанган,
Байбичелер бар эле,

---

¹ Дозок – тозок.

² Кара сандык жазданган – акка баш коюп, өлүмдүн камылгасын көрүп калган сарамжалдуу байбичелерге карата айтылат.

Кара сандык жазданган¹,
Байыры баатыр бар эле,
Кылычынан кан тамган.
Байырта биздин кайран журт,
Баласы бараң атчу эле,
Баракатта жатчу эле.
Кыздары кымкап кийчү эле,
Кылыгы журтка тийчү эле,
Эми орус зор болду,
Кайран кыргыз кор болду.
Байыркыдан барк кетти
Каада-нуска нарк кетти.
Сууга салган чекендей¹,
Сурагы мунун бекемдей,
Орус келсе сыйлайсың,
Ак сакалдуу акеңдей,
Илгерки кары калыптыр,
Сууга түшкөн текедей.
Булут минип жетпейсиң,
Мурункунун артынан,
Буркурайсың, боздойсун,
Алды каткан мусулман
Урулган заман дартынан.
Ушул заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман.
Кылдыратып чанасы
Ашталганын айтайын,
Казак, кыргыз жыйылып,
Башталганын айтайын.
Канаттуунун жүндөрү
Жаздалганын айтайын.
Милтеси жок мылтыгы

---

¹ Чекенде – иран сөзү, уй шилекей.

Түтөгөнүн айтайын.
Жылдан-жылга орустун
Күчөгөнүн айтайын,
Салам айтса алик жок,
Эсен айтса шүгүр жок,
Шарият менен иши жок,
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап.
Көч алды болор орусун,
Сары журт болор конушун.
Жайлоо тургай жер кайда,
Жайылып жаткан эл кайда,
Ачып кирер көр кайда?
Мусулман уулу дункана
Ажыларга дин кана?
Казак, кыргыз жыйылып,
Бата кылып алсак бейм,
Кашкардагы Бакдөөлөт
Ата кылып алсак бейм?
Бул орусту карасаң,
Суу-сууга салды бекетти,
Болуштарды карасаң,
Катынындай кекетти.
Майырды¹ көрсөң майындай²
Набактыны карачы,
Атандын салган жайындай.
Орустарды карачы,
Өзүңдүн жасап койгон бириндей.
Жасоолдорду карачы,
Өзүңдүн кичүү иниңдей,
Жасоолдор келет шарактап,

---

¹ *Майыр* – майор, падышалык бийликтин өкүлү.

² *Туурасы* – майыр, Ысык-Көл өрөөнүндө кончу кыска кийиз өтүктү «майыр» дешкен.

Жардынын жалгыз атын карактап,
Жасоолдор ылгабай минди айгырды,
Жакшылардын баарысы
Чын ушундай болдум – деп,
Жатып алып кайгырды.
Алтын, күмүш түгөнүп,
Кызыл кагаз бул болду.
Он бөлөктөн үй чыкты,
Он башы деген бир чыкты.
Эки бөлөк үй чыкты,
Тебетейин кырдантып,
Элүү башы бий чыкты.
Кыз сыйлабайт энесин
Ыстарчы кылып коюптур,
Бир чыйраксынган эмесин.
Үйөз башы бар экен,
Үйүрү өскөн айгырдай,
Мужуктары бар экен,
Меңдубана бүрүндөй,
Жасоолдору бар экен,
Желмогуздун сүрүндөй.
Акча катты койнуна
Насыя түштү мойнуңа.
Азаматтан күлкү өлдү,
Айдап жүрүп жылкы өлдү.
Жорго жолдон суурулду,
Кайран заман куурулду.
Бей-бечара момундар
Баткак болуп жуурулду.
Бирди болуш жеп койду,
Бир ыстарчын деп койду.
Арадан журтту жеп койду.
Быйыл көрдүк калайык
Араба менен чананы.
Сан жылкыны нетесин,

Жакшы баккын торпок менен тананы.
Бакпасаң торпок менен тананы
Сактайсың сары талааны.
Солдаттыкка бересиң,
Ичинден чыккан баланы.
Ушу заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман.
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап.
Жылдан-жылга көп болду,
Ташыганы чөп болду.
Көк жалтаң экен тамыры,
Узун экен өмүрү.
Көлөкөлүү телпеги,
Жоо дегенде элпеги,
Кырчын экен чарбагы,
Кыйын экен арбагы.
Карагай экен чарбагы,
Катуу экен арбагы.
Устаранын мизиндей,
Оодарылган дүнүйө.
Жасоолдордун кийгени
Катар-катар дүрүйө.
Жасоолдор минди жакшы атты
Жардынын баарын какшатты.
Жасоолдор минди күлүктү,
Атан төө тартты чүлүктү,
Элге салды бүлүктү.
Ушул заман тар заман,
Азуулууга бар заман,
Бечарага зар заман.
Заманың келди жакындап,
Тайган иттей такымдап.

ТЕРМЕ

Жаздын күнү кар жааса,
Жабыркап жандык куураса,
Жамандыктын белгиси.
Эки айыл катташса,
Амандыктын белгиси.
Жамгыр төгүп, сел жүрсө,
Тоо бузулуп, тоз болсо,
Дөң түзөлүп, түз болсо,
Тамдар урап, таш болсо,
Адам көңүлү пас болсо,
Жан-жаныбар кырылса,
Наристелер ыйласа,
Жаны бирге ата-эне
Жалбарып жанын кыйнаса,
Бул – кыяматтын белгиси.
Киши акысын жегендик
Арамдыктын белгиси.
Мээнет менен жан багыш —
Адалдыктын белгиси.
Тузуна кара санаган,
Айбандыктын белгиси.
Эки киши мушташса,
Араздыктын белгиси.
Эки абысын урушса,
Эки тууган болушуп,
Душман болуп жоолашса,
Топко түшүп доолашса,
Нарк кеткендин белгиси.
Жосунсуз мындай жорукту
Адамдын келбейт көргүсү.
Өңдөн азып саргайыш,
Кеселдиктин белгиси.
Кызыл өңүн нур чалып,

Күмүштөн кемер курчанып,
Сүлөөсүн кийип сүлкүлдөп,
Манаттан кийип бүлкүлдөп,
Жаз күнүндөй жаркырап,
Күз күнүндөй күркүрөп,
Жалтанбай топто сүйлөсө,
Бул – жаштыктын белгиси.
Жаш улгайып калганда,
Жаштан мыкты чыкты – деп,
Жаш жолборстой ыктуу – деп,
Ар кимдин келет көргүсү.
Сөз ыргытса артындан,
Касчылыктын белгиси.
Топто үнүн чыкпаса,
Азчылыктын белгиси.
Жамандык башка келгенде,
Жан ачыган адам жок,
Жабыркап жанын кыйнаса,
Көзүнүн жашын тыйбаса,
Жан кейиткен кайгы-зар
Көкүрөккө сыйбаса,
Өйдө чыкса өбөк жок,
Ылдый түшсө жөлөк жок,
Жалгыздыктын белгиси.
Түнүндө терең уктаган,
Санаасыздын белгиси.
Жөрмөлөп уча албаган,
Канатсыздын белгиси.
Үшкүрүп тойдо кайгырса,
Баласыздын белгиси.
Онтоп чыкса түнүндө,
Оору адамдын белгиси.
Аппак болуп кийизи
Түн ичинде заңкайып,
Ото башы көрүнсө,

Меймандын көөнү бөлүнсө,
Сарала жылкы сан болгон,
Санаты элге даң болгон,
Бай адамдын белгиси.
Сөздүн ыгын билбесе,
Сөөдүрөп топто сүйлөсө,
Тантыктыктын белгиси.
Балкытып эмчек эмизбей,
Кимдин уулу дегизбей,
Мазардай өтсө өмүрү
Балкыбай аял көңүлү
Бакытсыздын белгиси.
Артында бала калбаса,
Атакелеп ыйларга,
Аза күтүп сыйларга,
Асыл жанын кыйнарга
Азаптуу ата белгиси.
Арманда байкуш өтү – деп,
Артында калбай туягы
О дүнүйө көздөй кетти – деп,
Чындап аты өчтү – деп,
Топурак салып томпойтуп,
Адамдык парстан кутулуп,
Аяп кетер бар киши.
Эртели-кеч жаш төгүш
Мундуулуктун белгиси.
Бир-бирине эркелеш
Курбулуктун белгиси.
Айтса кулак илбесе,
Акылсыздын белгиси.
Адамдын көөнүн оорутпай,
Аста-секин кеп айтыш
Асылдыктын белгиси.
Тойдо жорго минбеген,
Торко тонду кийбеген,

Топ жыйында жүрбөгөн,
Жакырдыктын белгиси.
Көчкөндө унаа табалбай,
Салкын төргө баралбай,
Саргарып талаа күзөтүү
Бакырдыктын белгиси.
Топту жарып сөз айтыш
Чечендиктин белгиси.
Кырчоо кармап жүгүрүш
Бечелдиктин белгиси.
Убада сөзүн унутуу —
Эсерликтин белгиси.
Айттырбастан сыр билген,
Кыраакынын белгиси.
Ата Журтун ардакташ
Азаматтын белгиси.
Айткан сөздөн жанабы,
Ар-намыстуу эр киши?
Айылды түрө кыдыруу
Бекерликтин белгиси.
Түтүн андып жүгүрүү
Соргоктуктун белгиси.
Алкы бузук нааданды
Кимдин келсин көргүсү.
Келген жоодон качпаган,
Керилип төшөк жатпаган,
Кер-мур сөздү айтпаган,
Баатырлыктын белгиси.
Бет алышкан душманын
Ар кимдин келет жеңгиси.
Ат мингизип, тон жабуу
Аш менен тойдун белгиси.
Көңүл сүйгөн жер болсо,
Айткан сөзүң эм болсо,
Акындын келет келгиси,

Бермет сөздү тергиси.
Чагым салып, эл бузуу
Бймансыздын белгиси.
Сураганын аткаруу
Кыйбастыктын белгиси.
Эки жаман баш кошсо,
Безерликтин белгиси.
Эки жакшы баш кошсо,
Эсендиктин белгиси.
Ушак-айың айтпаган,
Илгерки өткөн бир ишти
Улам козгоп казбаган,
Уяттуунун белгиси.
Кара жерди кантарган,
Кажыбастын белгиси,
Табакта түп калбаган,
Жарыбаган түбүндө,
Жалчыбаган күнүндө
Жетесиздин белгиси.
Конок келсе сүйбөгөн,
Күнгүрөнүп сүйлөгөн,
Безгек болгон эмедей,
Кабагын бүркөп калчылдап,
Катын, бала тилдеген,
Сарандыктын белгиси.
Чакыртпай үйгө кирбеген,
Чагым сөздү билбеген,
Пейили актын белгиси.
Кеч бешим үйгө кирбеген,
Бейпай сөздү сүйбөгөн,
Жакшы адамдын белгиси.
Артын салып чыкпаган,
Карыны көрсө ийменип,
Чыгдан жакка ыктаган,
Ызаттуу келин белгиси.

Ыймандуу мындай бүлөөнү
Ата-эне келет көргүсү.
Жок жерден чырды баштаган,
Жалалуунун белгиси,
Үйүндө жылуу сөз айтып,
Сыртка чыга көз артып,
Ушак-айың сөз сүйлөп,
Беделинди түшүрүү,
Арамзанын белгиси.
Алыс жүргүн андайдан
Абийирдүү эр киши.
Базар болсо бака-шак
Балалуунун белгиси.
Жаны кейип онтосо,
Жаралуунун белгиси.
Кызыл-тазыл кийинген,
Мажүрүм талдай ийилген,
Кыз баланын белгиси.
Кырдан ылдый жүгүргөн,
Кыздуу үй андып бүлүнгөн,
Боз жигиттин белгиси,
Боз жигит болгон жок белең,
Момураган эр киши.
Кайгыга катуу малынса,
Кара жоолук салынса,
Каражолтой болду – деп,
Катын-калач кагынса,
Кардыккандын белгиси.
Мындай кыйын азапты
Кудурет башка салбаса,
Кимдин бир келсин көргүсү.
Ак өргөө тигип, тай союп,
Катар-катар бээ союп,
Кош өркөчтүү төө союп,
Субай салтаң кой союп,

Арбакка арнап мал союп,
Алакан жайып, бата окуп,
Кэттэ¹ молдо таза окуп,
Алыстан мейман чакырса,
Ак үйлөргө батырса,
Жүгүрүп жигит сыйласа,
Ырчылар келип ырдаса,
Сынчылары сындаса,
Кара кийип катыны,
Кызылдан кийип кыздары
Аза күтүп ыйласа.
Эр энишип, жамбы атып,
Келген мейман дууласа,
Өткөн аштын кабары
Канча бир адам келди – деп,
Мынча байге берди – деп,
Баланча күлүк чыкты – деп,
Түкүнчөнүн балбаны
Так көтөрө жыкты – деп,
Сайышка түшкөн мыкты – деп,
Жар чакырды бул акын,
Жабыркады тиги акын,
Эл оозунда айтылса,
Бул – чоң жыйындын белгиси.
Келбей калса арманда
Кабар жеткен бар киши.
Балаң өлсө жашыңда
Келиниң калса кашыңда,
Өлгөнчө эстен кетпеген,
Көнүлүң өксүп өспөгөн,
Тар дүйнөнүн белгиси.
Кызың өлсө жашыңда,
Кылыгы калса башыңда,

---

¹ *Кэттэ* – чоң.

Өзүң менен бир көтөр,
Өлгөнүнчө эс кетер,
Бул – армандуу дүйнө белгиси.
Келиниң өлсө жашында,
Неберен турса кашында,
Өгөй эне өксүтүп,
Өчөшүп урса башында
Өчпөгөн кайгы белгиси,
Жашты алганча мени ал – деп,
Атанын келет өлгүсү,
А дүйнөнү көргүсү.
О армандуу дүнүйө,
Башы бүтүн айда бар,
Ботосу өлбөс кайда бар?
Көзү бүтүн күндө бар,
Кызы өлбөс кайда бар?
Жашында өлсө атасы
Жетим бала дедиртип,
Бөксөргөндүн белгиси.
Энеси өлсө жашында
Өгөйдүн түшүп колуна
Өксөгөндүн белгиси.
Кемпирдин калса артында
Алды-артын жыялбай,
А дүйнө өзүн кыя албай,
Азаптуу кары белгиси.
Айтылган сырды жашыруу –
Бекемдиктин белгиси.
Эп келтирип сөз айтуу –
Эстүүлүктүн белгиси.
Эркелеп буюм сурашуу –
Жакындыктын белгиси.
Ат арытып, жол жүрүү –
Алыстыктын белгиси.

Туура сөздөн качпаган,
Калыстыктын белгиси.
Меймандан качып жашынуу
Бакырдыктын белгиси.
Өз орду менен сүйлөсө,
Кызыл тилин бүлөсө,
Таасындыктын белгиси.
Кадырлуу болсо журтуна,
Сүйлөгөн сөзү тек кетпей,
Кары, жаш укса умсуна,
Акылдуунун белгиси.
Көп кошунду тоготпой,
Жоону жеңсе жолотпой,
Эр адамдын белгиси.
Беттешкен жоодон качабы,
Намысы бар эр киши.
Бет алганы жыгылса,
Балбандыктын белгиси.
Эңкейтип аттан оодарса,
Алгандыктын белгиси.
Кылган ишке карганса,
Таңгандыктын белгиси.
Оройлонуп урушуу —
Зөөкүрлүктүн белгиси.
Элге жакса кылганы —
Жакшылыктын белгиси.
Күлө багып, каш кагыш —
Көнүлдөштүн белгиси.
Убада сөздөн качабы,
Уяты бар эр киши.
Жорго минип, жол тосуу
Сүйгөндүктүн белгиси.
Эртели-кеч ырдаса,
Мунканып жашын тыйбаса,

Күйгөндүктүн белгиси.
Дуба окуп, дем салыш
Бакшылыктын белгиси.
Жалган жерден жан бериш –
Пасчылыктын белгиси.
Эчки, теке, кулжа атып,
Төрттөн, бештен кулатып,
Текесин кошо сулатып,
Жаза атпай мээлесе,
Кыраандыктын белгиси.
Көргөндүн көзүн тайгылтып,
Алтын-күмүш кармаса,
Арамдыкка барбаса,
Зергерликтин белгиси.
Бет алган жоосу ыктаса,
Алдынан каршы чыкпаса,
Эли бейпил уктаса,
Жөнгендиктин белгиси.
Жармачтарга карашуу –
Бергендиктин белгиси.
Жардыга камчы чаппаса,
Жетим менен жесирди
Кылбаган пенде кесирди,
Жаман айтып какпаса,
Берендиктин белгиси,
Элинде барбы бул киши?
Жетим козу жоготсо,
Желкелеп урса камчылап,
Кыбыраган жетимдин
Көзүнөн жашы тамчылап,
Бул – кайырсыздын белгиси.
Жез чака сүттү төгөт – деп,
Жесирди сөксө сыздатып,
Бүткөн боюн муздатып,

Бул – акмактыктын белгиси,
Айлында барбы ал киши?
Эне-атасын барктаган,
Элин жоодон сактаган,
Жол күзөтүп күн-түнү
Эки ай бою жатпаган,
Эр азамат белгиси.
Көнүлгө толгон адамын
Эл-журттун келет көргүсү.
Калкы турса каржалып,
Калктын камын ойлобой,
Келечегин болжобой,
Казына чачса калактап,
Эки көзү алактап,
Бул – кара өзгөй аким белгиси.
Мындай безер башчыны,
Үйрүп камчы чапчууну
Кимдин келет көргүсү.
Бекер карап жатпаган.
Бейопа сөздү айтпаган,
Беделдүүнүн белгиси.
Өрнөктүү өмүр баштаган,
Артына нуска таштаган,
Акылмандын белгиси.
Калдалаңдап шашпаган,
Адамдын көөнүн оорутуп,
Калпыс сөздү айтпаган,
Калбааттыктын белгиси.
Камчыланса баспаган,
Кашандыктын белгиси.
Бирине бирин тукуруп,
Эл ичине чаң салган,
Бузукунун белгиси.
Кайгыга өнү азбаган,

Кайраттуунун белгиси.
Ат жакшысын тандаган,
Саяпкердин белгиси.
Куш жакшысын баптаган,
Мүнүшкөрдүн белгиси.
Жарылып кабак ачпаган,
Капалыктын белгиси.
Өйдө-төмөн сүйлөгөн,
Масчылыктын белгиси.
Бекитип тамак катпаган,
Айран, сүтү батпаган,
Берекенин белгиси.
Жолдошун жолго таштаган,
Жосунсуздун белгиси.
Өзүн өзү мактаган,
Көйрөндүктүн белгиси.
Жакында таң атпаган,
Саналуунун белгиси.
Башкага элин сатпаган,
Бар жакшысын мактаган,
Журт намысын сактаган,
Көсөмдүктүн белгиси.
Жамандыкты кечирүү
Айкөлдүктүн белгиси.
Азамат баркын билбеген,
Наадандыктын белгиси.
Андай менен бир жүрсөн,
Адамдын келет өлгүсү.
Эртели-кеч сырдашуу
Таттуулуктун белгиси.
Ичпей-жебей мал күтүү
Катуулуктун белгиси.
Айыктырыш ооруну
Дарыгердин белгиси.

Чайпалып жүрсө мингенин
Жорголуктун белгиси,
Калем алып кат жазуу —
Молдолуктун белгиси.
Кой көтөрүп, бул¹ берүү,
Соодагердин белгиси.
Кара кийип катыны
Белин чырмап буунуп,
Эл көзүнө көрүнбөй,
Эрте туруп жуунуп,
Башына кара салынып,
Кайгы менен кайыгып,
Кошок кошсо эрте-кеч
Өлгөндүктүн белгиси.
Боз топурак томпойсо,
Көмгөндүктүн белгиси.
Айланайын калайык,
Азирейил азабын
Күндө айтылаар казалым,
Кимдин келет көргүсү?
Кызылы өчсө өнүндүн,
Күчү кетсе белиндин
Карылыктын белгиси.
Муунуң бошоп шалдырап,
Оозунда тишиң жок,
Оюн менен ишиң жок,
Сүйлөсөң сөзүң балдырап,
Күлсөң күлкүң колдурап,
Таш куурчактай сексейип,
Албарстыдай үксөйүп,
Ордунда жатсаң жалдырап,
Адамдын келет өлгүсү,
А дүйнөнү көргүсү.

---

¹ Бул (була) – кездеме.

Насыят айтыш балдарга
Карыянын белгиси.
Кайра качыш душмандан,
Бет алып асты чыккандан
Коркоктуктун белгиси.
Эт туураса кол чалыш —
Чоркоктуктун белгиси.
Ашуу ашса жөө-жалаң
Качкандыктын белгиси.
Баба айласы түгөнүп,
Шашкандыктын белгиси.
Бар шайманын камдаса,
Эрте жаз эгин айдаса,
Баба дыйкан белгиси.
Аркырап турса аялың,
Ажаандыктын белгиси.
Түндүгүн эрте тартпаса,
Түшкө чейин уктаса,
Жалкоолуктун белгиси.
Агайын-тууган кирбесе,
Алкылдап сүйлөп тилдесе,
Чалпоолуктун белгиси.
Агартып жакан жуубаса,
Арманын күндө арбыса,
Акыл айтсаң астыртан
Аңкылдап сүйлөп чырдаса,
Жамандыктын белгиси.
Мындай бейпай катынды
Салбар кылат эр киши.
Кызың турса кылактап,
Жеңеси жандап булактап,
Анда бойго жеткени
Бар тынчыңдын кеткени.
Уулун турса мунайып,
Сөз айтуудан уялып,

Эрте кетип, кеч келсе,
Эс учун билбей нес келсе,
Анда бойго жеткени,
Мазандын чындап кеткени.
Бул – жаштыктын белгиси.
Агайын-тууган айтышса,
Ары-бери тартышса,
Тозгондуктун белгиси.
Эки тууган ыкташса,
Бири-бирин сыйлашса,
Өлгөнүндө ыйлашса,
Жамандыкка кыйбашса,
Озгондуктун белгиси.
Ашта, тойдо айтышса,
Ар акын менен тартышса,
Бетине адам чыкпаса,
Беттешем деген ырчылар
Бедели түшүп ыктаса,
Ал – ашкан ырчы белгиси,
Айлында барбы бул киши?
Эл чакырып, той бериш,
Желе тартып, мал бөлүш,
Ат чаптырып алыстан,
Жар чакыртып калыстан,
Бейкуттуктун белгиси,
Ар кимдин келет көргүсү.
Санжыргасы сан болсо,
Сарамжалы мол болсо,
Салтанаты зор болсо,
Ал – жакшы аялдын белгиси.
Эртең менен кечинде
Эринин келет көргүсү.
Зонкулдап орой сүйлөсө,
Топтун сөзүн билбесе,

Жаман уулдун белгиси.
Сөзгө кулак салгандар
Шыпшынышып турганда,
Атаганат дүнүйө,
Атанын келет өлгүсү.
Сөздүн жайын билбесе,
Сөөдүрөп ушак сүйлөсө,
Жаман келин белгиси.
Кызы жаман экен – деп,
Абысын-ажын күлгөндө
Атаны арман дүнүйө,
Эненин келет өлгүсү,
О дүйнөнү көргүсү,
Кой сураса тай берген.
Карта, жалды мол берген,
Сураттырбай жөн берген,
Март адамдын белгиси.
Суусар кийип суйсалган,
Жорго минип жол салган,
Белине кемер курчанган,
Мырзалыктын белгиси.
Жан-жөкөрү болбосо,
Жүрө алабы бир киши.
Ай-чырайлуу, кундуз чач,
Асем сөздүү, алма баш
Бели ичке ийилген,
Кашы тасма чийилген,
Сулуулуктун белгиси.
Сулуу сүйүп суктанбай,
Кумары таркап бук канбай,
Жүрө алабы эр киши?
Сөз жакшысын тандаган,
Ашта, тойдо ырдаган,
Ырчылыктын белгиси.

Эки сүйлөп арада
Эпчилдик менен жан баккан,
Куйтулуктун белгиси.
Айыл ичин иритет,
Андай шумпай адамды
Кимдин келет билгиси.
Кабагын ачпай түнөрүп,
Жакшылыгың көрө албас,
Ичи тардын белгиси.
Азан-казан чуу чыкса,
Добулбас уруп, дуу чыкса,
Жоо келгендин белгиси.
Жолунан чыгат жалтанбай,
Калың жоодон калтарбай,
Журт сактаган эр киши.
Ай караңгы түн болсо,
Тутулгандын белгиси.
Агайынды кордосо,
Кутургандын белгиси.
Күн караңгы түн болсо,
Тутулгандын белгиси.
Өз тууганын кордосо,
Утулгандын белгиси.
Сурабастан мал алыш
Зордогондун белгиси.
Түндө кирсе корооңо
Уурдагандын белгиси.
Кыш жылымык жаз болсо,
Жыйган чөбүң аз болсо,
Жут болордун белгиси.
Ынтымак болсо элинде
Кут конордун белгиси.
Күндөп-түндөп токтобой,
Жамгыр жаса көнөктөп,

Сел болордун белгиси.
Элдин камын ойлогон,
Эр азамат белгиси.
Өзү үчүн жан берген,
Өзүмчүлдүн белгиси.
Мындай адам көбөйсө,
Жумурай журт маарыбайт,
Урук-тууган жарыбайт.
Аргый-аргый жүгүрсө,
Аргымактын белгиси.
Азамат көөнү ооруса,
Азгандыктын белгиси.
Күрпөң-күрпөң жүгүрсө,
Күлүк аттын белгиси.
Гүл көңүлүн ооруса,
Күйгөндүктүн белгиси.

.....

Эңкейип белден күч кетет,
Эки колдон иш кетет,
Бул – өлүмдүн белгиси,
Отуз эки тиш кетет,
Бул да өлүмдүн белгиси.
Балдарга жакпай сөз кетет,
Бул да өлүмдүн белгиси*.

.....

Урматы кетсе улуунун,
Кадыры кетсе карынын,
Азаматтын курбалы —
Зайыптын кетсе ыйманы,
Кыздын кетсе кылыгы,
Келиндин кетсе келбети,
Мойнуна таккан бермети.
Ата-эненин кымбаты —
Уулдун кетсе уяты —

Журт бузулуп нарк кетсе,
Ата уулунан барк кетсе,
Саржан салып бөлүнүп,
Сарасы¹ кетсе жериңдин,
Сандырактап ар жерде
Саны кетсе элиндин,
Кадыры кетсе сынчынын,
Кадими кетсе ырчынын,
Кайрылып топко турчунун,
Калк көңүлүн бурчунун,
Бул акыр заман белгиси,
Арстандын келбейт көргүсү.

САНАТ

Бир туугандан кем эмес,
Бирге жүргөн айылдаш,
Тируүлүктө агайын
Бирине бириң кадырлаш.
Өтүп кетсе өмүрүн
Экинчи кайра табылбас.
Жеринде күлүк болбосо,
Чоң байгеге чабылбас.
Жоо чапаса жоголбос,
Жосунсуз адам оңолбос.
Кадырлаш болуп жүрбөсө,
Адамды адам сагынбас.
Оору-сыркоо болбосо,
Жакында адам карыбас.
Санаа тартып күйбөсө,
Сай-сайлап киши арыбас,

---

¹ *Сара* – жер соорусу, суулуу, оттуу жер.

Жалкоо адам жарыбас.
Жамандык башка түшпөсө,
Адамга адам зарылбас.
Күнүгө алтын тапса да,
Акылсыз жигит байыбас.
Кайратың тоону бузса да,
Кашыгың көлдү сузса да,
Оозундан чыккан сөзүңө
Зоо куланып учса да,
Эл менен сен адамсың,
Элден чыксаң жамансың.
Кабарың күнгө кетсе да,
Жылдызга колуң жетсе да,
Жараткандын дүйнөсү
Бүт колуна өтсө да,
Эл менен сен бийиксиң,
Элден чыксаң кийиксиң.
Арзанды кымбат баалаган,
Сүткордун жайы – кара жер.
Айылга бүлүк чыр салган,
Анткордун жайы – кара жер.
Алсызга кайрым кылбаган,
Залимдин жайы – кара жер.
Өмүрүн кыйган адамдын
Канкордун жайы – кара жер.
Ушак-айың сүйлөгөн,
Уяттын жайын билбеген,
Жамандын жайы – кара жер.
Адамга жок пайдасы,
Ач көздүн жайы – кара жер.
Күйүткө өзүн алдырган,
Күндө ыйлап зар кылган,
Кайратсыз жайы – кара жер.
Санаага өзүн алдырган,

Заарда ыйлап зар кылган,
Алсыздын жайы – кара жер.
Эртели-кеч ооруса,
Азирейил тооруса,
Адамдын жайы – кара жер.
Ууру кылса түнүндө,
Уктап жатса күнүндө
Андайдын жайы – кара жер.
Зорлугу өтсө жакырга,
Зомбулук кылса бакырга
Зордун түбү – кара жер.
Катарлаш элге кан чачса,
Канкорлорго жан тартса,
Кандын жайы – кара жер.
Кара өзгөй болсо калкына
Калктын жетпей баркына
Жакырдык жанды кыйнаса,
Өйдө-төмөн чарпыла,
Акимдин жайы – кара жер.
Ажаан чыкса катынын
Акыл сөзгө кирбесе,
Алкылдап беттеп сүйлөсө,
Анын жайы – кара жер.
Эрмин деп турса эрдемсип,
Эрдин тиштеп келберсип,
Эртели-кеч корсулдап,
Балага баар кылбаса,
Аялын уруп чырдаса,
Эрдин жайы – кара жер.

* * *

Эсин оосо, эчки бак,
Мейли чебич, мейли улак,

Сүтүн ичсен күлазык,
Эти, майы эң артык,
Уяң тыбыт апаппак,
Чөп жакшысын таптаган,
Көк бетеге, көк шыбак.
Эгиндердин жакшысы
Эрте бышкан ар убак
Арпа болот баарыдан,
Ичип алсаң жармасын
Талканы чын күлазык,
Суу атасы тоңбогон,
Кайнап чыккан – таш булак.
Сөз атасы башында
Угуп турган кош кулак.
Чапса күлүк, минсе бек,
Жылкы атасы – чын бурак.
Таап алып өмүрү
Талыкпастан сылап бак.
Адамзаттын досу экен,
Ажырабас чын ынак.
Тоо бузулуп, таш урап,
Тозулбаган жерде жок.
Чайпалбаган көлдө жок,
Чалыкпаган жанда жок,
Бөксөрбөгөн сууда жок,
Бөлүнбөгөн элде жок,
Түгөнбөгөн кенде жок,
Түйшөлбөгөн пенде жок,
Терең акыл, кең пейил,
Термелбеген элде жок.
Бирде мырза, бирде кул,
Жаман-жакшы элге жак,
Териң төгүп жерге жак.

Бул¹ жакшысы бөз экен,
Кездемениз мырзараак.
Мата чепкен Кашкардан
Чыгып турат алжырап,
Алжыракай болсо да,
Бир жыл киет бүрмөлөп,
Ак сурп², шалпар³, киритон⁴
Алты ай сайын бир кийип,
Анан кийим таба албай,
Карап калат жалдырап.
Аны эмне киесин,
Акылы жок калжырак?
Жыгачын арбын кыйбаса,
Кирпичин арбын куйбаса,
Бышыксынган жигитке
Салынуу турган там кайда?
Арыгын терең казбаса,
Арпасын тегиз чачпаса,
Топондосун⁵ чыгарбай,
Токтотуп суун сугарбай,
Дыйкансынган жигитке
Бышып турган дан кайда?

* * *

Кокон хандыгы кыргыздарды сурап турган мезгилде ордонун даткалары саркерлерин жиберип, Буйлашка кошуп, тынымсейиттин билермандарын

¹ Бул (була) – кездеме.

² Ак сурп – түп негизи, суп деген иран сөзүнөн, ак жибектен же ак төөнүн жүнүнөн токулган кымбат баалуу ак материал.

³ Шалпар – ир. сөзү, кебезден токулган кызыл түстүү кездеме.

⁴ Киритон – кретон деген орус сөзүнөн, баалуу кездеме.

⁵ Топондо – үрөндү сепкен учурда калбырлап чар-чурдан тазалоо.

чакыртып кетет. Ошондо он алты жаштагы Арстанбек артынан барып, ордонун билермандары Мааразык, Кулназар, Алымбек даткалардын астында ырдап, комуз чертип, купулуна толуп, атасын, ага-тууган, жоро-жолдоштору менен бошотуп алат. Ошондогу Арстанбектин ырдаган ырларынан:

Ой, оозума менин сөз келди,
Оңдоп айтар кез келди.
Эрте аттанып, кеч келдим,
Чашкан аттан тез келдим.
Ой, кара сакал Сарт аке¹,
Даткалардын астында
Айтуучу булбул кез келдим.
Байгамбар ак, кудай бир
Баары жокту сүйлөткөн,
Тандайдагы кызыл тил.
Кап оозундай сөгөлү,
Кар суусундай төгөлү.
Андап айтат Арстанбай,
Ордолуу бай Орчунбай,
Ана тоонун бириндей,
Ак чалмалуу пиримдей,
Айтайынбы билинбей.
Эки көздүү куржундай,
Аргымактын аласы,
Өз жайымды сурасан,
Алжан Буйлаш баласы,
Кай жеримде чаласы.
Арстанбек ырчы жез таңдай,
Оозумдан чыккан сөз кандай,
Баракелди эр кыпчак,

---

¹ Түштүктүк Ысакан ырчынын лакап аты.

Саадактарың бир кучак,
Санжыргалуу кан кыпчак,
Мингендери тобурчак,
Шай колдонгон эр кыпчак.
Жорголору жолдо өлгөн,
Саркерлери жоодо өлгөн,
Төрөлүк кылса төө берет,
Бектик кылса бээ берет.
Доолду¹ байлап ат берет,
Кечиктирбей бат берет.
Күрмөгүн берип күрүчтүн
Аргымак атты таптаптыр,
Тобурчак жемге какаптыр,
Аркалыктын жакшысын
Кыйыгына тийгенде
Кысырактай матаптыр,
Он алтыда Арстанбек
Эр кыпчакты мактаптыр.

КОКОН БИЙЛИГИ ЖӨНҮНДӨ ЫР

Тегереги кыргыздын
Темирден тарткан тор болду.
Түшкөн жери кыргыздын
Кырк кулач терең ор болду.
Көчмөндүү биздин көп кыргыз
Көк чапан сартка кор болду.
Аргымагын кекейтип,
Көк кепичин тепейтип,
Кокондуктун кордугу,

---

¹ Доол (добулбас) – кичине барабан.

Ашкере өттү зордугу.
Алтындан камчы алакан
Аркы түптө чоң ханы
Анжыяндык Мала хан.
Атка каккан жез казык,
Коргондогу турганы
Кыпчактардын Маразык.
Азаматтын мойнуна
Аябаган түлүктү
Салып турат кокондук.
Айгыр ат менен атан төө
Бир айткандан калтырбай,
Алып турат кокондук.
Каарына алганда
Бели катуу эрлерди
Жарып турат кокондук.
Алымына ат алды,
Аял кылбай бат алды.
Зекетине кокондук
Каркырасын сайдырып,
Дүнүйөсүн жайдырып,
Беш көкүлдүү кызды алды.
Оймоктуудан узду алды,
Кулактарын карыштап,
Короодон тандап койду алды,
Кызматына бойду алды.
Олпоң¹ деп алды эгинди
Жанына жакын баралбай,
Кыргыз байкуш чегинди.
Сайрап турган Арстанбек
Сүйлөбөсмүн тегинди.
Байыркы бала жаш чакта,

---

¹ *Олпоң* – эгинден алынган салык.

Кызыл өңүм так чакта,
Кыл сакалым жок чакта,
Таш-Кыянын үстүндө,
Жуукунун оозунда
Козуга бала чоң эле,
Сарт кыргызга кор эле.
Токунганын карасан,
Жекенден кылган чом эле.
Бутундагы өтүгү
Аяк каптан зор эле.
Кончунан чыккан кычысы
Кой тойгондой шор эле
Эми Караколду сарт алды,
Жакшылардын баарысын
Көкүрөгүн дарт чалды.
Сарт жыйылып, даң салды,
Караколго там салды,
Кат оодарып мал салды.
Каракол сарттын үйүндөй,
Сарт жыйылып бастырса,
Курсактары чандайып,
Санаттуу кыргыз бийиндей.
Караколдо сарт ойнойт,
Эриккенде карта ойнойт,
Акча сайып март ойнойт.
Кокондук алды көлүндү,
Кокуйлатты элинди.
Көлдүн башын сарт алды,
Көкүрөктү дарт чалды.

КАШКАРГА КИРЕ КАЧКАН БУГУЛАРГА ЫРДАГАНЫ

Орустар кирип келгенде, бугулардын бир катары Кашкарга кире качат. Алар кайтканда, келгиндер бул аймакка отурукташып алып, элчи салып жатып эптеп орун алышат. Бугулардын жерин таштай качканын унутпаган Арстанбек аларга кайрылып ырдайт:

Качып барып Кашкарга,
Кайтып келдиң бугулар.
Оозуна кирген калпыңды
Айтып келдиң бугулар.
Бута атканда жүгүрүп,
Огун тердиң бугулар,
Кашкардагы кытайдын
Богун тердиң бугулар.
Эми сөздү угунар.
Келе берди араба
Караколдун өзүнө,
Карасаң мунун көзүнө
Баары маймыл окшогон,
Көгөндөй болгон көзү бар.
Айтса тили билинбейт,
Нечен түркүн сөзү бар.
Шайлоо кылды үйөзү
Абай кылып карасаң,
Жаман экен мүнөзү.
Он кишиден бир киши
Он башыны кылды эми,
Ошентип эсеп алды эми.
Жүз түтүнгө бир киши
Ыстарчын кылып салды эми,

Ылдамдап эсеп алды эми.
Жүздөн санап он кылып,
Ошол ондун үстүнө
Болуш шайлап чоң кылып.
Бей-бечара баарысын
Ат байлатты бекетке,
Айдап жүрүп кекетти.
Барган сайын бул орус
Күчөгөндөн күчөдү,
Адамдан артык мүчөлү.
Ууруларга сот кылды,
Караколго топ кылды.
Качкандардын баарысын
Кармап алып жок кылды.
Күнгөйдөгү доңузду
Союш кылам – деп айтты,
Субандын уулу Адылды
Болуш кылам – деп айтты.
Караколдун как өзүн
Конуш кылам – деп айтты.
Ущунун баарын айткын – деп.
Жарчы кылды өзүмдү,
Жайнатты минтип көзүмдү.
Кан Ормондун өлгөнүн
Баян кылдым майырга,
Кан Ормонду өлтүрүп,
Көлүк болуп калдык – деп,
Башка чапса былк этпес,
Өлүк болуп калдык – деп.
Карагайга корголоп,
Элик болуп калдык – деп.
Сарбагыштын жакшысы,
Оорусуна бакшысы
Ормон канын өлтүрүп,

Ойрон болдук көп бугу.
Чабылдык да чачылдык,
Калк ушинтип камалды,
Таба албадык амалды.
Ормон ханы өлгөндө
Акылдан жаман шашканбыз,
Атанга жүктү артканбыз,
Анжыян кире качканбыз,
Кайтып келдик жай таппай,
Баш койгонго баар таппай,
Угуп карап өзүмдү,
Кабыл алды сөзүмдү.
Ормон ханы өлгөндө,
Катын менен баланы
Олжо кылып бөлгөндө,
Ошону кайра тийгиздим,
Жигит алып, мал жыйып,
Олжого кеткен эл жыйып,
Кылган ишим бул болгон,
Хан Ормондун айынан
Эркек балдар кул болгон,
Ургаачысы күң болгон,
Басылып таман жүн болгон.
Жыйып келип баарысын
Ар тарапка чаптырдым,
Ата-энесин таптырдым.
Ушул айткан сөзүмдү
Аныктап жакшы угунар,
Эгин айдап, мал багып,
Эми оокат кылынар.

БОРОМБАЙДЫН КЕРЭЭЗИНЕ ЫРДАГАНЫ

(1858)

Боромбай өлөрүндө чогулуп келген журтуна керээзин айтып коштошуп: «Дыйканчылыкка көнгүлө, мал багып, бак тигип, жер казып, эгин айдагыла, жашоого ыңгайлуу Чычкан, Даркандан чыкпагыла, жаңы келген коншу (орустар) менен ынтымакташып жашагыла, «башыма коргон урба, ашыма ат чаптырып, калың кара сойбогула» – дейт. Байбичесине: «Кара кийип тытынып, бетиңе тамга салба, башыңды жоолук менен бууп ал» – деп таң калгандай сөз айтат. Керээзин тыншап отургандар бир топ кеби менен макул болсо да, «ат чаптырба ашыма, коргон урба башыма», же «катыным кара кийип, кара жашка бетин жуудуруп, тытынып ыйлабасын» дегенине түшүнө албай аң-таң. Бирок өлүп бараткан адамга акаарат айтуу да кыйын эмеспи, дымып отуруп калышат. Үй ичинде жакын туугандары, журт адамдары да бар экен. Ошондой кыжаалат учурда Арстанбек коштошуу мүнөзүндөгү муңдуу күүнүн кайрыктарын комузга салып, нечен ирээт кайталап черте келип, төмөнкүчө ырдаган экен:

Оо, Боромбай абаке,
Журт башчысы сен элең,
Жомогун айткан мен элем,
Ат чаптырбас ашыңа,
Коргон урбас башыңа,
Бетине тырмак салбастан,
Белине аркан чалбастан,
Катыны аза күтпөгөн,
Ханзаадага күйбөгөн,
Сарбагыш, солто, саяктын
Кайсысынан кем элең?

Калыс сөздү айтайын,
Көлдө сүзчү кеме элен,
Калк коргогон эр элен,
Кул өлгөндөй кыл дейсиң,
Күлпөттөп сөөгү коюлуп,
Казак, кыргыз чогулуп,
Ашы-жыты берилип,
Ак өргөөлөр тигилип,
Аргымактар чабылып,
Ырчылар ырдап жабылып,
Эр эңишер балбандар
Эл четинен табылып,
Эли урмат кылбаган,
Сен кай жеринден кем элең?
Ушул айткан кебинди
Мен алжыган сөз дээр элем.
Саябандуу бак элен,
Салтанаттуу жан элен
Кул өлгөндөй кыл дейсиң.
Касиеттүү бугуну
Карысын кадыр кылбаган,
Ар-намысты булгаган,
Кара өзгөй капыр дейсиңби?
Калк арасын сактаган,
Кадырманын мактаган,
Кастарлуу калың бугуну
Сарбагыш менен солтодон
Кай жеринен кем дейсиң?
Ормон хандын зарпынан
Баштап келип орусту
Пааналаткан сен элен,
Пашаага жаккан эр элен,
Бак тигип, эгин айда – деп,
Жөн-жай оокат кайда – деп,

Кышы жылуу, малга жай,
Жери сулуу, данга бай,
Чычкан, Даркан жайла – деп,
Кашкар жакка барба – деп,
Айтып жүргөн сен элен,
Акылың кимден кем элен?
Ардактап көмбөй өзүмдү
Ары түртүп сал дейсиң,
Аксакалын ардактап,
Аруу жууп көмбөгөн,
Мүйүздүү эне тукумун
Каада-салтты билбеген,
Караңгы-түнтөй дейсиңби?
Ак-Сай менен Арпанын,
Соң-Көл менен Нарын, Көл,
Жайлоосуна батпаган,
Жайлуу сөздү айтпаган,
Баса калып башканы
Уруш, чатак баштаган,
Эсенкулдун тукуму
Кара өзгөй Ормон журтунан
Кадими артык бугуну
Кагылайын абаке,
Эмнеси менен кем дейсиң?
Айтардан мурун сөзүңдү
Алды-артын ойлонуп,
Акыл сөзгө келгейсиң.
Калктын камын ойлонуп,
Канча жүрдүң толгонуп,
Кайгысын жеген сен элен,
Казалын айткан мен элем,
Катарлап кара сойбо – деп,
Каржалтып калкты койбо – деп,
Акыретти ойло – деп,

Калктын камын жеп кеттин,
Карылыкка алдырып,
Азирейил чалдырып,
Адашып калган окшойсун,
Калың бугу бар туруп,
Барк кылбай мени көмгүн – деп,
Баланын сөзүн козгойсун.
Оо, катыгүн, кокуй, Бороке,
Катарлап отоо тиктирип,
Каса жылкы сойбосок,
Калк атасын кадырлап,
Каадасы менен койбосок,
Адам өлсө, ый калат,
Акылман өлсө, сый калат,
Каптаган жоодон өч калат,
Кадимки журттан көч калат,
Кербен сарттан бөз калат,
Аттан шакел чөп калат,
Өнгө өчүп, сөз калат,
Боромбайдай асылды
Ата баркын билбеген,
Алабарман сүйлөгөн,
Катындан туулган бугулар
Туз көмгөндөй көмдү – деп,
Кылым арта айтылчу
Артында жаман кеп калат.

Арстанбек ырдап жатканда үй ичиндегилер «сөз бүттү го» дегенсип, үн катпай отуруп калышат. Журт өзүнөн бүтүм күтүп жаткандыгын түшүнгөн кыраакы Боромбай жылуу маанай менен жылмайып, калкына ыраазычылыгын билдирет. Өңүнөн нур төгүлүп, бутун сунуп, уктагандай көшүлүп, тыным алат. Боромбайдын жарыкчылык менен коштошуп жат-

кан акыркы убактысы экендигин түшүнгөн адамдар бутунун учу менен басып, жанына келип, тизе бүгүп, башын ийип, үн-сөз жок коштошуп, чыгып кетишет. Эл аягы суюлган кезде Арстанбек чекесинен сылап, колуна сүйүп, көзүнө жаш алып, коштошуп үйдөн чыгыптыр деген сөз бар.

САРЫ ОРУС СУЛТАН БОЛГОНУ

Кыргыз жергесине келип жашай баштаган орус-тар менен жергиликтүү калктын ортосунда болгон карым-катнаш, алака, алыш-бериш сыяктуу байланыштар акындын орус элине болгон көз караштарына эволюциялык өсүү таасирин тийгизгендиги көрүнөт. Акын орустар жөнүндөгү оюн конкреттештирип, мындай деп ырдайт:

Шоодураган солдаты,
Бопорос кагаз, канжасы,
Карап турсак орустун
Катыла келген жоолорго
Катуу экен калбаасы.
Кара ниет душманын
Кармап алып жай кылды,
Кокондуктун кандары
Тактысынан тайгылды,
Баатыр орус тушунда
Ак калпактуу кыргыздар
Ала-Тоонун жерлерин
Тынчып уктап жай кылды.
Калмактын журту калтаарды,
Казакты баскан кадимки
Канкор Төрө тукуму
Каш кайтарбай жалтанды.
Сары орус султан болгону
Саамал ичип кенелдик,
Зардабы өткөн душманга
Санга жетип теңелдик.
Канкор Ормон уулдары
Үмөталы, Чаргындар
Карагай найза өнөрүп,

Кара санап оруска
Качып калды көгөрүп,
Ак болотту май кылды.
Көк жалтаң экен темири,
Узун экен өмүрү,
Көлөкөлүү телпеги,
Жоо дегенде элпеги,
Кырчын экен чарбагы,
Кыйын экен салмагы,
Карагай экен чарбагы,
Катуу экен салмагы.

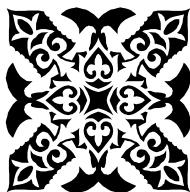

ООРУП АЙЫККАНДАГЫ ЫРЫ

Арстанбекти калк аябай сүйүүчү экен. Анын колдоочусу бар, олуя деп айтыша турган. Бир жылы катуу ооруп, Боромбай баштаган бугу эли чуру-чуу түшөт. Оорудан баш көтөргөндө көңүлүн сурап келгендерге комуз чертип ырдаганы:

Жүз бир күнү суу ичип,
Айыкканым айтайын,
Арт жагында каран түн
Кайыкканым айтайын.
Кабыргамдан сезгенип,
Кагынганым айтайын,
Тентуштарым жакшылар
Сагынганым айтайын.
Кече Боз-Бешиктин боюнда,
Боз-Учуктун оюнда
Болбой жатып эл көчкөндө,
Мен Чоң Кызылды мингемин,
Көч астына жүргөмүн.
Көркөм болгон мен башым
Боз бейитти көргөмүн,
Бейитти көрүп бекиндим,
Мен да ушундай болом – деп,
Өз жанымдан шекиндим.
Мандай жагын карасам,
Ак сакалы арбайып,
Кыл муруту сербейип,
Атакем турду башымда.
Белдемчисин байланып,
Безеленип айланып,
Айланайын энекем,

Сени алганча мени ал – деп,
Энекем турду кашымда.
Энеден башка жолдош жок,
Кудайдан башка айла жок,
Эне бир кокуй турбайбы.
Тигиндей жакты карасам,
Катын деген баш душман
Эки көзү мендедир,
Эси-дарты эрдедир.
Катын калар эр табар,
Бала калар мал табар,
Менин көзүм өткөн соң,
Кайран энем не табар?

АРМАН

Каркыранын башынан
Башы Арстанбек ооруду,
Ооруганы курусун
Азирейил жалаңкыч
Аламын деп тооруду.
Маң, маң, маң баскан,
Чуудаларын чаң баскан,
Айры өркөчүн май баскан,
«Чөк» дегенде «бук» деген
Тизесин жерге бүктөгөн,
Кош аркан салып тарттырган,
Калы килем жаптырган,
Ак тикен көрсө аймаган,
Алкымын тикен сайбаган,
Көк тикен көрсө аймаган,
Көмөкөйүн сайбаган,
Жардын башын кыдырган,
Талдын башын сыдырган,
Ойсул ата малым бар,
Андан берсем бир тогуз,
Азирейил алабы,
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Көк жон ылдый өңкүгөн,
Көгөн сайып мөңкүгөн,
Сары жон ылдый өңкүгөн,
Сайгак сайып мөңкүгөн,
Үй арасын боктогон,
Үйдөн туруп жоктогон,
Токойлуу жерге токтогон,
Өлөндүү жерге оттогон,
Сары суу көрсө шимирген,

Сары камыш көрсө кемирген,
Куйруктары камчыдай,
Сийдиктери тамчыдай,
Мүйүздөрү жылтылдак,
Кулактары былкылдак,
Туяктары шылкылдак,
Чычкан богу ушактай,
Сааса сүтү булактай,
Зеңги баба малым бар,
Мындан берсем бир тогуз
Муну берсем алабы?
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Татыра башын тарта оттоп,
Таң атканда эрте оттоп,
Күтүрө башын күрт оттоп,
Күн чыкканда эрте оттоп,
Маараса үнү азандай,
Куйруктары казандай,
Жүнү жибек, сүтү ынак,
Тула бою бүтүн ак,
Эртеден-кечке уктайсың,
Этин жесең ныксырап,
Кыгын жаксаң көң болот,
Териси жылуу тон болот,
Чолпон ата малым бар,
Мындан берсем бир тогуз
Муну берсем алабы,
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Бак-даракка асылган,
Бадалды жөөлөп кашынган,
Жамгыр жааса дыбырап,
Жар менен үйгө жашынган,

Чакмак мүйүз чаар эчки,
Какмак мүйүз кара эчки,
Жүргөн жери зоо болот,
Жүнү үйгө боо болот.
Тогуз конок келгенде
Тойбогонун айтайын,
Уктап калган балдарга
Койбогонун айтайын.
Эки конок келгенде
Эттүүлүгүн айтайын,
Чычаң ата малым бар,
Мындан берсем бир тогуз
Муну берсем алабы,
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Аксакалын жайкаган,
Набат менен оозун чайкаган,
Ар иштин жөнүн байкаган,
Атакем турат башымда
Муну берсем алабы,
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Белдемчисин байланып,
Чарк көпөлөк айланып,
Энекем турат кашымда
Муну берсем алабы,
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Илбирстей ийни тартылган,
Ийнинен чачы артылган,
Жолборстой жону тартылган,
Жонунан чачы артылган,
Карындашым турат жанымда
Муну берсем алабы,

Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Казан, аяк калдырап,
Алганым турат жалдырап,
Муну берсем алабы,
Арстанбектей жалгыздын
Чымындай жаны калабы?
Баштан да айла болбоду,
Малдан да айла болбоду,
Адамзат пендеге
Айтпагыла каргышты,
Мен өндөнтүп адамдан
Жаратпасын жалгызды.

АР КЫЛ ЫРЛАРЫНАН ҮЗҮНДҮЛӨР

Ормон хан өлтүрүлгөндөн кийин бугулар талоонго түшүп, бир топ запкы тартат. Бир даары Анжыянга кире качып, бир даары Текес, Жылдызга агылат. Арстанбектин ошол мезгилде ырдаган ырларынан айрым үзүндүлөр гана сакталып калган:

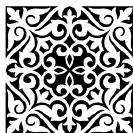
Жыгач болсо табылар,
Кийиз болсо жабылар,
Ой, сарбагыш, туугандар,
Бугуну үч бүлүнтсөн,
Эсенгулдун Ормону
Эми кайдан табылар?
Чабуулдан бугу өлчү эмес,
Ой, сарбагыш, туугандар,
Эсенгулдун Ормону
Тирилип кайра келчү эмес.
Ормон ханы өлгөндө
Акылдан жаман шашканбыз,
Атанга жүктү артканбыз,
Анжыян көздөй качканбыз.
Атандын оозу жырылды,
Анжыян качкан бугу эли
Андан бетер кырылды.
Коңур-Өлөң, Ала-Баш,
Коңурсуган кайран саз,
Ал эле биздин жерибиз,
Кайран биздин көлүбүз,
Кошулган малын жоктобос,
Коңур бугу элибиз.
Үч-Кайыңды, Богошту
Үстүндө элиң барында
Сени келин менен кыз ашты,

Сени кара менен көч ашты,
Үстүндөн элиң кеткен соң,
Сени шамалдан башка ким ашты?
Бакасы бала уктатпас,
Балыгы жылкы сугартпас,
Кайран биздин көлүбүз,
Кайда кеттик көбүбүз,
Салаалап аккан булагы,
Сапсары болгон тулаңы,
Сагындырат ыраңы.
Жылга, чыбыр, адыры,
Жылкыга өтөр кадыры.
Кокту, колот, адыры
Койлорго өтөр кадыры.
Аркайган тоо, адыры,
Адамга өтөр кадыры.
Жерибизден ажырап,
Карагайдын таңында
Элик болду элибиз,
Каптап тузду көтөргөн,
Көлүк болду элибиз,
Башка чапса былк этпес,
Өлүк болду элибиз.
Сары орус султан болгону
Саамал ичип кенелдик.
Зардабы өткөн душманга
Санга жетип тенелдик.

Бир жылдары Арстанбек Кашкар багытына барып калса, Кулназар бий: «Биздин эл, жерди сыпаттап ырда» – дейт. Ошондо ал минтип ырдаптыр:

Алабата күбүрөктүү
Төө жүрүүчү жер экен.
Ат ташыркап баса албай,

Жөө жүрүүчү жер экен.
Ашка, тойго барууга
Төө минүүчү жер экен.
Бетегеси, ыраңы¹
Кой жүрүүчү жер экен.
Берерге малы жок киши
Бой жүрүүчү жер экен.
Эгин ташып ичүүгө
Эшек бакчу жер экен.
Элинин баары соодагер
Эсеп тапчу жер экен.
Эмгек кылып эринбей,
Кетмен чапчу жер экен.
Жакшылары паракор
Зулумдардын жери экен.
Жардылардын сөз өтпөс
Пулу бардын жери экен.
Эл ичинде шайырдын
Баркын билбес жер экен,
Эзелден бери кыргыздын
Наркын билбес жер экен
Кыштапсың Кашкар токойду,
Катының киет чокойду,
Кулназар бийи айт десе,
Калыстык сөздү айтуудан
Арстанбек акын мокойбу?

---

¹ *Ыраң* – ир. сөзү, текстте жазгы жашыл чөп деген мааниде.

УЙЛАР ӨЛГӨНДӨ

Бир жылдары уй көп өлүп, элде уй калбай калганда Арстанбек ырдаган экен:

Жылдыз жаап, боз өлдү,
Жылма болуп козу өлдү,
Эрте өлбөй кечте өлдү,
Маарап туруп эчки өлдү.
Желеде калды боркогу,
Жетим калды торпогу,
Бири өлгөндө баары өлгөн,
Байталман уйдун коркогу.
Уйлар өлүп, кой калды,
Ак бука кокуй бой калды.
Уйлар өлүп, төө калды,
Куруп калган жардылар
Үзүгүн сүйрөп, жөө калды.
Кемпирлер майды туурады,
Балдар сүттөн куурады.
Кудай кылды ар ишти,
Итке доор тийгенде,
Баштан байге сайышып,
Иттер кунан чабышты.
Айдап жүрүп жылкы өлдү,
Азаматтан күлкү өлдү.
Жорго жолдон суурулду,
Кайран заман куурулду.
Бей-бечара момундар
Баткак болуп жуурулду.

ЭКИ НОГОЙДУН КОШТОШКОНУ

(Тексттүү күү)

Керме-керме тоо
Керме тоонун сары өзөн,
Туура суунун баары өзөн,
Оту, чөбү жок туруп,
Малы семиз керме тоо.
Жылтырканы, шыбагы
Жылкы баккан бу дагы.
Шаркырап аккан булагы,
Саамалынын ынагы.
Кылдырап аккан булагы,
Кымызынын ынагы.
Үч-Каркыра, Көк-Дөбө
Эми бизге жок дөбө.
Арта салып кеткенге
Ар кайсысын карачы
Бетеге менен ыраңы
Мал үчүн азык бу дагы.
Жамынчы болуп элиме,
Суктанат залим жериме.
Балдырканы билектей,
Маралдарын карасаң,
Мала кашка инектей.
Үч-Алматы жерим ай
Кайран менин элим ай.
Айтып энди нетейин,
Жаман көрбө, жерим ай
Кош аман бол, кетейин.
Ак-Суунун башы дарыя,
Ак ала сакал карыя,
Сени колдосун Жапар олуя.
Көк суунун башы дарыя,
Көк ала сакал карыя,
Жаман көрбө, жерим ай,
Сени колдосун Жапар олуя.

ЖЕҢИЖОК МЕНЕН УЧУРАШУУ ЫРЫ

Жеңижок Арстанбектин даңкын угуп, бир көрүүгө ынтызар болуп, эңсеп жүрүп, Каркырага издеп барып жолугушкан экен.

Анда Жеңижоктун Нурмолдо ырчыны Ысык-Көл, Талас, Олуя-Ата, Меркеге кеңири белгилүү чоң акын Эсенаманды, Наркулду жеңип, элге таанылып калган кези болот.

Ал барганда жай мезгили экен, Арстанбектин айылы Каркырада жатыптыр. Акындын өргөөсү обочо жердеги дөбөчөгө тигилиптир. Жеңижок аттан түшүп, жанындагы жигити менен салам айтып, үйгө кирет. Аттарын алып, эшик ачкан киши да болбойт. Үй ичинде Арстанбек кара көрпө көлдөлөндүн үстүндө ичик жамынып, жамбаштап жатыптыр. Киргендерге анчалык назар бөлбөй, ооз учунан алик алат. Буга Жеңижок тырчый түшүп: «Ээ, кетеличи» – деп жанындагы жигитке караганда жолдошу «ырда, анан көрө жатарбыз» дегендей белги берип токтотот. Ошондо Жеңижок комузун алып:

Аманбы, абам, Арстанбек,
Ааламга айттын далай кеп,
Эсенби, абам, Арстанбек,

Элге айттың далай кеп.
Эңсеп келдим сени издеп,
Нукура ырчы Арстандын
Нуска сөзүн уксам – деп,
Буйлаштын уулу Арстанбек,
Бүткүл кыргыз чогулса,
Булбул болуп сайрадын,
Бурап тилиң кайрадын,
Бурадар ишке барбадын.
Боомдон урган шамалдай,
Бурулбай сөзүн айдадын.
Карала сакал болупсун,
Каралап келдим өзүнө
Кадоо салгын сөзүмө.
Ырчылыгым жок болсо,
Жаш экен деп санабай,
Көнүлүмө карабай,
Тике айткын көзүмө.
Жерим менин кең Талас,
Жердеп өткөн эр Манас.
Түп тегимди сурасан,
Калың кытай ичинде
Уругум сол Каратал.
Жашымда жетим калгамын,
Жабыгып өскөн баламын,
Жалбарсам да эгедер
Жетимдин тонун кийгизген,
Жетилтпей ичим күйгүзгөн.
Козу баккам коктуда,
Кой кайтаргам чокуда.
Кокуйлап нечен ыйлагам,

Койго жетпей кубалап,
Калың токой аралап,
Бутумду тикен жаралап,
Жараттан чыккан кочкул кан,
Агып кетчү салаалап
Алланын берген дартынан,
Жетимдиктин зарпынан,
Айыл ичин аралап,
Эркин басып жүрө албай,
Далай көргөм кордукту.
Бай балдары басмырлап,
Башыма камчы тийгизген,
Жетимдигим билгизген,
Көзүмдөн жашым тамчылап,
Кийген киймим самтырап,
Коного кылгам ар жерди,
Мага окшогон алсыздын
Кыйналганын ким билди.
Бир жылы чоң той болду,
Төрт дуван элди чогултуп,
Калк башчысы кадырлуу
Катарлап ак үй тиктирип,
Казылуу нечен бээ сойду.
Кемегенин башында,
Эт бышырган жигиттер
Шымаланып кашымда.
Отурат элем сексейип,
Сары үкүдөй чекчейип,
Той башкарган эмеси,
Мени көрүп зекиди,
Ала киши айылда,

Залалы тиет баарына.
От башынан куугула,
Жетим өлсө бир соолук,
Желкеден алып сойгула.
Жан соогалап жалбардым,
Ажалымдын жогунан,
Качып чыктым тобунан,
Таяке-тайым табам – деп,
Аксыга кеткем тентиреп,
Асырап алар жетимди
Агайындын жогунан.
Аксыга барып, жай таптым,
Алтын боолуу куш таптым,
Аркырап аккан суу таптым,
Асеми артык журт таптым,
Агайын, тууган дос таптым.
Көркөмү артык тоо таптым,
Көңүлү куна¹ эл таптым.
Шаалысы бар жер таптым,
Шааниси бар эл таптым
Адыр-адыр тоо бастым,
Кадырымды билүүчү,
Ажарлуу ак периште
Айнектей асыл жар таптым.
Тектир-тектир жер бастым.
Тегимди тербес эл таптым.
Курбу-курбу тоо бастым,
Куюктурбас эл таптым.
Дары таптым дартыма,
Аброй алдым артыла.

---

¹ *Куна* – куунак, жайдары.

Эл аралап ырдадым,
Эссиздин сөзүн сындадым,
Эстүүнү ээрчип сыйладым,
Ырчылыгым жактырган,
Күрүч берип бактырган,
Алдыма тулпар мингизген,
Асылдыгын билгизген,
Арзыган жарым Көк-Сулуу,
Бир колума тийгизген,
Ажынын уулу Сулайман,
Абийир алган кудайдан,
Ыйман берсин ал жайдан.
Жетимдин тонун кийгизбей,
Жетимдигим билгизбей,
Желкеме камчы тийгизбей,
Ак ала чапан кийгизбей,
Алсыздыгым билгизбей,
Аркама камчы тийгизбей,
Аргымак тандап мингизип,
Ак парча кемсел кийгизип,
Алып жүргөн жанына,
Дайын кылган баарына.
Эрезеге жеткенде,
Нурмолдо менен айтышып,
Шарыят сөздөн тартышып,
Атыккан ырчы аталып,
Атагым тарап кеткенде
Кайрылып келдим Таласка,
Арбагы артык Манаска.
Атаганат арман күн,
Тууган жерди көргөндө,

Көңүлүм жаман бөлүндү,
Көзүмдөн жашым төгүлдү.
Ата-энемдин арбагы,
Алдымдан тосуп жол берди.
Агайын-тууган эмеспи,
Алыс-жакын чогулуп,
Аксыда алыс жүрсөм да,
Адашып журттан күйсөм да,
Амандашып кол берди.
Калк чогулган жыйында
Эсенаман карыя,
Атагы элге жарыя,
Алдыман тосту ыр баштап,
Өткөн иштен чыр баштап,
Сары Өзөндү сагалап,
Жаңгарачты пааналап,
Жакшылар менен жанашып,
Ырчылык жолун талашып,
Казак, кыргыз аралап,
Акындыгын дааналап,
Атагы арткан кексе чал,
Алдымдан кыйын тороду,
Мени элсиз деп айтып эншерди,
Калксыз деп айтып кантарды.
Тексиз деп айтып теңселтти,
Көпкө ойлонуп буйдалдым,
Ич отумду билгизбей,
Бутумду сунуп суйсалдым.
Алла Таала кудурет,
Абийир бер деп жалындым,
Табият берген тартуулап,

Өнөрүмө багындым.
Барбардигер кудурет,
Паана болуп өзүмө
Эсенаман ырчыны
Эншерип тойдо женгемин.
Кадимин колго бергемин.
Той тараган эртеси
Кара бет катын Наркүлдүн
Кылыгын айтып берейин,
Мен калыс сөзгө келейин.
Айыл башы тукуруп,
Сук¹ катындай кара бет
Албарстыдай апсайып,
Алды-артына карабай,
Акындыгым баалабай,
Айтышамын деп келди.
Аркы-терки сөз айтып,
Абийирин жеген ит катын
Айламды катуу кетирди,
Аңги жалап эсирди
Калың топтун ичинде
Кара бет катын калтарбай,
Кадими журттан жалтанбай,
Сөзү кандуу ок экен,
Күйгүзүп ийчү чок экен
Шыпырып таштап уятты
Жан жерин жаңсап сөзгө алып,
Ары-бери калчады,
Каткырып баары күлүштү,

---

¹ Сук – суунун ээси, суу ичинде жашаган аял жынысында жез кемпир тибиндеги мифологиялык персонаж.

Албын¹ сөздү укканда
Жыйрылып боюм бүрүштү.
Баам алдым саамда
Бетме-бет каршы кеп айтсам,
Кайра тартар түрү жок,
Бет ачылар окшоду,
Бети курган бул бетпак
Бейжай сөздөн козгоду.
Катарлашып олтуруп,
Жалмандатып катынын
Жалкы сөздөн айттырып,
Жалпы баары жактырып,
Жаш, карысы каткырып.
Ошондо кыт-кыт күлгөн карыга
Ташкара, Эшен (Эшенкул) баарына
Наркүлдүн сөзүн кайырып,
Устукан тарттым учалап,
Жото жилик ортолоп,
Табак койдум алдына
Нарын кылып үймөлөп,
Чучук кесип үстүнө.
Күлүп жаткан көпчүлүк
Кан бугандай токтоду,
Айтышка шыкак бергендер
Бирден жылып жоголду,
Ошентип ишим оңолду.
Калк ырчысы Арстанбек,
Кабарыңды көп уктум,
Анжыян, Кокон аралап,

---

¹ *Албын* – оорунун ээсин кубалап чыгуу максатында дем салуу учурунда айтылган орой сөз.

Алымбекти пааналап,
Бірдап кеткен – деп уктум,
Кокон хандын ордодо
Коно жүрүп бир жылча
Ордо толо ырчыны
Сындап кеткен – деп уктум.
Омурткасын омкоруп,
Озуп кеткен – деп уктум.
Карыядан кеп уктум,
Кадими ырчы – деп уктум,
Аксакалдан көп уктум,
Артык ырчы – деп уктум,
Өзгөлөрдөн кеп уктум,
Өзгөчө ырчы – деп уктум.
Ошондон улам келгемин,
Аксы деген жерденмин,
Айтып бүттүм болгонун,
Атактын кантип конгонун,
Калганын өзүң талдап бер,
Жаман, жакшы болжолун.

А Р С Т А Н Б Е К:

Аманбы, балам Жеңижок,
Айтканыңдын кеми жок.
Алкынып турчу ээ бербей,
О балам, алтындай жаштын бири жок,
Эсенби, балам, Жеңижок,
Эчен кеп айттың кеми жок,
Элирип турчу ээ бербей,
Оо балам, күлгүн жаштын бири жок.
Оо тирикарак чырагым,

Термедей сөздү курадын,
Темир тоо жылып көчсө да,
Сен термелбей турган курагың.
Оо анык бир буудан чырагың,
Сен кестедей сөздү курадын,
Көмүр тоо жылып көчсө да,
Сен кебелбей турган убагың.
Байкоос салдым сөзүңдү,
Баалап турам өзүңдү,
Сыноого салдым сөзүңдү,
Толтурдум сынга өзүңдү.
Сын-сыпатың байкасам,
Бучкагыңа теңебей,
Бороон урса кенебей,
Борумдуу басып, бой салып,
Жыйырмада жашың бар,
Жаш жолборстой башың бар,
Келбетинди байкасам,
Жан бүткөндү теңебей,
Жамгыр төксө кенебей,
Кериле басып бой салып,
Как жыйырмада жашың бар,
Кабылан сүрдүү башың бар.
Менин жайым сурасаң,
Кара сакал болсом да,
Кадими үнүм өчө элек.
Кадырым журттан кете элек,
Агала сакал болсом да,
Аргендей үнүм өчө элек,
Аброюм журттан кете элек.
Эр ортондон өтсөм да,

Али комуз күүм төп эле,
Ырдар ырым мол эле,
Азар салсаң байкарың,
Ааламга жайым айтарсың,
Азыр ак саргыл өңүм азыңкы,
Алибеттүү денем басыңкы.
Балам, алдага айтар арзым бар,
Алда качан башталган,
Арылбай жүргөн дартым бар.
Ажалдан алыс качсам да,
Азирейил жаланкыч
Алды-артымдан аймалап,
Айламды жаман кетирди,
Айласыз эсер эсирди.
Урмат менен тоспойт – деп,
Таарынба, балам, Жеңижок,
Калк алдында шаңшыган,
Кар суусундай ташыган,
Топ алдында шаңшыган,
Тоо суусундай ташыган,
Абандын булкунуп турчу күчү жок,
Арстандай сүрү жок,
Ак маралдай түрү жок,
Ак ботодой жүнү жок,
Аркырап акчу күнү жок,
Таң алдында сайраган,
Таңшып үнүн кайрыган,
Булбул өндүү доошу жок,
Алсырап барам күндөн-күн
Абандын аман болор түрү жок.
Айтканыңдын баары чын,
Туура он алты жашымда,

Алымбектин кашында
Аралап Аксы көргөмүн,
Жер соорусу жарыктык
Авлетум тоосуна
Кожожаш учкан зоосуна
Абайлап көңүл бөлгөмүн.
Пачата суусу жарыктык
Бутунду салсаң муз болот,
Суусунун кана жутканда
Ичиң муздап, кыш болот.
Арчалары түз болот,
Көлөкөлөп уктасан,
Ак жайдын күнү күз болот.
Кызыл-тазыл кийинип,
Кечке маал болгондо,
Шынаарлашып кыз-жигит
Женелерин жетелеп,
Бирине бири эркелеп,
Токойдун ичи жыш толот.
Кара чачтуу моймол көз
Кашын серпип койгондо
Калдактап ичиң тыз болот.
Кайкалап басып кеткенде
Кара жаның чок болот.
Ал айтканың дагы чын,
Шайыры көп эл болот.
Шакылыктап бүт күлүп,
Айткан сөзү кер болот.
Кодура талдай жанашып,
Биринен бири талашып,
Ырчымын деген көп болот.

Жазгы кара жамгырдай,
Нөшөрлөтүп сабаган,
Ашкере ырчы жок болот.
Ак ала сакал болгондо
Калпты кантип айтайын,
Жаз күнүндөй бүрү жок,
Күз күнүндөй мөмө жок,
Күн-түндөп айтар нугу жок,
Манасчысы пас болот.
Эсенаман ырчыны
Аксыдан келген бир бала
Женип кетти деп уккам,
Эңшерип аттан оодарып,
Эңип кетти деп уккам.
Эсенаман эски ырчы,
Элге жаккан кески ырчы,
Жомоктун болчу молдосу,
Айтыштын болчу жоргосу,
Нуска сөзгө нар эле,
Айтканындай бар эле,
Кызыл тили курч эле,
Ырчылардын мурчу эле,
Оң, сол кыргыз чогулса,
Какшап бир ырдап турчу эле.
Казак, кыргыз аралап,
Кыргыздыгы билинбей,
Эки тилде бипбирдей
Элирип ырдап жүрчү эле.
Эсекемди жеңгенин
Элде калчу сөз болгон,
Эгем сүйүп жар болгон,

Атагын чыгып шар болгон.
Катындан ырчы кыямат,
Айткан сөзү алаамат,
Таластагы бир тойдо
Наркүлдү мен да көргөмүн,
Нурмолдо баштап бир тобу
Жалаңдаган ырчылар
Шатыра-шатман каткырып,
Акынмын деп наз кылып,
Айтышам деп шаштырып,
Артынан калбай ээрчиген,
Байкап турсаң сөздөрүн
Ырчылыгы бар экен,
Ажары бар алынча
Шыңга бойлуу, чекир көз
Айткандары шар экен,
Кажан¹ кара сөздөрдү
Камырдай жууруп жиберген,
Калпыс жери бар экен,
Кар, борошо урса да,
Каарына алса капырын
Катарлап адам турса да,
Кара өзгөй сөздү айткандан
Кайра тартпас жан экен,
Айтканыңча бар экен,
Атагы бар чоң ырчы
Айтышпай турган жан экен.
Адыгене Нурмолдо
Аят сөзү бир жорго.
Дагы бир тойдо көргөмүн,

---

¹ *Кажан* – богооз, орой сөз.

Атайлап көңүл бөлгөмүн,
Молдолугу бар экен,
Нур бетинен төгүлгөн,
Сымбаты ашкан жан экен,
Шарыяттан шар экен,
Сөз өктөмүн кетирбес
Сүйлөгөнү курч экен,
Пайгамбардын тарыхын
Балкып ырдап турганда
Кол жетпеген мүлк экен.
Ырчы балам, Женижок,
Сенде ырчылыктын кеми жок,
Ырдасан сөзүң нар экен,
Түбү терең ор экен,
Сени менен беттешкен,
Ырчылардын шору экен,
Айтышкан адам кор экен.
Айт дедиң айтып калайын,
Комуз күүсүн черткенде
Так келтире албаган,
Тайкылыгың бар экен,
Термелтип колду бош таштап,
Жандырып ийип күүндү
Жаздырган жайың бар экен.
Санат сөзүң сан экен,
Сайраган жайың бар экен,
Санжырага келгенде
Уруулардын тарыхын,
Оң, сол кыргыз канатын,
Ундай элеп айтпаган,
Сылтыган жериң бар экен.

Аттин, балам, Женижок,
Пейлимден чыккан сөз эмес,
Периштелер айт – деди,
Эгемдин берген белгисин
Айтпай коёр эрким жок,
Көксулууну алам – деп,
Каргышка калып калыпсын,
Артынан бала ээрчибей,
Көңүлүң толкуп телчибей,
Бир ташы кем шум дүйнө
Арман толор ичин чок.
Кабатыр болбо сөзүмө
Тоодой мүшкүл түшсө да,
Томуктай кылып көтөрөт,
Таң калам адам күчүнө.
Шаймерден¹ сени колдосун,
Барбардигер кудурет,
Пааналап ишин оңдосун.
Камбаркан Баба² кол берсин,
Кыдыр даарып, жол берсин.
Оо балам, ырчылык жайын айтайын,
Ырчы болсоң, сынчы бол,
Зөөкүрдү чабар камчы бол,
Кургак жерге тамчы бол,
Дүлөйлөргө кулак бол,
Чөлдүү жерге булак бол.
Аргымак минген баатыр бол,
Алсыздарга жакын бол,
Күлүк минген күчтүү бол,

---

¹ *Шаймерден* – жигиттин пири – колдоочусу.

² *Камбар-Баба* – күүнүн пири – колдоочусу.

Күйдүргөнгө миздүү бол,
Жесирлерге жөлөк бол,
Жетимдерге көмөк бол,
Канкорлорго касап бол,
Калп айтканга мазак бол,
Ууруларга айгак бол,
Ушакчыга сайгак бол,
Бечарага калка бол,
Беделсизге арка бол,
Ашта, тойдо мырза бол,
Аптыгып алкым агытпай,
Акындарга нуска бол,
Кара өзгөй болбой, калыс бол,
Кошоматтан алыс бол.
Усталарга балка бол,
Баатырларга калка бол,
Коркокторго уруш бол,
Кош сөздүүгө буруш бол,
Карыяга кайрым бол,
Алы жокко айбар¹ бол,
Ашы жокко айран бол,
Эрегиш чыкса элчи бол,
Эл-журтундун кенчи бол,
Аш менен тойдун көркү бол,
Тону жоктун бөркү бол,
Желек кармар жетик бол,
Жардыларга кешик бол,
Жармачтарга эшик бол,
Жери жокко конуш бол,

---

¹ Айбар – жөлөк, калканч.

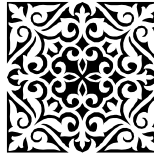
Эти жокко союш бол,
Пейилдүүгө бейпил бол,
Ысаптууга байыр бол,
Мүлдө журтка шайыр бол,
Таразанын ташы бол,
Ырчылардын башы бол.
Калктын зарын зардап өт,
Качанкы ырын ырдап өт,
Калк көңүлүн чалкытып,
Каниет алып жыргап өт.
Элдин зарын зардап өт,
Эзелки ырын ырдап өт,
Эл көңүлүн чалкытып,
Эргүү алып, жыргап өт.
Уламаны улагын,
Улардай таңшыр убагын,
Баяда минтип айткан – деп,
Кек сактап, сөздү куубагын.
Санат сөздө сабагың,
Сабап айтар убагың.
Санаа тартпай, жыргап өт,
Сакадай болгон чырагым.
Күлүк минип, гүлдөп өт,
Күмүрөй журтка сүйлөп өт,
Жорго минип, жолдо өт,
Жамы журтка ырдап өт,
Ырың журттун ынагы,
Өзүң болгун чырагы.
Балам, сынчылардын сынын ук,
Ырчылардын ырын ук,
Жомокчуну издеп ук,

Ушакчыны уктап ук,
Акылманды аңдап ук,
Дудуктарды жандап ук,
Чечендердин сөзүн ук,
Көсөмдөрдүн көчүн ук,
Комузчунун күүсүн ук,
Кыякчыны кылдат ук,
Добулбастын доошун ук,
Чоорчуну чордоп ук,
Темир комуз күүсү
Термелтип жанды жыргатат,
Назар салып, таасын ук.
Жолоочуну жолдон ук,
Добогердин доосун ук,
Манасчыны түнөп ук,
Кошокчуну кошуп ук,
Боз балдардын ырын ук,
Булбулдун мукам үнүн ук,
Кыз баланын сырын ук,
Боздогонду бозуп ук,
Бекбекейди безип ук,
Борумдууну тосуп ук,
Замананын зарын ук,
Капырлардын каарын ук,
Мусулмандын жайын ук.
Кыргыздардын жоосун ук,
Кытай, калмак доосун ук.
Думананын зарын ук,
Мүлдө журттун баарын ук.
Балам, нуска сөзүң кап болсун,
Санат ырың сан болсун,

Санжыра сөзүң саз болсун,
Калың кыргыз элине
Кадырың артып, бак консун!
Балам, жугумдуу сөздү сүйлөгүн,
Жулунган ырчы көп болот,
Журт ичинде сөз болот,
Бир кадырын билбеген,
Өйдө-төмөн сүйлөгөн,
Жуксузга көңүл бөлбөгүн,
Журт алдында айтышып,
Ары-бери тартышып,
Жолбун жаман сөз угуп,
Асти бир жолой көрбөгүн,
Балам, каадалуу сөздү сүйлөгүн,
Калкыган ырчы көп болот,
Калк ичинде сөз болот,
Сөз кадырын билбеген,
Өйдө-төмөн сүйлөгөн,
Кадими жок ырчыга
Кайрылып көңүл бөлбөгүн.
Калк алдында айтышып,
Кадырың калчу сөз угуп,
Тегинде бир жолой көрбөгүн.
Баркынды төмөн түшүрбө,
Бар атыңды өчүрбө,
Кадырыңды түшүрбө,
Кадими атың өчүрбө.
Адеби жок ырчынын
Артында жаман сөз калат,
Анык нуска ырчыдан
Ааламга кетчү кеп калат.

Балам, кайрылып сени көрбөсөм,
Нуска сөзүм айта жүр,
Арстанбекти көргөм – деп,
Арткыларга айта жүр.

Жеңижок Каркырада бир топ болуп, Кегенге чейин барып, көл кыргыздарын, албан казактарын аралап, ырдап жүрүп кеткен экен. Кетеринде Арстанбектин алдына келип таазим кылып, коштошуп, узак ырдаган дешет. Арстанбек да комуз күүсүн өзгөчө муңкантип чертип, ырдап узаткан экен.

М А З М У Н У

Кетбука

<i>Акматалиев А. Кетбука (Бука ырчы)</i>	4
Айгандын баласы өлгөндө угузганы	10

Асан кайгы

<i>Сарыпбеков Р. Асан кайгы</i>	16
Асан кайгынын санат, термелери*	20
Бак-дарак, өсүмдүктөр жөнүндө	31
Аалам, жер жөнүндө	36
Асан кайгынын сөзү	38
Асан кайгынын жерге берген сыны	41

Токтогул ырчы

<i>Сарыпбеков Р. Токтогул Сайдали уулу</i>	44
Токтогул ырчынын санаттары	48
Сонку ыр	49
Жаныбек ханга айтканы	51
Жаныбек ханды табалап ырдаганы	53

Калыгул

<u>Мусаев С.</u> , <i>Акматалиев А. Калыгул Бай уулу</i>	56
I. Калыгулдун эл арасында кенири белгилүү, жалпыга маалым сөздөрү	91
II. Калыгул акындын кара ырларынын бир бөлүгү	
Акыр заман	92
Калыгул бийдин сөзү	96
Калыгулдун меселдери	105
Калыгулдун ыры	127
«Эркиндик» – деп Байымбет айткан...	132

Калыгул ата	138
Калыгулдун макалы	139
Калыгулдун санаты	142
Калыгул	145
III. Санат-насыят, терме ырлар жана макал-лакаптар	
Арстанбек акындын санаты	146
Арстанбек. «Тар заман»	147
Санат ыр	150
Санат	165
Арстанбек	
<i>Кебекова Б.</i> Арстанбек Буйлаш уулу	170
Керээз	200
Тар заман (<i>Кара ыр</i>)	214
Терме	224
Санат	242
Кокон бийлиги жөнүндө ыр	248
Кашкарга кире качкан бугуларга ырдаганы	251
Боромбайдын керээзине ырдаганы	254
Сары орус султан болгону	259
Ооруп айыккандагы ыры	261
Арман	263
Ар кыл ырларынан үзүндүлөр	267
Уйлар өлгөндө	270
Эки ногойдун коштошкону	271
Женижок менен учурашуу ыры	272

Адабий-көркөм басылма

«Залкар акындар» сериясы

**КЕТБУКА, АСАН КАЙГЫ,
ТОКТОГУЛ ЫРЧЫ, КАЛЫГУЛ, АРСТАНБЕК**

I том

Түзгөндөр:

Акматалиев Абдылдажан, Мусаев Самар,

Кебекова Батма, Сарыпбеков Райкул

Чыгышына жооптуу *Акматалиев А.*

Редактору *Маматова Ж.*

Техн. редактору *Жусупбекова А.*

Корректору *Осмоналиев М., Сакбаев Н.*

Компьютердик калышка салган *Абдыкалыкова А.*

Терүүгө 04.09.2015-ж. берилди.

Басууга 04.12.2015-ж. кол коюлду.

Форматы 84x108¹/₃₂. Көлөмү 18,5 басма табак.

Нускасы 500. Заказ 01.

Бишкек, «Бийиктик плюс» басмасы

Ж. Абдрахманов көч.170^а

Тел.: 0777- 74-35-68